

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГРОМОВИЙ ОЛЕКСАНДР ОЛЕГОВИЧ

УДК 340.15(477)"8/1917":343.54

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗЛОЧИНИ
ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (IX ст. – 1917 р.)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень
081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

/Громовий О.О./

Науковий керівник
АНИЩУК Ніна Володимирівна,
доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

***Громовий О.О.* Становлення і розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» (081 – Право).

У дисертації здійснено історико-правовий аналіз процесу становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.) та практики його застосування.

У період розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле та правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. І серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної та історико-правової науки має саме дослідження процесу становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, слід пам'ятати, що вітчизняна державність та право за роки незалежності України набули незворотного та сталого характеру. Досягнення цього ставить важливі та складні завдання державно-правового розвитку. Одним із таких, найбільш складних аспектів є подальше удосконалення демократичної форми правління, нормативне закріплення прав і свобод людини та громадянина, встановлення загальнолюдських та вітчизняних основ моральності у суспільстві, повага особистої моралі кожної людини. Але вагомі зміни, що відбуваються у зв'язку з євроінтеграційними процесами, державно-правові реформи, які проводяться в українському суспільстві, уточнення або зміна ідеологічних цінностей та переконань призводять до певної невизначеності як основ суспільної моральності, так і особистої моралі, що часто має негативний прояв в українському суспільному житті. Крім того, проблема захисту духовних та моральнісних

засад суспільства, моралі кожної людини може бути віднесеною до найбільш важливих аспектів державної політики з питань захисту прав людини.

По-друге, очевидним є те, що стан моральності у сучасному українському суспільстві викликає серйозну занепокоєність органів державної влади. Про це свідчить прийняття низки нормативних актів за останні десятиліття: Закон України від 20 листопада 2003 р. «Про захист суспільної моралі», Укази Президента України: від 27 квітня 1999 р. «Основні напрями розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян України», від 15 березня 2002 р. «Про невідкладні додаткові заходи щодо здійснення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя», від 4 лютого 2003 р. «Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві», від 24 листопада 2005 р. «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» та ін.

По-третє, існуючі на теперішній час дисертаційні та монографічні дослідження недостатньою мірою відтворюють становлення та розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

Необхідно відзначити значущість здійснення цього дослідження з огляду на подальшу долю вітчизняного кримінального права, окреслення майбутніх шляхів його розвитку. Воно надає змогу розкрити закономірності та напрямки генезису системи кримінального права України протягом тривалого періоду, а також виявити фактори, які впливали на її становлення і розвиток. Урахування цих закономірностей, особливостей та факторів може полегшити прогнозування майбутнього розвитку вітчизняного кримінального права, визначення магістральних шляхів його еволюції.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стало комплексне використання сукупності універсальних (метод матеріалістичної діалектики), загальнонаукових (конкретно-історичний, системно-функціональний, формально-логічний, метод аналізу) та спеціально-юридичних (порівняльно-правовий, герменевтичний) принципів та методів. Принцип комплексного використання методології юридичної науки є необхідною умовою для продуктивного вивчення законодавства про злочини проти моралі, яке діяло за певних історичних періодів. Метод матеріалістичної діалектики дозволяє розглянути систему злочинів проти моралі на українських землях в її постійному розвитку, виявити причинну обумовленість її генезису умовами життя. Конкретно-історичний метод сприяв дослідженню системи законодавства про злочини проти моралі на українських землях з позицій історичної обумовленості. Зв'язок історичного і логічного методів дозволив виявити закономірності генезису вітчизняного законодавства про злочини проти моралі в зазначені періоди. Системно-функціональний метод допоміг визначити фактори розвитку системи вітчизняного кримінального права в досліджувані періоди, функціональні зв'язки між його основними нормами та інститутами. Метод аналізу надав можливість виявити характерні ознаки та особливості окремих складів злочинів проти моралі на українських землях в історичному аспекті. Спеціально-юридичний метод є важливим засобом тлумачення юридичних понять, термінів, які містяться у правових пам'ятках та стосуються системи злочинів проти моралі на українських землях. Використання порівняльно-правового методу обумовлено необхідністю порівняння основних норм законодавства про злочини проти моралі на українських землях за різних історичних періодів.

Наведено нове вирішення наукового завдання, яке полягало у виявленні закономірностей та особливостей розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.).

Встановлено, що поняття та зміст системи злочинів проти моралі набули свого розуміння у примітивному вигляді ще в додержаний період. В історії розвитку людства важливим завданням ще в первісну епоху було регулювання статевих відносин, шлюбу та сім'ї, які являли собою систему моральних норм. Саме в цей період сформувалася статева мораль, яка була важливим об'єктом суспільного контролю та захисту. Сексуальні заборони не виникли в один день. Вони з'явилися у результаті тривалих спроб і помилок, проте були дуже раннім надбанням людства. Саме вони відображали первісну мораль, яка й досі відлунує в поведінці людей.

Свобода статевих відносин первісного періоду була безмежною: мали місце прояви проміскуїтету, гомосексуалізму, статевого фетишизму, інцесту, інших видів статевих збочень, однак одне залишалось сталим майже в усіх суспільних формаціях – це заборона перелюбства, яке вже у первісну епоху вважалося найбільш типовим, поширеним і певною мірою небезпечним злочином проти моралі.

Моральні вимоги, які у цьому плані пред'являлися до чоловіків, були більш м'якими. Безумовно, перелюбство, вчинене чоловіками, також не схвалювалося, але за архаїчних часів такі дії, як правило, вважалися крадіжкою жінки, яка була власністю іншого чоловіка, а тому посягати на неї заборонялося.

Зроблено висновок щодо того, що важливу роль у житті суспільства відігравала правова регламентація злочинів проти моралі за доби Київської Русі. Головне місце у цьому процесові посідала церква. Вплив церковного права та канонічного соціального контролю стосовно цього питання особливо почав відчуватися після прийняття християнства в 988 р. Злочини проти моральної чистоти у переважній більшості було визначено Статутом Володимира Великого, але у той історичний період суто аморальні вчинки дуже часто ототожнювалися з діями, що протирічили певним церковним канонам або правилам сімейного співжиття. Тому за періоду Київської Русі було б логічним виділити в окрему категорію злочини проти релігії, моралі та сім'ї. Це обумовлюється також і

схожістю санкцій, що накладалися за ці злочини в Київській Русі, і єдиною системою органів, що здійснювали судочинство у справах про ці злочини.

Здійснений аналіз основних нормативно-правових актів на українських землях у складі Великого князівства Литовського дозволив виокремити три шари правового регулювання системи злочинів проти моралі: писане польсько-литовське та литовсько-руське право (було представлено нормативно-правовими актами польсько-литовського та литовсько-руського походження – Статути Великого князівства Литовського 1529 р. та 1566 р., привілеї, Судебник Казимира IV тощо), міське право (являло собою норми магдебурзького права та інших його різновидів, що діяли на українських землях), право етнорелігійних груп (норми права вірменської, мусульманської, єврейської громад). Усі ці правові підсистеми містили норми кримінального права, але система злочинів проти моралі у цей період отримала своє відображення лише у нормах права етнорелігійних груп і частково у нормах німецького міського права. До першої групи дисциплінарних проступків належали порушення вимог щодо обмежень, які накладалися на чиновників при вступі на державну службу чи під час перебування на ній. До другої групи слід віднести проступки, що були пов'язані з порушенням морально-етичних обов'язків чиновників. До третьої групи слід віднести проступки, що виявлялися у порушенні внутрішньоорганізаційних обов'язків державного службовця і полягали в невиконанні чи неналежному виконанні ним своїх посадових обов'язків.

Проаналізовано основні кримінальні санкції за злочини проти моралі за козацько-гетьманської доби. В основному вони регламентувалися нормами звичаєвого права. Особливого застосування вони отримали в Запорізькій Січі. Саме звичаєве право регулювало процес притягнення до відповідальності осіб, які вчиняли злочини проти моралі, і саме звичаєве право найбільшою мірою відображало інтереси більшості населення Січі. Звернено увагу на факт визнання російською владою існування звичаєвого права у сфері кримінального права стосовно злочинів проти моралі, навіть незважаючи на те, що серед норм

звичаєвого права запорожців у досліджуваний період зустрічалися й такі, що суперечили діючому російському законодавству.

Здійснено аналіз низки різних джерел права України-Гетьманщини, які встановлювали відповідальність за злочини проти моралі. Ця поліджерельність мала як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, велика кількість джерел права могла б зробити систему законодавства Гетьманщини про злочини проти моралі більш досконалою. У разі відсутності конкретної правової норми в одному з діючих джерел права цю норму могло бути замінено на іншу, яка мала місце в іншому джерелі права. Отже, цей стан речей міг би повністю відповідати як інтересам суспільства, так і інтересам держави. З іншого ж боку, не всі з перелічених у дослідженні джерел права мали єдине спрямування при регулюванні відносин, пов'язаних із притягненням осіб до відповідальності за вчинення даної категорії злочинів.

Досить детальній регламентації підлягає система злочинів проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Цей документ містив досить велику кількість складів злочинів проти моралі і передбачав сувору систему покарань як для жінок, так і для чоловіків, які вчинили злочин. Крім того, «Права...» також захищали і майнові інтереси постраждалих осіб, що є певною новелою вітчизняного законодавства.

Окрему увагу звернено на заборони, які стосувалися злочинів проти моралі, та були врегульовані в кримінальному законодавстві на українських землях у складі Російської імперії в XIX ст. Нормативні акти Російської імперії являли собою відповідний еволюційний синтез між канонічним правом та світським кримінальним правом. У них було закріплено норми, які передбачали по суті церковні покарання. Це свідчить не про секуляризацію, започатковану Петром I, а про таке щільне зрощення держави й церкви, що вони навіть посилялися одна на одну у своїх одностайних актах. Необхідно підкреслити, що у більшості норм санкції за злочини проти моралі, з огляду на час та природу того суспільства, були не суворими.

Здійснено аналіз нормативної регламентації системи злочинів проти моралі в кримінальному законодавстві Австрійської (Австро-Угорської) імперії на українських землях, яка мала певні особливості. Обмежуючи церковну юрисдикцію, австрійський кримінальний кодекс 1768 р. значне місце відвів сексуальним злочинам і злочинам проти моралі та сімейного укладу. Нововведенням австрійського кримінального законодавства про злочини проти моралі було передбачення покарання за злочини, вчинені шляхом друку (пасквілі, карикатури тощо), що закріплювалися у Кримінальному кодексі 1768 р. Досить своєрідною і дивною є система злочинів проти моралі, передбачена Кримінальним кодексом 1787 р., яка містила підробку грошей і цінних паперів, а також покарання за втечу з місць позбавлення волі. Але найбільш розвинену систему злочинів проти моралі містив Кримінальний кодекс 1852 р., який зараховував до них досить традиційні склади – зґвалтування жінки, перелюб, зганьблення неповнолітньої родички домашніми; розпуста; закорінене пияцтво; вчинення аморальних дій, що суперечать моралі, збезчещення, кровозмішення, сутенерство; допомога в розпусті, якщо її було надано шинкарями, корчмарями або їх прислугою; позичання дітей для жебракування; закорінене пияцтво тощо.

За результатом здійсненого дослідження зроблено висновок, що протягом більшої частини історії цього питання, визначення того, що є гріхом, проступком, злочином проти моралі, формувалося кліром від язичництва до християнства. Потужний вплив релігії на те, що має визнаватися злочином проти моралі, відчувається й нині. Але дослідження правових пам'яток дає можливість зробити безсумнівний висновок, що з X по XX століття вплив церкви на злочинність і караність діянь проти моралі був безпрецедентним.

Ключові слова: мораль, моральність, злочини проти моралі, кримінальна відповідальність, перелюбство, кримінальне покарання, статеві злочини, звідництво, кровозмішення, проституція.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Громовий О.О. Злочини проти релігії, моралі та сім'ї в джерелах церковного права Київської Русі. *Юридичний вісник*. Одеса, 2016. № 1. С. 149–154.
2. Громовий О.О., Остапенко Т.О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях польсько-литовської доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2016. Вип. 19. С. 4–7.
3. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. Кишиневу, 2016. № 5(21). С. 6–10.
4. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі на українських землях за нормами Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 3–8.
5. Громовой А.О. Система преступлений против морали в источниках права Московского государства на территории Украины-Гетманщины. *Legeasiviata*. Кишиневу, 2017. № 1 (январь). С. 45–48.
6. Громовий О.О. Система законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.) в дореволюційній, радянській та сучасній історіографії. *Visegrad journal on human rights*. Братислава, 2021. № 1. С. 202–206.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Громовий О.О. Вбивство жінкою своєї незаконнонародженої дитини як злочин проти моралі за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Верховенство права очима правників-початківців*: матеріали Всеукр. наук. конф. студ. та аспір. (м. Одеса, 3 груд. 2016 р.): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова; НУ ОЮА. Одеса: Юрид.л-ра, 2016. С. 42–43.
8. Громовий О.О. Кримінально-правова характеристика зґвалтування як злочину проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у XXI ст.*:

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 січ. 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 14–17.

9. Громовий О.О. Кримінально-правова характеристика перелюбства як злочину проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 7–8 жовт. 2016 р.). Херсон: Видав. дім «Гельветика», 2016. С. 6–9.

10. Громовий О.О. Мужолозтво та скотолозтво як злочини проти моралі за нормами законодавства Російської імперії: матеріали XX Ювіл. міжнар. звіт. конф. юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяч. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 12 трав. 2017 р.): у 3 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 85–87.

11. Громовий О.О. Розвиток інституту кримінальних покарань за злочини проти моралі на українських землях (X – XIX ст.). *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. Черкаси: Вид. О. Вовчок, 2016. С. 24–27.

12. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі за нормами звичаєвого козацького права Запорізької Січі. *Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14–15 жовт. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 10–14.

13. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі у джерелах канонічного права Київської Русі. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.): у 2 т. Т. 1. / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юрид.л-ра, 2016. С. 173–175.

Стаття у виданні, яке не входить до переліку наукових фахових видань:

14 Hromovyy O.O., Anyshchuk N.V. The system of crimes against morality under customary law of Zaporizhzhya Sich. *Молодий вчений*, 2016. № 10 (37) жовт. С. 434–437.

SUMMARY

***O.O. Hromovi.* Formation and development of legislation on crimes against morality in the Ukrainian lands (IX century – 1917).** – Manuscript.

The dissertation is for a scientific degree of the Candidate of Legal Sciences (Doctor of Philosophy) by specialty 12.00.01 «Theory and history of the state and law; history of political and legal doctrines» (081 – Law).

The historical and legal analysis of the process of formation and development of the legislation on crimes against morality on the Ukrainian lands (IX century – 1917) and practices of its application is carried out in the dissertation.

The historical past and legal heritage of the Ukrainian people play an important role during the period of building of a sovereign and independent Ukrainian state. And among many historical and legal phenomena, the study of the formation and development of legislation on crimes against morality in the Ukrainian lands (IX century – 1917) has particularly great importance for legal and historical and legal science. It should be noted that the relevance of the research is due to several reasons.

First, it should be understood that the national statehood and law during the years of independence of Ukraine has become irreversible and sustainable. At the same time, achieving this poses important and complex tasks of state and legal development. One of such, perhaps, the most difficult aspects is the further improvement of the democratic form of government, normative consolidation of human and civil rights and freedoms, the establishment of universal and national foundations of morality in society, respect for personal morality of each person. But the significant changes that occur in connection with European integration processes, state and legal reforms that are carried out in our society, clarification or change of ideological values and beliefs leads to a certain ambiguity of both the foundations of public morality and personal morality, which often affects our social life in a negative way. In addition, it should be noted that the problem of

protecting the spiritual and moral foundations of society, morality of each person can be attributed to the most important aspects of public policy on human rights.

Secondly, it is obvious that the state of morality in our modern society is of serious concern to public authorities. This is evidenced by the adoption of a number of regulations in recent decades: the Law of Ukraine of November 20, 2003 «On Protection of Public Morality», Decrees of the President of Ukraine: of April 27, 1999 «The main directions of spiritual development, protection of morality and formation of a healthy lifestyle of the citizens of Ukraine», dated March 15, 2002 «On urgent additional measures to implement morality in society and promote a healthy lifestyle», dated February 4, 2003 «On serious shortcomings in the implementation of measures to protect morality and promote a healthy lifestyle in society», dated November 24, 2005 «On priority measures for the enrichment and development of culture and spirituality of the Ukrainian society», etc.

Third, the existing dissertation and monographic studies do not sufficiently reproduce the formation and development of legislation on crimes against morality in the Ukrainian lands (IX century – 1917). In scientific works, as a rule, this issue is covered fragmentarily.

The importance of conducting this study should be noted in view of the future of domestic criminal law, outlining future ways of its development. This study makes it possible to reveal the patterns and directions of the genesis of the criminal law system of Ukraine over a long period, as well as to identify factors that influenced its formation and development. Taking into account these patterns, features and factors can make it easier to predict the future development of domestic criminal law, to determine the main ways of its evolution.

The methodological basis of the dissertation research was the complex use of a set of universal (method of materialist dialectics), general scientific (specific-historical, system-functional, formal-logical, method of analysis) and special-legal (comparative-legal, hermeneutic) principles and methods. The principle of integrated use of the methodology of legal science is a necessary condition for the

productive study of legislation on crimes against morality, which operated in certain historical periods. The method of materialist dialectics allows us to consider the system of crimes against morality in the Ukrainian lands in its constant development, to identify the causal conditionality of its genesis by living conditions. The concrete-historical method contributed to the study of the system of legislation on crimes against morality in the Ukrainian lands from the standpoint of historical conditionality. The combination of historical and logical methods has revealed the patterns of genesis of domestic legislation on crimes against morality in these periods. The system-functional method helped to determine the factors of development of the system of domestic criminal law in the studied periods, the functional connections between its basic norms and institutions. The method of analysis made it possible to identify the characteristic features and characteristics of certain crimes against morality in the Ukrainian lands in the historical aspect. The special legal method is an important means of interpreting legal concepts, terms that are contained in legal monuments and relate to the system of crimes against morality in the Ukrainian lands. The use of the comparative law method is due to the need to compare the basic rules of law on crimes against morality in the Ukrainian lands in different historical periods.

The dissertation research presents a new solution to the scientific problem, which was to identify the patterns and features of the development of legislation on crimes against morality in the Ukrainian lands (IX century – 1917).

The paper establishes that the concept and content of the system of crimes against morality received its understanding in a primitive form in the pre-state period. In the history of human development, an important task in the early days was the regulation of sexual relations, marriage and the family, which embodied a system of moral norms. It was during this period that sexual morality emerged, which was an important object of social control and protection. Sexual prohibitions did not arise in one day. They came about through long trial and error, but were a very early acquisition of humanity. They reflected the original morality, which still resonates in our behavior.

Freedom of sexual relations of the primitive period was unlimited: there were manifestations of promiscuity, homosexuality, sexual fetishism, incest, and other types of sexual perversions, but the one thing that remained constant in almost all social formations was the prohibition of adultery, which in primitive times was considered the most typical, common and to some extent dangerous crime against morality.

The moral demands placed on men in this regard were clearly more lenient. Of course, adultery committed by men was not approved either, but in archaic times such actions were generally considered theft of a woman who was the property of another man, and therefore it was forbidden to encroach on her.

It is concluded that the legal regulation of crimes against morality played an important role in the life of society in the days of Kyivan Rus. The main place in this process was occupied by the church. The influence of ecclesiastical law and canonical social control on this issue began to be particularly felt after the adoption of Christianity in 988. Crimes against moral purity were overwhelmingly defined by the Statute of Vladimir, but in this historical period purely immoral acts were often identified with acts contrary to certain ecclesiastical canons or rules of family life. Therefore, in the period of Kyivan Rus, it would be logical to divide crimes against religion, morality and family into a separate category. This is also due to the similarity of the sanctions imposed for these crimes in Kyivan Rus, and a single system of bodies that conducted proceedings in cases of these crimes.

The analysis of the main legal acts on Ukrainian lands in the Grand Duchy of Lithuania allowed to identify three layers of legal regulation of the system of crimes against morality: written Polish-Lithuanian and Lithuanian-Russian law (represented by legal Polish-Lithuanian and Lithuanian-Russian regulations – Statutes of the Grand Duchy of Lithuania in 1529 and 1566, privileges, Regulations of Casimir IV, etc.), city law (was the norms of Magbedurg law and other forms of it that operated in the Ukrainian lands), law of ethno-religious groups (norms of law of Armenian, Muslim, Jewish communities Jewish communities). All these legal subsystems contained the rules of criminal law, but

the system of crimes against morality in this period was reflected only in the law of ethno-religious groups and partially in the rules of German city law. The first group of disciplinary offenses included violations of restrictions imposed on officials when entering or during a civil service. The second group includes misdemeanors that were related to the violation of moral and ethical duties of officials. The third group includes misdemeanors that manifested themselves in violation of the internal organizational responsibilities of a civil servant and consisted of non-performance or improper performance of their official duties.

The dissertation analyzes the main criminal sanctions for crimes against morality in the The Cossack Hetmanate period. They were mainly regulated by customary law. They were especially used in the Zaporozhian Sich. It was customary law that regulated the process of prosecuting perpetrators of crimes against morality, and it was customary law that best reflected the interests of the majority of the Zaporozhian Sich population. In addition, it should be noted that the Russian authorities recognize the existence of customary law in the field of criminal law in relation to crimes against morality, even though among the norms of customary law of the Cossacks in the period under study there were those that contradicted current Russian law.

The study analyzes a number of different sources of law of Ukrainian Hetmanate, which established liability for crimes against morality. It had both positive and negative consequences. On the one hand, a large number of sources of law could make the system of legislation of the Hetmanate on crimes against morality better. In the absence of a specific legal norm in one of the existing sources of law, this norm could be replaced by another one, which was present in another source of law. Thus, this state of affairs could fully meet the interests of both society and the state. On the other hand, not all of the sources of law listed in the study had a single direction in regulating relations related to bringing individuals to justice for committing this category of crimes.

The system of crimes against morality is subject to quite detailed regulation according to the norms of the «Rights of the Little Russian People» in 1743. This

document contained a large number of crimes against morality and provided a strict system of punishment for both women and men who committed crime. In addition, «Rights...» also protected the property interests of victims, which is a novelty of domestic law.

Particular attention is paid to the prohibitions relating to crimes against morality and regulated by criminal law in the Ukrainian lands as part of the Russian Empire in the XIX century. Normative acts of the Russian Empire contained a corresponding evolutionary synthesis between canon law and secular criminal law. It enshrined norms that provided for essentially ecclesiastical punishment. Thus, we can see that this does not indicate the secularization initiated by Peter I, but such a close fusion of state and church that they even referred to each other in their unanimous acts. It should be emphasized that in most norms the sanctions for crimes against morality were not severe, given the time and nature of that society.

The paper analyzes the normative regulation of the system of crimes against morality in the criminal legislation of the Austrian (Austro-Hungarian) Empire in the Ukrainian lands. However, it had certain features. Restricting ecclesiastical jurisdiction, the Austrian Penal Code of 1768 gave a significant place to sexual crimes and crimes against morals and family structure. An innovation of the Austrian criminal law on crimes against morality was the provision of punishment for crimes committed by the press (slander, caricatures, etc.), enshrined in the Criminal Code of 1768. Quite peculiar and strange is the system of crimes against morality provided by the Criminal Code of 1787 which included counterfeiting of money and securities, as well as punishment for fleeing from prisons. But the most developed system of crimes against morality was contained in the Criminal Code of 1852, which included quite traditional components: rape of a woman, adultery, abuse of a minor by a relative; wantonness; ingrained drunkenness; committing immoral acts, desecration, incest, pimping; assistance in wantonness, if it was provided by bartenders, innkeepers or their servants; borrowing children for begging, etc.

The study concluded that for most of the history of this issue, the definition of what is a sin, a transgression, a crime against morality, was carried out by the clergy, from paganism to Christianity. The powerful influence of religion on what should be considered a crime against morality is still felt today. But a study of legal documents makes the undoubted conclusion that from the X to XX century, the influence of the church on crime and the punishment of morality was unprecedented.

Key words: crimes against morality, criminal responsibility, adultery, moral, morality, criminal punishment, sexual crimes, pimping, incest, prostitution.

LIST APPLICANT'S PUBLICATIONS

Articles in scientific professional publications:

1. Oleksandr Hromovyi. Crimes against religion, morality and family in the sources of ecclesiastical law of Kyivan Rus. *Legal Bulletin*. Odesa, 2016. № 1. Pp. 149–154.
2. O. Hromovyi, T. Ostapenko. The system of crimes against morality in the sources of law in the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian period. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University: Collection of scientific works. Series: Jurisprudence*. Odesa, 2016. Issue 19. Pp. 4–7.
3. Oleksandr Hromovyi. The system of crimes against morality according to the norms of «Rights for which the Little Russian people are tried» 1743. *National Legal Journal: Theory and Practice*. Chisinau, 2016. № 5 (21). Pp. 6–10.
4. Oleksandr Hromovyi. The system of crimes against morality in the Ukrainian lands according to the norms of the Code of Criminal and Correctional Punishment of 1845. *Actual problems of domestic jurisprudence*, 2017. Issue 2. Volume 2. Pp. 3–8.
5. Oleksandr Hromovyi. The system of crimes against morality in the sources of law of the Moscow state in the territory of Ukrainian Hetmanate. *Legea si viata*. Chisinau, 2017. № 1 (January). Pp. 45–48.

6. Oleksandr Hromovyi. The system of legislation on crimes against morality in the Ukrainian lands (IX century – 1917) in pre-revolutionary, soviet and modern historiography. *Visegrad journal on human rights*. Bratislava, 2021. № 1. Pp. 202–206.

Published works of approbation nature:

7. Oleksandr Hromovyi. The murder by a woman of her illegitimate child as a crime against morality under the «Rights for which the Little Russian People Are Tried» in 1743. *The rule of law through the eyes of novice lawyers: materials of All-Ukrainian scientific conference of students and graduate students* (Odesa, December 3, 2016): in 2 volumes / Vol. 1 / resp. ed. G. Ulianova; National University, Odesa Law Academy. Odesa: Legal Literature, 2016. Pp. 42–43.

8. Oleksandr Hromovyi. Criminal-legal characteristics of rape as a crime against morality according to the norms of «Rights for which the people of Little Russia are tried» in 1743. *Law and the state: problems of development and interaction in the XXI century: materials of International scientific-practical conference* (Zaporiyia, January 27–28, 2017). Zaporizhyia, 2017. Pp. 14–17.

9. Oleksandr Hromovyi. Criminal-legal characteristics of adultery as a crime against morality according to the norms of «Rights for which the people of Little Russia are tried» in 1743. *Political and legal reforms and the formation of civil society in Ukraine: materials of All-Ukrainian scientific-practical conference* (Kherson, October 7–8, 2016). Kherson: «Helvetica» Publishing House, 2016. Pp. 6–9.

10. Oleksandr Hromovyi. Homosexuality and bestiality as crimes against morality according to the norms of the legislation of the Russian Empire. Materials of the XX Jubilee International Reporting Conference of Young Lawyers, Students, Postgraduates and Young Scientists, dedicated to the 20th anniversary of the National University «Odesa Law Academy» and the 170th anniversary of the Odesa School of Law (Odesa, May 12, 2017): in 3 vols. / Vol. 1 / resp. ed. G. Ulianoiva. Odesa: Phoenix, 2017. Pp. 85–87.

11. Oleksandr Hromovyi. Development of the institute of criminal punishments for crimes against morality in the Ukrainian lands (the X – XIX centuries). *Actual problems of formation of civil society and establishment of a State based on the rule of law: Coll. Science. Works of International scientific-practical conference*. Cherkasy: Pub. O. Vovchok, 2016. Pp. 24–27.

12. Oleksandr Hromovyi. The system of crimes against morality according to the norms of customary Cossack law of the Zaporozhian Sich. *Legal reform and ensuring democratization processes and national security in Ukraine: materials of All-Ukrainian scientific-practical conference* (Odesa, October 14–15, 2016). Odesa, 2016. Pp.10–14.

13. Oleksandr Hromovyi. The system of crimes against morality in the sources of canon law of Kyivan Rus. *Legal and institutional mechanisms for ensuring the development of the state and law in the context of European integration: materials of International scientific-practical conference* (Odesa, May 20, 2016): in 2 volumes / Vol. 1. / resp. ed. M. Afanasyeva. Odesa: Legal Literature, 2016. Pp. 173–175.

Articles, which are not included in scientific professional publications:

14. Hromovyy O.O., Anyshchuk N.V. The system of crimes against morality under customary law of Zaporizhzhya Sich. *Scientific journal «Young Scientist»*, 2016. № 10 (37) October. Pp. 434–437.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	22
 РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	 32
1.1. Загальнотеоретичні засади дослідження.....	32
1.2. Загальна характеристика історіографії проблеми та джерельної бази дослідження.....	43
 РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА СТАРОРУСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ.....	 59
2.1. Передумови та процес регламентації системи злочинів проти моралі за доби Київської Русі.....	59
2.1.1. <i>Зародження поняття та змісту злочинів проти моралі в додержавний період.....</i>	<i>59</i>
2.1.2. <i>Система морально-релігійних злочинів за нормами канонічного права Київської Русі.....</i>	<i>66</i>
2.2. Правова регламентація злочинів проти моралі у джерелах права Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.....	80
2.2.1. <i>Юридичне відображення системи злочинів проти моралі на українських землях за нормами права Королівства Польського.....</i>	<i>80</i>
2.2.2. <i>Особливості правової регламентації злочинів проти моралі у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.....</i>	<i>84</i>

РОЗДІЛ 3. ГЕНЕЗА ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА КОЗАЦЬКО- ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ.....99

3.1. Характеристика злочинів проти моралі за нормами звичаєвого права
Запорізької Січі.....99

3.2. Правова регламентація злочинів проти моралі за нормами
законодавства в Україні-Гетьманщині.....107

3.2.1. *Нормативне закріплення злочинів проти моралі в джерелах права
Московської держави на території України-Гетьманщини.....110*

3.2.2. *Система злочинів проти моралі за нормами «Прав, за якими
судиться малоросійський народ» 1743 р.....117*

РОЗДІЛ 4. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ.....146

4.1. Правова регламентація злочинів проти моралі за нормами
кримінального законодавства Російської імперії.....146

4.2. Юридичне відображення системи злочинів проти моралі в
кримінальному законодавстві Австро-Угорської імперії.....197

ВИСНОВКИ.....205

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....211

ВСТУП

Актуальність теми. В період розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле та правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. І серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної та історико-правової науки має саме дослідження процесу становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). Слід зазначити, що актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, слід розуміти, що вітчизняна державність та право за роки незалежності України набули незворотного та сталого характеру. У той же час досягнення цього ставить важливі та складні завдання державно-правового розвитку. Один із таких, мабуть, найбільш складних аспектів це – подальше удосконалення демократичної форми правління, нормативне закріплення прав і свобод людини та громадянина, встановлення загальнолюдських та вітчизняних основ моральності в суспільстві, повага особистої моралі кожної людини. Але ті вагомі зміни, які відбуваються у зв'язку з євроінтеграційними процесами, державно-правові реформи, які проводяться в українському суспільстві, уточнення або зміна ідеологічних цінностей та переконань призводять до певної невизначеності як основ суспільної моральності, так і особистої моралі, що часто негативно проявляється в українському суспільному житті. Крім того, необхідно сказати, що проблема захисту духовних та моральнісних засад суспільства, моралі кожної людини може бути віднесеною до найбільш важливих аспектів державної політики з питань захисту прав людини.

По-друге, очевидним є те, що стан моральності в українському сучасному суспільстві викликає серйозну занепокоєність органів державної влади. Про це свідчить прийняття низки нормативних актів за останні десятиліття: Закон України від 20 листопада 2003 р. «Про захист суспільної моралі», Укази Президента України: від 27 квітня 1999 р. «Основні напрями

розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян України», від 15 березня 2002 р. «Про невідкладні додаткові заходи щодо здійснення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя», від 4 лютого 2003 р. «Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві», від 24 листопада 2005 р. «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» тощо.

По-третє, існуючі на теперішній час дисертаційні та монографічні дослідження недостатньою мірою відтворюють становлення та розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

Необхідно відзначити значущість здійснення цього дослідження з огляду на подальшу долю вітчизняного кримінального права, окреслення майбутніх шляхів його розвитку. Це дослідження дає змогу розкрити закономірності та напрямки генезису системи кримінального права України протягом тривалого періоду, а також виявити фактори, які впливали на її становлення і розвиток. Урахування цих закономірностей, особливостей та факторів може полегшити прогнозування майбутнього розвитку вітчизняного кримінального права, визначення магістральних шляхів його еволюції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до наукових досліджень Національного університету «Одеська юридична академія» за загальною темою «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016 – 2020 рр. і пов'язане з планом науково-дослідної роботи кафедри історії держави і права за темою «Стратегія інтеграційного розвитку України: історико-правовий вимір» на 2016 – 2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексне, системне та наукове обґрунтування процесу становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.).

Для досягнення означеної мети необхідно вирішити такі основні завдання:

виявити закономірності та особливості розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.);

охарактеризувати нормативно-правову базу, яка регламентувала систему злочинів проти моралі на українських землях за староруської та польсько-литовської доби;

надати загальну характеристику процесові розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях за козацько-гетьманської доби;

висвітлити особливості регламентації системи злочинів проти моралі на українських землях за нормами звичаєвого козацького права, а також законодавства України-Гетьманщини;

охарактеризувати стан розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях у складі Російської імперії;

надати характеристику законодавства про злочини проти моралі на українських землях у складі Австро-Угорської імперії.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини та моральні цінності, які охоронялися нормами законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.).

Предметом дослідження є процес становлення і розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.).

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасної України, що за різних періодів входила до складу Київської Русі, Королівства

Польського, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини, Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють IX ст. – 1917 р. (до Лютневої буржуазно-демократичної революції).

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження стало комплексне використання сукупності універсальних (матеріалістичної діалектики), загальнонаукових (конкретно-історичний, системно-функціональний, формально-логічний, аналізу) та спеціально-юридичних (порівняльно-правовий, герменевтичний) методів та принципу комплексного використання методології юридичної науки, який є необхідною умовою для продуктивного вивчення законодавства про злочини проти моралі, яке діяло за певних історичних періодів. Метод матеріалістичної діалектики дозволив розглянути систему злочинів проти моралі на українських землях у її постійному розвитку і виявити причинну обумовленість її генезису умовами життя (р.р. 2, 3, 4). Конкретно-історичний метод сприяв дослідженню системи законодавства про злочини проти моралі на українських землях з позицій історичної обумовленості. Зв'язок історичного і логічного методів дозволив виявити закономірності генезису вітчизняного законодавства про злочини проти моралі в зазначені періоди (р.р. 2, 3). Системно-функціональний метод допоміг визначити фактори розвитку системи вітчизняного кримінального права у досліджувані періоди, функціональні зв'язки між його основними нормами та інститутами (р.р. 2, 3, 4). Метод аналізу надав можливість виявити характерні ознаки та особливості окремих складів злочинів проти моралі на українських землях в історичному аспекті (р.р. 2, 3, 4). Спеціально-юридичний метод є важливим засобом тлумачення юридичних понять, термінів, які містяться у правових пам'ятках та стосуються системи злочинів проти моралі на українських землях (п. 2.2, р.р. 3, 4). Використання порівняльно-правового методу обумовлено необхідністю порівняння основних норм законодавства про

злочини проти моралі на українських землях за різних історичних періодів (р.р. 2, 3, 4).

Теоретичну основу дослідження становлять наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, присвячені питанням становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.): дореволюційних – М. Владимирського-Буданова, К. Войчицьки, Є. Голубинського, Н. Державіна, Р. Губе, Г. Демченка, А. Єфіменка, О. Кістяковського, І. Малиновського, Г. Милорадовича, К. Неволіна, Я. Новицького, А. Павлова, С. Познишева, А. Попова, Й. Розенблатта, А. Скальковського, М. Слабченка, П. Стебельського, Н. Стороженка, Н. Суворова, Н. Таганцева, Ф. Тарановського, І. Теліченка, І. Фойницького, Д. Яворницького; радянського періоду – М. Василенка, С. Гальперіна, В. Кульчицького, К. Ливанцева, А. Манькова, В. Мєсяца, Б. Ошеровича, Б. Рибаківа, А. Ткача, О. Чистякова, Я. Щапова, А. Яковліва; сучасних – О. Андрусенко, Н. Аніщук, І. Бандурки, А. Безверхова, І. Бойка, А. Васильєва, Г. Волошкевича, І. Грозовського, С. Денисова, М. Єпура, Н. Єфремової, С. Ківалова, М. Кобилецького, М. Колоса, Ю. Копик, В. Коростельова, Н. Крестовської, С. Кудіна, Л. Кучанської, М. Левчук, Д. Любченка, О. Макаренко, П. Музиченка, Н. Никифорова, Т. Остапенка, О. Поповича, Н. Солодкіна, Н. Сушицької, Г. Фельдштейна, М. Шуп'яної та ін.

Джерельну базу дисертаційного дослідження становлять нормативно-правові акти Київської Русі, Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, України-Гетьманщини, Московської держави, Російської імперії, Австрійської (Австро-Угорської) імперії та інші історико-правові джерела досліджуваного періоду. Найважливішими серед них є церковні статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, Віслицький статут 1347 р., Повний звід статутів Казимира Великого 1420 р., Вартський статут 1423 р., Судебник Мхітара Гоша, Вірменський статут 1519 р., Статuti Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 р.р.),

Соборне Уложення 1649 р., Устав Воїнський 1715 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Звід законів Російської імперії 1832 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та 1885 р., проекти Кримінального Уложення 1754 р. та 1813 р., Статут про покарання, що накладаються мировими суддями 1864 р., Кримінальне Уложення 1903 р., Кримінальні кодекси Австрійської та Австро-Угорської імперії 1768 р., 1787 р., 1797 р., 1803 р., 1852 р., Закон «Про боротьбу з п'янством в Галичині, Буковині та Великому князівстві Краківському» від 19 липня 1877 р. та ін.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим комплексним та системним дослідженням процесу становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.).

Наукова новизна здійсненого дослідження конкретизується в такому:

уперше:

доведено єдність та взаємозв'язок норм вітчизняного кримінального права, які встановлювали відповідальність за вчинення протиправних діянь, що посягали на моральні устої суспільства та основи моральності взагалі протягом досліджуваного історичного періоду, що знайшло свого відображення у правовій регламентації окремої категорії злочинів – злочинів проти моралі;

встановлено, що процес розвитку законодавства про злочини проти моралі на Наддніпрянській Україні та такий процес на західноукраїнських землях мали спільні риси та закономірності, а саме: значний вплив церкви на регламентацію системи злочинів проти моралі, а також поступове зміщення з плином часу сфери правового регулювання цієї категорії злочинів з боку церковної юрисдикції у бік світської юрисдикції; пом'якшення кримінальної відповідальності за певні злочини цієї категорії у процесі розвитку вітчизняної правової та законодавчої системи, а також декриміналізація частини протиправних діянь;

систематизовано уявлення про нормативне регулювання системи злочинів проти моралі у кодексі українського права 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ», а саме: виявлено особливості складів злочинів, передбачених цим документом; встановлено відмінності у кримінальній відповідальності чоловіка і жінки за скоєння цієї категорії злочинів; охарактеризовано низку обставин, які пом'якшували або обтяжували вину; встановлено наявність диференціації покарань за низку злочинів проти моралі в залежності від майнового стану злочинця та повторності діяння;

доведено позитивний та негативний вплив наявності великої кількості джерел права на розвиток системи вітчизняного кримінального законодавства про злочини проти моралі, які діяли на українських землях у досліджуваний період;

удосконалено:

тлумачення окремих джерел права, які діяли на українських землях у досліджуваний період та регламентували систему злочинів проти моралі, а саме норм звичаєвого права, Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та 1885 р., Кримінального Уложення 1903 р., і зроблено висновок щодо тісного взаємозв'язку між змістом конкретних норм, присвячених цій категорії злочинів та історико-політичним умовам, за яких ці джерела права формувалися, і суб'єктивним поглядам та переконанням законодавця;

тези про тісний взаємозв'язок норм церковного та світського права, які регламентували відповідальність за злочини проти моралі у цей період, та положень щодо церковного покаяння, яке передбачалося як додаткове покарання за злочин лише стосовно осіб християнської віри;

уявлення про те, що у нормах Артикулу Воїнського 1715 р. відповідальність за низку злочинів проти моралі було віддано на розсуд судді без вказівки на конкретну санкцію, що, з одного боку, давало змогу більш

справедливо врахувати усі додаткові обставини справи, а з іншого – могло бути приводом для зловживання владою з боку самого органу правосуддя;

набули подальшого розвитку:

відомості про поліджерельний характер права на українських землях у складі Великого князівства Литовського, в якому виокремлено три шари правового регулювання системи злочинів проти моралі: писане польсько-литовське та литовсько-руське право, за яким кримінальна відповідальність за вказану категорію злочинів передбачалася у нормах Статутів Великого князівства Литовського 1529 р. та 1566 р., Судебника Казимира IV; міське право, за яким ця категорія злочинів регламентувалася у нормах магдебурзького права та інших його різновидів; право етнорелігійних груп, за яким злочини проти моралі було закріплено у нормах права вірменської, мусульманської, єврейської громад;

знання щодо формування та законодавчого оформлення системи злочинів проти моралі та особливостей кримінальної відповідальності за їхнє вчинення в російському та австро-угорському законодавствах, що діяло на українських землях (Звід законів Російської імперії 1832 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та 1885 р., проекти Кримінального Уложення 1754 р. та 1813 р., Статут про покарання, що накладаються мировими суддями 1864 р., Кримінальне Уложення 1903 р., Кримінальні кодекси Австрійської та Австро-Угорської імперії 1768 р., 1787 р., 1797 р., 1803 р., 1852 р., Закон «Про боротьбу з п'янством в Галичині, Буковині та Великому князівстві Краківському» від 19 липня 1877 р.);

відомості про досить суперечливе ставлення кримінального законодавства Російської імперії до проституції, яке проіснувало до прийняття Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями від 20 листопада 1864 р., стаття 44 якого замінила низку статей Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., що діяло на той час в редакції 1857 р.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використаними у:

науково-дослідницькій діяльності — для подальших досліджень державно-правових проблем, історії становлення та розвитку кримінального законодавства України;

правотворчості — для внесення окремих змін та доповнень до чинного кримінального законодавства України;

навчальному процесі — при підготовці наукових посібників та підручників з історії держави та права, навчально-методичної літератури, читанні лекцій та проведенні семінарських занять з історії держави і права України, загальної історії держави і права.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні положення, висновки та рекомендації доповідалися на: Всеукраїнській науковій конференції «Верховенство права очима правників-початківців» (м. Одеса, 3 грудня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у ХХІ ст.» (м. Запоріжжя, 27–28 січня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Херсон, 7–8 жовтня 2016 р.), ХХ Ювілейній міжнародній звітній конференції юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченій 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 12 травня 2017 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні» (м. Одеса, 14–15 жовтня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми формування громадянського

суспільства та становлення правової держави» (м. Черкаси, 26–27 травня 2016 р.).

Публікації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження відображено у 14 публікаціях, 3 з яких опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до затвердженого переліку, 1 – у виданні, яке не входить до переліку наукових фахових видань, 3 – у зарубіжних наукових фахових виданнях (2 – Молдова, Кишинев; 1 – Словаччина, Братислава) та у 7 тезах доповідей на Міжнародних та Всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Загальнотеоретичні засади дослідження

З метою здійснення більш ефективного дослідження системи законодавства про злочини проти моралі на українських землях протягом різних історичних періодів слід проаналізувати кримінально-правові концепції та термінологію із цієї проблеми. Крім того, цікавим та важливим для дослідження цієї теми видається аналіз понять «мораль», «моральність», «моральні відносини» та «аморальність». Саме встановивши сутність та співвідношення цих явищ, можна чітко з'ясувати коло суспільних відносин, на яких посягає досліджувана категорія злочинів.

Як зазначає сучасна дослідниця кримінального права Л. Кучанська: «Розділ XII КК України носить назву: «Злочини проти громадського порядку та моральності». Загальновизнаним в теорії кримінального права є те, що назва розділу Особливої частини КК говорить про канву, в якій залягають суспільні відносини, що підлягають кримінально-правовій охороні»[94].

Таким чином, родовим об'єктом злочинів є громадський порядок та моральність, передбачені розділом XII КК.. Отже, видовим об'єктом злочинів, під яким фахівці розуміють сукупність тотожних суспільних відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, передбачених ст. ст. 297–304 КК України, є моральність. Єдиної позиції щодо порозуміння цього об'єкта в літературі не існує.

Так, на думку М.Ведяхіна: «Суспільна моральність – це сукупність суспільних відносин, які визначають уявлення про добро і зло, про пристойне і непристойне, про гуманне і негуманне, про справедливе і несправедливе»

[32, с. 4]. Аналогічну позицію займає А.Станська, яка вважає: «Суспільна моральність – це сукупність суспільних відносин, які визначають у даному суспільстві поняття добра та зла, пристойності чи непристойності» [169, с. 141]. С.Яценко вважає: «Об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 297–304 КК України, є відносини в сфері духовного і культурного життя суспільства» [183, с. 457]. У якості безпосередніх об'єктів злочинів, передбачених ст. ст. 297–304 КК України, автори коментарю до Кримінального кодексу України за редакцією М.Мельника та М. Хавронюка називають моральні устої суспільства, відповідно у сферах: поваги до померлих та місць їх поховання; ставлення до історичних та культурних цінностей; ставлення до тварин; поширення інформації про сприйнятливі форми поведінки людей та засоби вирішення конфліктів; поширення інформації про статеве життя; встановлення зв'язку між людьми для задоволення їх статевих потреб; підстав задоволення статевих потреб; ставлення до виховання підростаючого покоління [118, с. 602].

Об'єкт злочинів проти моральності визначають також як суспільні відносини у сфері громадської моралі, суспільні відносини, які забезпечують нормальний духовний і культурний рівень життя кожної особи, громадський порядок у сфері забезпечення належного духовного стану суспільства, моральне здоров'я населення і нормальний розвиток і виховання неповнолітніх, зокрема.

Так, наприклад, С.Денисов у своєму дисертаційному дослідженні «Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі» (ст. ст. 210, 211. 211¹ КК України), захищеному в 1996 р., формулює загальне поняття громадської моралі як історично обумовлене ідеальне відображення об'єктивної дійсності у формі суспільної свідомості, соціальний інститут, що виникає і розвивається у процесі суспільних відносин на ґрунті системи загальнолюдських цінностей (норм, принципів, ідеалів), що утворюють відповідну установку, яка визначає загальноприйняту позитивну діяльність у суспільстві у процесі виробництва матеріальних і духовних благ, є

орієнтиром і критерієм оцінки вчинків та їх результатів, регулятором і засобом розвитку й удосконалення особистості і суспільства, спрямована на підтримку життя суспільства і просування до його ідеалу.

Враховуючи загальне поняття про громадську мораль, автор пропонує поняття родового об'єкта злочинів проти громадської моралі, а саме як сукупність суспільних відносин, заснованих на системі загальнолюдських цінностей, які визначають загальноприйнятну позитивну діяльність особи в суспільстві у сфері моральності [51, с. 9].

Л. Кучанська у своєму дисертаційному дослідженні «Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України» (2007) підкреслює той факт, що поняття «суспільна мораль» отримало і нормативне визначення [94, с. 43]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р.: «Суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалася у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість» [71, с. 4]. Із цього положення цілком логічно було б зробити висновок, що родовим об'єктом злочинів проти моральності, передбачених ст. ст. 297 – 304 КК України, є система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві. Але звернемося до етимології терміна «моральність». Російсько-українські і українсько-російські словники дозволяють стверджувати, що термін «моральність» (укр.) і «нравственность» (рос.) розглядаються як синоніми [124, с. 455]. Вірогідно, існування різних термінів щодо категорії «мораль» пов'язано з тим, що слово «мораль» – латинського походження, «етика» – грецького, «нравственность» – російського, і визначають вони одне й теж – галузь знання про регламентацію відносин між людьми. Більшість вчених, що займаються питаннями моралі й етики, не розрізняють мораль і моральність («нравственность»), а в словниках з етики моральність характеризується як поняття, що є синонімом моралі.

Ще Г.Гегель у «Філософії права» присвячував кожному із цих понять окремий розділ. Моральність для нього об'єктивна, безпосередня, занурена в суще і передбачає підпорядкованість індивіда суспільству. Мораль же, навпаки, суб'єктивна, тяжіє до обов'язкового і представляє інтереси вільного індивідуума [11, с. 271]. Моральність існує як форма суспільної свідомості, саме суспільної, а не індивідуальної. Останнє являє собою приватне втілення колективної духовності. Як писав Г.Гегель: «Якщо будемо розглядати моральність з об'єктивної точки зору, то можна сказати, що моральна людина є несвідомою для себе» [39, с. 119]. Ця позиція має своїх прихильників і в сучасній літературі з етики. Так, О. Некрасов, на нашудумку, справедливо зазначає: «Моральність (нравственность) – це система норм поведінки членів певної спільноти людей за певного часу. Мораль – це внутрішній світ людини, його діалог із самим собою, особисте бачення й оцінка суспільної регуляції поведінки людей» [120, с. 28].

Е.Соловйов зазначає, що «давно вже визріла необхідність розробити питання розмежування моральності і моралі». Він стверджує, що «моральність передбачає комплекс норм і звичаїв, що забезпечує виживання відомої моральнісної спільноти, за якими б мотивами вони (норми і звичаї) не виконувалися, а мораль містить такі вимоги, які є внутрішнім «кодексом» відповідальної особи» [167, с. 114]. Аналогічну точку зору висловлює і Ю.Хабермас. До сфери моральності він зараховує «питання добropорядного життя», «практичну сторону життя», те, що не стосується абстрактного зобов'язання. Навпаки, мораль зберігає за собою властиву поглядам силу раціональної мотивації разом із безспірними очевидностями того фону, який створює життєвий світ [195, с. 72].

В.Ганжин теж вважає, що «слова «мораль» і «моральність» в російській мові не є синонімами: перше має більш яскраву атрибутивність» [38, с. 52]. Він зазначає, що «співвідношення моралі і моральності, це усвідомлена суперечка належного і сущого для людини, яка зробила краще активним супротивником доброго». На його думку, «моральність здатна виконувати

орієнтаційні функції, справляючи вплив на масову свідомість, політику, право, на духовне життя суспільства в цілому» [38, с. 53], тобто функції соціальних норм. Дещо іншу позицію займає О.Ніконов, який вважає, що «мораль, навпаки, є сумою встановлених в суспільстві неписаних нормативів поведінки, а моральність – це виключно внутрішній регулятор, внутрішня мораль – самоконтроль. Головним і кардинальним розмежувальним критерієм є те, що мораль завжди передбачає зовнішній оцінюючий об'єкт – соціум, гурт, сусідів, а моральність – внутрішній регулятор» [123, с. 19]. Саме такий підхід знайшов відображення в Законі України від 20 листопада 2003 р. «Про захист суспільної моралі», де йдеться про суспільну мораль як систему етичних норм, правил поведінки, що склалася у суспільстві. І.Геращенко, який теж розрізняє мораль і моральність, зазначає: «Не слід вважати мораль – абстрактною моральністю, а моральність конкретною мораллю. Моральність, на його думку, абсолютна, а це означає, що досяжні моральні абсолюти. Моральний абсолют досягається в тому разі, коли існування приходить в єдність із сутністю. Він стверджує, що коли мораль повністю зіллється з моральністю, необхідність в обґрунтуванні моралі відпаде» [41, с. 58].

Слід погодитися з Л. Кучанською: «Саме моральність (рос. «нравственность») є об'єктивною категорією, яка складається з моральнісних принципів та норм, що претендують на універсальність, загальнозначимість, соціальну санкційованість, відображення домінуючих суспільних інтересів. Ці норми і принципи існують завдяки повсякденному відновленню за рахунок впливу моральнісних авторитетів, негласних громадських повелінь, громадської думки, звичок, успадкуванню певних соціально-корисних моделей поведінки, громадському засудженню шкідливих її форм та моделей» [94, с. 23].

Інакше кажучи, моральність має суспільний характер, що підкреслювали майже всі філософи, від Платона до Гегеля, тоді як мораль є завжди індивідуальною (як кажуть, «у кожного своя мораль») і пов'язана з

поняттями совісті, боргу честі, справедливості, порядності, волі, а також з іншими якостями людини. Структура та зміст моральності історично змінюються від суспільства до суспільства, від епохи до епохи (пригадаємо «Моральний кодекс будівельника комунізму»). Спостерігаються також значні відмінності і в моральності різних соціальних груп, що вказує на існування принципу множинності моральності. Але якщо абстрагуватися від будь-якого ідеологічного чи класового підґрунтя при визначенні цього поняття, а також від «мікроморальності», характерної, скажімо, для деяких молодіжних угруповань, таких, наприклад, як «скінхеди» чи «казанські моталки», або прийнятої у середовищі осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, то слід визнати, що моральність – це універсальна категорія, яка виконує регулятивну функцію, обумовлює підстави сумісного життя людей і є однією з визначальних умов збереження цивілізації. Моральність надає відповіді на запитання про те, від яких егоїстичних мотивів і заради чого повинні відмовлятися люди, яким чином і в яких соціально сприйнятих формах вони можуть у даному суспільстві задовольняти свої потреби, запити, інстинкти (статевий інстинкт, прагнення до значущості, до володіння чимось), не ставлячи під сумнів існування певних суспільних умов, як меж, в яких є можливим задоволення указаних потреб, запитів, інстинктів. Таким чином, моральність примиряє і погоджує особистий та суспільний аспекти людського буття. Вона пропонує певні зразки розумної, належної поведінки, яка становить серцевину загальнолюдських цінностей [94, с. 25].

Звідси, виникає запитання, що саме, моральність чи мораль, є об'єктом злочинів, які досліджуються в дисертаційній роботі. Як зазначає В.Мальцев: «Злочинці не володіють ніякими засобами, навіть посягаючи на найважливіші соціальні цінності, змінити зміст або форму кримінального закону та справити вплив на процес його реалізації за конкретними справами» [106, с. 37]. Це положення може бути віднесено до будь-яких соціальних норм. Злочин посягає не на норму як засіб соціального

управління, а на сутнісне інше об'єктивне явище. Норма не існує сама для себе, її роль є другорядною.

Моральності не можна завдати шкоди, оскільки змінити систему етичних норм та правил поведінки під силу лише соціальним чинникам, а саме зміною певних елементів базових відносин. В.Рукавішніков, Л.Хелман, П.Естер зазначають, що висновки про моральний занепад сьогодення є перебільшенням оцінки змін у цій сфері. Наявною скоріше є криза інституційна, а не моральна, змінилися і джерело походження моральних цінностей індивіда і їх легітимація.

Ціннісні установи і погляди не спираються на віру, сучасні люди є більш-менш вільними від контролю з боку оточення, і тому джерела їх поглядів з питань моралі можуть бути вельми різноманітними [156, с. 86]. Ю.Антонян падіння моральності також пов'язує з економічними труднощами, зростанням напруги у відносинах між людьми, ослабленням соціальних інститутів [8, с. 47]. Звідси випливає, що норми, у тому числі й моральні, шкоди заподіяно бути не може. Л. Кучанська стверджує: «Виходячи з наведеного вище визначення моралі, вона теж не може бути об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 297 – 304 КК України, тому що посягання на внутрішній світ та особисте бачення людини об'єктивно неможливе» [94, с. 25].

Вирішення цього питання аж ніяк не зміниться, якщо на різницю між моральністю та мораллю дивитися з позицій Закону України «Про захист суспільної моралі», де мораль визначається як система етичних норм та правил поведінки, а моральність розглядається як суб'єктивна категорія, що характеризує внутрішній світ людини. Справа полягає лише у змішуванні понять.

У той же час, в літературі з етики підкреслюється, що зв'язок між моральністю та мораллю є можливим у трьох аспектах: по-перше, поняття «моральність» та «мораль» взаємно обумовлюють одне одне, оскільки не може бути суспільства без індивідів і індивідів без суспільства, по-друге,

моральність та мораль взаємно відкидають одна одну, тому що представлені різними суб'єктами («ми» і «я») із їх різними інтересами; по-третє, моральність та мораль взаємно переходять одне в одне. Моральнісні норми стають особистими переконаннями людей, інтериоризуються, стають частиною внутрішнього світу людини. Як підкреслював І.Кант: «Лише та дія характеризується моральністю, яка не просто відповідає моральнісному закону, а сама випливає з ідеї боргу. З іншого боку, самі норми моральності формуються окремими, найбільш авторитетними членами людської спільності. Особисте перетворюється на суспільне» [120, с. 55].

Реалізація такого механізму є можливою тільки в рамках нормально функціонуючих суспільних відносин, які забезпечують трансформацію прийнятих у суспільстві морально-етичних норм у переконання та правила поведінки конкретної особистості. Внаслідок реалізації цього механізму формуються моральнісні устої суспільства як певне поєднання сфери належного (моральнісні принципи та правила поведінки) та сфери сущого (моральні установки конкретної особистості).

Моральнісні устої суспільства – це сукупність суспільних відносин, які забезпечують певний паритет інтересів суспільства та окремих його членів при задоволенні своїх потреб та інстинктів на підставі існуючих моральнісних норм, принципів та правил поведінки. Саме ці відносини і є об'єктом злочинів, передбачених ст. ст. 297–304 КК України, в існуванні та всіякій підтримці саме цих відносин зацікавлені і держава, і суспільство в цілому [94, с. 26].

У кримінально-правовій літературі доволі часто зустрічається інший термін – «моральні засади суспільства», з яким найчастіше пов'язується безпосередній об'єкт злочинів, передбачених ст. ст. 297–304 КК України [118, 90, 208]. Цей термін відомий також і діючому цивільному законодавству. Так, згідно з ч. 4 ст. 13 ЦК України: «При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не може суперечити Цивільному кодексу, іншим актам цивільного

законодавства, а також моральним засадам суспільства і зміст правочину», що закріплює ч. 1 ст. 204 ЦК [208, ст. 356]. У російськомовному варіанті тексту Цивільного кодексу України «моральні засади суспільства» перекладаються як «нравственные устои общества». У цивілістичній літературі терміни «моральні засади суспільства», «моральні принципи суспільства» та «моральні устої суспільства» використовуються як синоніми [196, с. 98]. Із цим навряд чи можна погодитися.

По-перше, правильніше було б говорити не про «моральні», а про «моральнісні» засади суспільства, оскільки, як було доведено вище, саме моральність є об'єктивною категорією (сукупністю норм та принципів) і в буквальному перекладі російською мовою означає «нравственность». До речі, в цивілістиці хоч і використовується термін «моральні засади суспільства», але під ним розуміється сукупність народних звичаїв, положень релігії, домінуючої у суспільстві та офіційної ідеології суспільства, відображеної в Конституції України та інших законодавчих актах [46, с. 611]. До висновку про те, що в ЦК України під «моральними засадами суспільства» розуміються певні норми та правила поведінки, приводить і тлумачення законодавчих дефініцій, що знайшли відображення у ст. ст. 13 та 203 ЦК: «особа повинна додержуватися моральних засад суспільства», а «зміст правочину не може суперечити моральним засадам суспільства»;

по-друге, слова «засади», «принципи», з одного боку, та «устої» – з іншого не є синонімами. Згідно з новітнім українсько-російським словником «засада» перекладається як «основание», «принцип», «начало». Слово «устої» не перекладається і російською звучить однойменно – «устои» [124, с. 581].

Л. Кучанська робить такий висновок стосовно цих понять: «Моральнісні засади суспільства, моральнісні принципи суспільства або суспільна моральність (це все синоніми) не можуть виступати у якості видового об'єкта цих злочинів». У той же час дослідниця зазначає, що «термін «устої» характеризує не систему моральнісних норм та правил поведінки, схвалених

суспільством, а сукупність сформованих та функціонуючих на їх підставі суспільних відносин, що забезпечують існування цього суспільства на рівні цивілізації. Тому він цілком може бути використаний при характеристиці видового об'єкта злочинів, що аналізуються»[94, с. 28].

Разом із тим, вона підкреслює, що «моральнісні відносини у чистому вигляді не існують. Вони не наділяються самотійним статусом, як скажімо відносини політичні, економічні, правові і т. д., а містяться у кожному з суспільних відносин» [94, с. 28].

Так, К.Шварцман зазначає: «Моральні відносини існують не тільки як елемент свідомості, але й як практичні відносини, як життєва практика, однак в свою чергу ці відносини завжди виникають на основі матеріальних відносин як похідні від них» [213, с. 16]. О.Ульодов наголошує: «Такі відносини в більшості випадків розглядаються лише як сторона, момент яких-небудь відносин. Вони, як й інші надбудовані відносини, не створюють самотійної області відносин» [184, с. 62].

Саме ця обставина суттєво ускладнює класифікацію злочинів проти моралі, та і взагалі може поставити під сумнів обґрунтованість відокремленості моральнісних відносин як самотійного об'єкта злочину.

У той же час, в літературі неодноразово здійснювалися спроби розглядати моральнісні відносини під дещо іншим кутом зору. Так, Н.Рибокова вважає: «Розуміння моралі в цілому як системи відносин, є дуже важливе, оскільки в ньому зберігається істинний сенс моралі як історичного, класового утворення» [158, с. 43]. Моральнісні відносини – це мета поведінкових актів, що мотивовані моральною свідомістю і реалізують її нормативні вимоги [137, с. 150]. О.Дробницький зазначає: «Моральнісні відносини це ті ж явища моральнісної поведінки, але такі, що розглядаються з точки зору їх моральної обумовленості і значення» [67, с. 156]. Моральнісні відносини являють собою систему вчинків, в яких реалізуються факти моральнісної свідомості [66, с. 27].

На думку Л. Кучанської: «Певне відокремлення моральнісних відносин від базисних відносин все ж таки можливе; про самостійні моральнісні відносини мова може йти саме у межах процесу інтеріоризації, тобто переходу суспільних моральнісних норм до внутрішнього світу людини і формування на цій підставі моральнісних устоїв суспільства як об'єктивно існуючої самостійної категорії. Законодавець пов'язує охорону моральнісних устоїв суспільства з трьома сферами: відносинами, що забезпечують збереження та існування національних, релігійних та загальнолюдських традицій, відносинами у статевій сфері та відносинами у сфері розвитку неповнолітніх» [94, с. 31].

Якщо розглядати об'єкт злочинів проти моральності у такому аспекті, то доведеться визнати, що назва розділу «Злочини проти громадського порядку і моральності» є не зовсім вдалою, оскільки, як було доведено вище, ані моральності, ані моралі об'єктивно шкодне може бути завдано. У зв'язку із цим, ми пропонуємо використовувати термін «злочини у сфері моральнісних устоїв суспільства», який буде акцентувати увагу на тій обставині, що внаслідок вчинення діянь, передбачених ст. ст. 297–304 діючого КК, порушуються не моральнісні устої суспільства взагалі, а його окремі сфери, що поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність. Хоча, якщо вже говорити про відокремлення моральнісних устоїв суспільства як самостійний об'єкт кримінально-правової охорони, то логічніше і доцільніше було би присвятити цьому питанню окремий розділ КК. До такого ж висновку приводить і наведений вище ретроспективний аналіз регламентації відповідальності за ці злочини.

Таким чином, можна погодитися з Л. Кучанською щодо того, що «під досліджуваною категорією злочинів слід розуміти передбачені нормами кримінального законодавства суспільно небезпечні діяння, вчинені суб'єктом злочину, які спрямовані на заподіяння шкоди певним сферам моральнісних устоїв суспільства» [94, с. 32]. Саме від цього визначення, на нашу думку, слід відштовхуватись, аналізуючи відповідні склади злочинів, яких було

закріплено в нормах кримінального законодавства на українських землях (XI ст. – 1917 р.).

1.2. Загальна характеристика історіографії проблеми та джерельної бази дослідження

Уявлення про стан дослідження будь-якої проблеми надає історіографічний огляд. Здійснюючи історіографічний аналіз, слід зазначити, що проблеми становлення та розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях у вітчизняній історико-правовій науці не є достатньо дослідженими. Існуючі із цього питання дослідження головним чином стосуються історії розвитку церковного та кримінального права взагалі. У них наводиться неповний перелік видів злочинів проти моралі та покарань за їхнє вчинення, не завжди надається їхня об'єктивна характеристика, не розкривається їх соціальний зміст. Усю сукупність досліджень із цих питань можна поділити на три періоди: дореволюційний, радянський, сучасний.

У дореволюційний період одним з найвідоміших дослідників кримінального права взагалі та системи злочинів проти моралі, зокрема, був, А. Попов, який в 1904 р. підготував до друку і видав працю «Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву» [141]. Працю А. Попова було видано як окрему монографію і вона є важливим джерелом руського дореволюційного кримінального та канонічного права. В указаній монографії автор розглядає систему злочинів проти моралі за руським допетровським правом, встановлює підсудність справ стосовно цих злочинів, розгалужуючи злочини, які були підсудними церковному суду та нормам світського права. Крім того, у цій праці увагу приділено характеристиці злочинів проти моралі за нормами руського права XVIII – XIX ст. Автор докладно зупиняється на аналізові положень тогочасних нормативно-правових актів, які встановлювали покарання за ці злочини.

Окрему главу монографії присвячено особливостям правової регламентації даної системи злочинів за Кримінальним Уложенням 1903 р. Указана праця являє собою вагомий науковий інтерес для дослідників вітчизняного дореволюційного кримінального права.

Важливе місце в дореволюційній історіографії посідають дослідники кримінального права на українських землях за польсько-литовської доби. Серед них можна назвати І. Малиновського та його працю «Учение о преступлении по Литовскому Статуту» [105]. У цій роботі автор досліджує поняття, кримінально-правову характеристику та систему злочинів за нормами Статутів Великого князівства Литовського. Окремий розділ дослідження присвячено саме системі злочинів проти моралі та покаранням за їхнє вчинення. Серед дореволюційних вчених, які займалися дослідженнями кримінального права і системи злочинів проти моралі у цей період можна назвати Р. Губе [225], К. Войчицьки [230], Г. Демченка [50] та ін.

Досліджуючи дореволюційну історіографію питання, необхідно зупинитися на характеристиці праць вчених, присвячених нормам церковного права Київської Русі, системі злочинів, які підпадали під юрисдикцію церкви в указаний період. Адже, як відомо, саме норми церковного права відігравали ключову роль у процесі регламентації системи злочинів проти моралі в Київській Русі, а також встановлювали відповідні покарання за їхнє вчинення. Серед указаної категорії вчених можна назвати А. Павлова [134, 135], К. Неволіна [119], Н. Суворова [173, 174], Є. Голубинського [43, 44], Н. Державіна [53] та ін.

Цікавим видається аналіз стану наукової розробки питання системи злочинів проти моралі за козацько-гетьманської доби. Слід зазначити, що дослідженню цієї проблеми та розвитку кримінального права України-Гетьманщини взагалі присвячено чимало праць дореволюційних вчених. Серед них необхідно виокремити О. Кістяковського, який підготував до друку і видав «Права, за якими судиться малоросійський народ» – звід норм права

України-Гетьманщини XVIII ст. На особливу увагу заслуговує його «Нарис історичних відомостей» про цей звід [80], в якому вчений зупиняється на ставленні вітчизняного законодавства до окремих законів, що діяли в Україні, розкриває мотиви складання зводу норм права України-Гетьманщини XVIII ст., описує склад комісії, яка працювала над цим зводом, характеризує джерела права, на підставі яких його було складено. Досить докладно аналізує дослідник пам'ятки магдебурзького права, показує їхню роль у формуванні системи кримінального права цього періоду. Порівнюючи норми зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ» із джерелами права, що послужили для нього основою, він визначає, якою мірою норми права із цих джерел увійшли до зводу. До речі, О. Кістяковський мав тільки копію зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ», а не його оригінал [80].

Про кодифікацію кримінального права в Україні-Гетьманщині писав І. Теліченко. Він дав короткий огляд тих джерел права, що входили до так званих «малороссийских прав», указавши на протиріччя, які виникали при врегулюванні правовідносин нормами із різних збірок законів [180, с. 415].

До фундаментальних праць у галузі кримінального права України-Гетьманщини належать дореволюційні праці М. Слабченка [165], який частково вивчав судову практику, та різні збірки права, зокрема «Права, за якими судиться малоросійський народ». На підставі цих досліджень він показав систему покарань, що їх застосовували суди за вчинення злочинів проти моралі.

Досліджували діюче в Україні-Гетьманщині кримінальне право й інші відомі вчені, зокрема, М. Владимирський-Буданов [34], Г. Демченко [50] та ін., у працях яких зібрано досить багатий фактичний матеріал, який стосується також і питань злочинів проти моралі.

Вагомий внесок у розвиток дореволюційної історіографії з досліджуваної проблеми зробили вчені, праці яких присвячено характеристиці устрою запорозьких козаків та, зокрема, козацькому

звичаєвому праву. Як відомо, злочини проти моралі посідали важливе місце в системі козацького звичаєвого кримінального права. Серед дореволюційних дослідників цього питання слід виокремити Д. Яворницького, який в 1889 р. видав працю «Очерки по истории запорожских казаков и новороссийского края» [222, 223]. У ній описано важливі аспекти формування козацького права, у тому числі значної уваги приділено системі злочинів проти моралі та процесові застосування покарань за їхнє скоєння. До названої категорії дореволюційних вчених, праці яких торкаються досліджуваної теми, слід віднести також Я. Новицького [125], А. Скальковського [162, 163], Г. Надхіна [117], А. Андрієвського [4], А. Рігельмана [151] та ін.

Але найбільшій увазі дореволюційними дослідниками було приділено регламентації системи злочинів проти моралі за нормами законодавства Російської імперії. Серед вчених, які досліджували це питання, слід назвати А. Попова [141], В. Латкіна [96], Н. Таганцева [177, 178], І. Фойницького [193], С. Познишева [138], Л. Білогриць-Котляревського [14], В. Набокова [116], А. Щипилла [220] та ін., які у своїх працях досліджували питання розвитку кримінального права на землях Російської імперії, здійснювали глибокий аналіз системи законодавчих актів, які встановлювали міру відповідальності за скоєння злочинів, у тому числі і злочинів проти моралі.

Певної уваги вченими дореволюційного періоду приділено характеристиці кримінального права на українських землях у складі Австро-Угорської монархії. Більшість цих досліджень присвячено питанням еволюції кримінального законодавства Австро-Угорщини, ступеням його впливу на населення українських земель. При цьому великої уваги приділено саме системі злочинів проти моралі та її відображенню в австро-угорських джерелах кримінального права. Серед указаної категорії дослідників необхідно назвати Й. Розенблатта [228], П. Стебельського [172], А. Льофлера [227] та ін.

Значний внесок у вивчення законодавства про злочини проти моралі на українських землях у досліджуваний період зробили дослідники радянської доби. Серед них, перш за все, слід виокремити праці вчені, присвячених розвитку церковного права Київської Русі, яке регламентувало відповідальність за вчинення злочинів проти моралі. До цієї категорії вчених необхідно віднести Я. Щапова [219], О. Чистякова [152 – 155], Б. Рибаківа [157] та ін., які у своїх працях досліджували питання нормативної регламентації системи злочинів проти моралі у Київській Русі, надавали характеристику найбільш важливим джерелам церковного права, які містили норми про відповідальність за вчинення цих злочинів (церковні статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого).

Ряд радянських дослідників історії держави і права присвятили свої праці питанням нормативної регламентації системи злочинів та покарань, у тому числі і проти моралі, на українських землях литовсько-польської доби. Серед них слід назвати К. Ливанцева [100], М. Василенка [30] та ін. Їхні праці торкаються питань розвитку держави та права Польщі, а також містять характеристику системи права, яка діяла на українських землях у складі Королівства Польського та Великого князівства Литовського. Значної уваги при цьому приділено розвитку кримінального права та системі злочинів проти моралі в цей період, зокрема.

Особливе місце в історіографії радянського періоду посідають дослідження, присвячені розвитку кримінального права на українських землях за козацько-гетьманської доби. Суттєвої уваги при цьому було приділено і законодавчій регламентації злочинів проти моралі. Серед яскравих дослідників цього періоду можна назвати М. Василенка [30], А. Яковліва [226], А. Манькова [108], В. Кульчицького [92, 93], В. Мєсяца [112], А. Ткача [181] та ін. Серед досліджень науковий інтерес являє собою робота В. Мєсяца з історії кодифікації права в Україні у першій половині XVIII ст. [112]. Дослідник відшукав оригінал «Прав, за якими судиться малоросійський народ», а також інші матеріали кодифікації, що дозволило

йому глибше вивчити цю пам'ятку права, дослідити джерела, тобто ті збірки права, з яких взято ряд норм до «Прав, за якими судиться малоросійський народ», розкрити їх зміст, надати їм характеристику. Значної уваги в роботі приділено кримінально-правовим нормам, які регламентували систему злочинів проти моралі.

Найбільший науковий інтерес серед досліджень радянських вчених мають розробки у галузі кримінального права на землях Російської імперії. При цьому, перш за все, слід виокремити працю Б. Ошеровича «Очерки по истории русской уголовно-правовой мысли (вторая половина XVIII века – первая четверть XIX века)» [133], в якій автор досліджує головні тенденції у розвитку кримінального права Російської імперії, характеризує різні категорії злочинів, яких було передбачено діючими на той час нормативними актами. Значне місце в дослідженні посідає аналіз злочинів проти моралі та відповідні наукові підходи того часу щодо виокремлення цієї сукупності злочинів у певну окрему категорію. Серед радянських дослідників кримінального права періоду Російської імперії і, відповідно, системи злочинів проти моралі, також слід назвати А. Єлістратова [69], С. Гальперіна [36] та ін.

Розвиткові системи права на землях Галичини у складі Австро-Угорської монархії приділив свою увагу В. Кульчицький, який частково торкався і питань системи злочинів проти моралі у своїй праці «Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.)» [92].

Вагомий внесок у вивчення системи кримінального законодавства про злочини проти моралі на українських землях зробили сучасні дослідники. Серед них, у першу чергу, слід виокремити авторів наукових праць, присвячених питанням історії становлення кримінального права на українських землях різних періодів часу. При цьому варто виокремити фундаментальні монографічні дослідження з історії кримінального права, які також містять певні матеріали, присвячені системі злочинів проти моралі. Серед них, перш за все, слід назвати наукову працю І. Бойка «Кримінальні

покарання в Україні (IX – XX ст.)» [23], яка містить глибокий науковий аналіз еволюції кримінального права на українських землях. Значної уваги автор приділяє й системі злочинів проти моралі та кримінальній відповідальності за їх скоєння.

Грунтовне монографічне дослідження історії становлення кримінального права і законодавства на українських землях здійснив в 2011 р. М. Колос у своїй монографії «Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття)» [84], в якій автор здійснив аналіз процесу виникнення, становлення та розвитку вітчизняного кримінального права крізь призму договорів Русі з Візантією 911 та 944 рр., положень Руської Правди, Статутів Великого князівства Литовського, звичаєвих прав Запорізької Січі, «Прав, за якими судиться малоросійський народ», кримінального законодавства Російської імперії. Цікавим видається обґрунтування автором нелегітимності поширення на українській території кримінального законодавства Російської імперії, у тому числі і стосовно злочинів проти моралі.

Фундаментальне дослідження процесу становлення і розвитку кримінального права України у X – першій половині XVII ст. здійснив С. Кудін. У своїй дисертації, захищеній у 2001 р., він аналізує особливості кримінального права на українських землях за доби Київської Русі, Речі Посполитої, Великого князівства Литовського. Певної уваги при цьому приділено злочинам проти моралі та їхній регламентації.

У 2010 р. було захищено дисертацію М. Левчук на тему «Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження)» [98], в якій авторка приділяє увагу юрисдикції церковних судів Київської Русі у кримінальних справах. При цьому вона аналізує процес застосування норм церковного права до осіб, які вчинили злочини проти моралі. Крім того, вчена наводить певну систему злочинів, які підпадали під юрисдикцію церковних судів, зараховуючи злочини проти моралі до цієї категорії.

Важливе місце в історіографії питання посідають сучасні дослідження кримінального на українських землях польсько-литовської доби. Так, у

2011 р. І. Бойком було видано монографію «Джерела та характерні риси права в Галичині у складі польського королівства (1387 – 1569)» [21], в якій автор здійснює фундаментальний аналіз розвитку права в Галичині у період її знаходження у складі Королівства Польського, тобто до прийняття Люблінської унії 1569 р. При цьому, дослідник приділив значної уваги і системі злочинів проти моралі, їхній регламентації у польських джерелах права, вказуючи на те, що до цієї категорії належали досить нетрадиційні для подальшого розвитку кримінального права склади злочинів [21]. На увагу заслуговує також монографічне дослідження О. Поповича «Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV – XVIII ст.)», яке побачило світ в 2011 р. [142]. В ньому автор приділяє увагу розвитку такої підсистеми права як вірменське право на території українських земель. При цьому він зазначає, що норми джерел вірменського права приділяли значної уваги захистові моральних засад суспільства та суспільній моралі взагалі, виокремлюючи певну систему злочинів проти моралі і встановлюючи покарання за їх скоєння [142, с. 56]. У контексті історіографії проблеми важливо назвати також дисертаційне дослідження М. Єпура на тему «Еволюція інституту покарання на українських землях Великого князівства Литовського», захищене у 2012 р. [68], в якому автор також висвітлює систему кримінальних покарань за злочини проти моралі, що були передбачені законодавством відповідного періоду. На особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження Ю. Копик на тему «Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського», захищене у 2015 р. При цьому авторка підкреслює факт існування різних систем кримінального права, що діяли на українських землях досліджуваного періоду та регламентували, у тому числі, систему злочинів проти моралі і встановлювали міру кримінальної відповідальності за їхнє скоєння.

Крім того, на увагу заслуговує ряд дисертаційних досліджень, присвячених розвитку кримінального права України-Гетьманщини та Запорізької Січі. Серед сучасних вчених, які присвятили свої праці цим

питанням, слід назвати Н. Сухицьку [175], О. Макаренко [103], Д. Любченка [101], І. Грозовського [47, 48], Т. Остапенка [127 – 131] та ін. Цівчені у своїх працях опосередковано торкалися і питань системи злочинів проти моралі на українських землях за козацько-гетьманської доби. Так, наукова праця І. Грозовського «Право Нової Січі (1734 – 1775 рр.)» містить чималий матеріал, присвячений системі злочинів проти моралі за нормами звичаєвого права Запорізької Січі. Крім того, використовуючи літописи та мемуари періоду існування Січі, автор наводить досить широку систему покарань за ці злочини, аналізуючи і процес їхнього застосування до злочинців [48]. У 2011 р. О. Макаренко було захищено дисертацію на тему «Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648 – 1657 рр.» [103], в якій автор приділяє увагу також і системі злочинів проти моралі та їхній регламентації за законодавством періоду Визвольної війни 1648 – 1657 рр. На увагу також заслуговує дисертаційне дослідження Д. Любченка на тему «Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.» (2006) [101] та Н. Сухицької на тему «Розвиток українського і російського кримінального права у другій половині XVII – XVIII ст.» (2011 р.) [175]. У цих працях автори здійснюють аналіз системи кримінального права саме в період України-Гетьманщини, приділяючи увагу і злочинам проти моралі. Певної уваги цій системі злочинів за законодавством України-Гетьманщини приділено і в дисертаційному дослідженні Т. Остапенка на тему «Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.» (2011) [131].

Дослідженню проблеми регламентації системи злочинів проти моралі на українських землях у складі Російської імперії присвятили свої праці О. Андрусенко [5], Г. Фельдштейна [192], А. Васильєва [31], А. Безверхова [12], В. Коростельов [12] та ін. Так, у 2000 р. О. Андрусенко було захищено кандидатську дисертацію на тему «Систематизация уголовного законодательства Российской империи, первая половина XIX века» [5]. У своїй роботі авторка висвітлює кодифікаційні процеси у сфері

кримінального права за доби Російської імперії. При цьому значної уваги в дисертації приділено і тим законодавчим актам, які регламентували систему злочинів проти моралі [5, с. 13]. У 2013 р. А. Безверховим та В. Коростельовим було видано колективну монографію «Проект Уголовного уложения Российской империи 1813 года», в якій дослідник указує на особливе значення систематизаційних процесів у кримінальному законодавстві Російської імперії на початку XIX ст. Досліджуваний у монографії проект уложення також містив систему злочинів проти моралі та передбачав певні міри покарання за них [12].

Цікавим видається аналіз сучасної історіографії питань, присвячених регламентації системи злочинів проти моралі на українських землях у складі Австро-Угорської монархії. Значний внесок у дослідження кримінального права цього періоду взагалі і системи злочинів проти моралі, зокрема, зробила сучасна дослідниця М. Шуп'яна у своїй дисертації на тему «Система покарань за австрійським кримінальним кодексом 1852 р. та практика їх застосування у Східній Галичині», захищеній у 2014 р. [218]. У цій роботі приділено увагу, перш за все, аналізові системи покарань, яких було передбачено за скоєння, у т.ч., і злочинів проти моралі за нормами кримінального законодавства Австро-Угорської монархії, з доведенням факту застосування цих норм на українських землях. На певну увагу заслуговує також монографія М. Никифорака «Державний лад і право на Буковині в 1774 – 1918 рр.», видана у 2000 р. [121], в якій автор опосередковано торкається питань регламентації системи злочинів проти моралі на землях Буковини у досліджуваний період.

На особливу увагу заслуговують дисертаційні роботи з кримінального права, присвячені питанням правової регламентації системи злочинів проти моральності. У цих роботах вчені опосередковано торкаються і питань історії становлення законодавства щодо цієї категорії злочинів. Так, у 2007 р. Л. Кучанська здійснила дисертаційне дослідження, присвячене характеристиці поняття та системи злочинів проти моральності у

кримінальному праві України [94]. Значної уваги при цьому авторка приділила саме історичним питанням розвитку законодавства щодо цієї категорії злочинів, а також особливостям формування кримінально-правової доктрини стосовно злочинів проти моральності. У цьому контексті слід також назвати дисертаційні дослідження І. Бандурки «Кримінально-правова характеристика злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків» (2010) та С. Денисова «Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі» (1996) [51], в яких автори частково торкаються питань історії становлення відповідної категорії злочинів та системи покарань за їх скоєння.

Дослідження історії становлення та розвитку системи законодавства про злочини проти моралі на українських землях, різноманітних аспектів його функціонування та застосування є неможливим без комплексного залучення різноманітних документальних та історіографічних матеріалів.

Джерельну базу дослідження цієї проблеми становлять опубліковані та неопубліковані архівні матеріали, які відображають державний та суспільний устрій, право та судочинство, що існували на українських землях у досліджуваній період. Зокрема, це збірники документів «Акты, относящиеся к истории Юго-западной России», пам'ятки права – церковні статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, Віслицький статут 1347 р., Повний звід статутів Казимира Великого 1420 р., Вартський статут 1423 р., Судебник Мхітара Гоша, Вірменський статут 1519 р., Статuti Великого князівства Литовського, Соборне Уложення 1649 р., Устав Воїнський 1715 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., Звід законів Російської імперії 1832 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. та 1885 р., проекти Кримінального Уложення 1754 р. та 1813 р., Статут про покарання, що накладаються мировими судьями 1864 р., Кримінальне Уложення 1903 р., Кримінальні кодекси Австрійської та Австро-Угорської імперії 1768 р., 1787 р., 1797 р., 1803 р., 1852 р., Закон «Про боротьбу з п'янством в Галичині, Буковині та Великому князівстві

Краківському» від 19 липня 1877 р. Низку важливих документів із цієї проблематики, яких також використано при здійсненні дисертаційного дослідження, зібрав та опублікував М. Василенко.

Найбільш цінними для досліджуваної теми є архівні матеріали: судові справи досліджуваного періоду, що знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві, а саме – 229-й фонд (Архів Коша Нової Запорізької Січі); Центрального державного історичного архіву у м. Львові, а саме – 9-й фонд (Львівський гродський суд, Львівської землі, Руського воєводства), 142-й фонд (Громадський уряд с. Чукви, Перемишльської землі, Руського воєводства); Державного архіву Харківської області, а саме – 40-й фонд (Харківська консисторія); Державного архіву Сумської області, а саме – 521-й фонд (Сумський окружний суд); Державного архіву Дніпропетровської області, а саме – 166-й фонд (Катеринославський окружний суд); Державного архіву Полтавської області, а саме – 14-й фонд (Полтавський окружний суд).

Зокрема, це судові справи, пов'язані із вчиненням злочинів проти моралі, а саме образи князя Дмитра Сангушка з боку земян белзьких Сіжалковського і Маковського (1552) [201], насильства Юрека Тосика з Малехова над Марусею з Рогови, підданої пана Миколая Одновського, чашника воєводи і намісника сандомирського (1553) [202], згвалтування писарем Кодацької паланки Лук'яном Порожнім жінки посполитого (1761) [197], вчинення блуду козаком Шкуринського куреня Омельком з жителькою с. Чернечого Різничкою (1762) [198], згвалтування романківським попом Щербинівським наймички Явдохи Куцої (1769) [199], позашлюбний зв'язок священника новокодацької церкви Василя зі своєю наймичкою Варварою Самойловою (1769) [200], покарання селянина Василя Орлова за розтління Одарки Кононенко (1749) [63], покарання на смерть Микити Аратова за згвалтування своєї неповнолітньої дочки (1727) [58], покарання на смерть Миколи Лебединцева за згвалтування та розтління своїх малолітніх падчерок (1736) [59], заслання Анни Олексіївни Павлової в монастир Сибірської

єпархії за кровозмішення зі своїм батьком Олексієм Баскаковим (1743) [61], розірвання шлюбу між селянином Тарасом Онопрієнком зі своєю двоюрідною сестрою Ганною Переправкою, покарання їх батогами та накладання церковного покаяння (1751) [64], статевий зв'язок Іллі Іванова та його невістки Варвари Петрової (1816)[54], перелюбство дружини гобоїста Вельямінова Параски (1728) [55], перелюбство пекаря Михайла Симакова із дружиною Дмитра Алексеєнцева Варварою (1728) [56], перелюбство дружини теслі адміралтейського відання Єгора Пачуєва Маври (1730) [57] та ін.

Важливою складовою джерельної бази цього дослідження є Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Історія публікацій цього правового акта видається досить цікавою. Перші видання Статуту 1588 р. було зроблено тільки руською мовою [171]. Докладне вивчення оригіналів свідчить, що він вийшов трьома окремими виданнями. При всій ідентичності змісту вони мають відмінності в оформленні титульних листів, у малюнках шрифтів, у прийнятих скороченнях. Друге польське видання Статуту було надруковано у Вільні в 1619 р. Основною відмінністю другого польського видання Статуту від першого було включення до нього витягів із діючих законів королівства Польського. Третє польське видання побачило світ в 1648 р. У ньому, виконуючи соціальне замовлення польської шляхти, навмисне перекручується зміст титульного листа. Опір змінам Статуту, який чинила шляхта Великого князівства Литовського і українських областей Речі Посполитої, ґрунтувався на тому, що в Статутові споконвічно було відбито руське право і що перше видання Статуту, тобто його оригінал, було надруковано руською мовою. Статут було надруковано також в 1693 р. У порівнянні з виданням 1648 р., тут можна знайти зміни в титульному листі, зроблені з метою подальшого зміцнення версії про первісне видання Статуту 1588 р. польською мовою. Ще одне видання Статуту з'явилося в 1786 р. за правління Станіслава Августа. Випущене воно було у Вільні єзуїтською академією без королівського привілею і взагалі без жодного на те дозволу.

Видання це більш за всі попередні насичене неточностями і друкарськими помилками. Останнє видання Статуту польською мовою було надруковано в 1819 р. у Вільні, у друкарні Марциновського. Будучи точною копією видання 1786 р., воно було також неякісним і далеким від істинного змісту [171, с. 17].

На початку XX ст. було знайдено рукопис майже повного перекладу Статуту 1588 р. тогочасною російською мовою. Переклад усіх трьох Статутів Великого князівства Литовського українською мовою уперше було здійснено в 2002 – 2004 рр. колективом учених Одеської національної юридичної академії [170, 171].

Особливе місце в системі наукових джерел, присвячених досліджуваній темі, посідає збірка законодавчих актів «Російське законодавство X – XX століть», яка складається з 9-ти томів [152 – 155]. Книгою «Законодавство Стародавньої Русі» починається випуск дев'ятитомного видання «Російське законодавство X – XX століть». У ній вміщено основні закони Давньоруської держави (X – XV ст.ст.). У 2-му томі поміщено найважливіші документи XIV – XVI століть, що характеризують період утворення і розвитку централізованої держави: Судебники Івана III та Івана IV, акти місцевого управління, видані в Російській державі. У 3-му томі надано загальну характеристику епохи станово-представницької монархії і Земських соборів як найбільш характерного інституту феодальної держави цього періоду. До тому включено всі акти Земських соборів кінця XVI – початку XVII століття, що дійшли до теперішнього часу. У 5-му томі представлено документи другої половини XVII – початку XVIII століття, що відображають реформи Петра I і його попередників. До тому увійшло також законодавство про правовий статус населення. У 6-му томі наведено найважливіші законодавчі акти другої чверті XVIII ст., коли кріпацтво досягло свого апогею і почалося розкладання феодального ладу: Грамота на права, вольності про перевагу благородного російського дворянства, Грамота на права і вигоди містам Російської імперії та ін. 7-й том містить законодавство періоду розкладу

феодално-кріпосницького ладу, що характеризує спроби царизму врятувати абсолютистські порядки. 8-й том присвячено найбільш важливим законодавчим актам стосовно звільнення селян в Росії від кріпацтва. У 9-му томі надано загальну характеристику судової реформи. Включено законодавчі акти, прийняті при царському і буржуазному Тимчасовому уряді з питань започаткування та зміни державних органів, столипінської аграрної реформи та кримінальної політики. Слід зазначити, що ця збірка являє собою великий науковий інтерес і в контексті дослідження системи злочинів проти моралі на українських землях у складі Російської імперії, адже містить докладний аналіз законодавчих актів, які регламентували цю категорію злочинів.

Важливу роль у процесі дослідження польського права на українських землях відіграє Хрестоматія пам'яток феодальної держави і права країн Європи. Так, у розділі про Польщу наводяться пам'ятники права, які регламентували правове становище різних станів, основи кримінального, цивільного права та процесу (Польська правда, статuti Казимира Великого, статті Магдебурзького права та ін.).

Велике значення для аналізу системи злочинів проти моралі за козацько-гетьманської доби має збірка «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., видана за загальною редакцією Ю. Шемшученка [155]. Це видання є другою з 1879 р. публікацією визначної пам'ятки українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Пам'ятка стосується складного періоду боротьби Гетьманщини за автономію, можливість жити за своїми правами і вольностями. У книзі подано також наукову розвідку про історію створення «Прав...», їх структуру і зміст. Видання здійснено з урахуванням новітніх архівних знахідок і на основі узагальнення теоретичних досліджень «Прав...» як в Україні, так і поза її межами.

Особливе місце в джерельній базі дослідження цієї теми посідають правові збірки періоду знаходження українських земель у складі Російської

імперії. Серед них слід назвати Повне зібрання законів Російської імперії [139]. Так, перше видання 1830 р., що складено під керівництвом М. Сперанського, містить більше 30 тисяч законодавчих актів з 1649 по 1825 р. (45 томів) – час правління Олексія Михайловича – Олександра I (33 томи). Друге видання виходило щорічно в 1830 – 1884 рр. Містить більше 60 тисяч законодавчих актів з 1825 р. до 28 лютого 1881 р. (55 томів і покажчики) – часи правління Миколи I – Олександра II (33 томи). Третє видання виходило щорічно до 1916 р. і містить більше 40 тисяч законодавчих актів з 1 березня 1881 р. до кінця 1913 р. – час правління Олександра III – Миколи II (33 томи). На увагу заслуговують також видання Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. [185], Кримінального Уложення 1903 р. [178] та ін.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА СТАРОРУСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКО- ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ

2.1. Передумови та процес регламентації системи злочинів проти моралі задоби Київської Русі

2.1.1. Зародження поняття та змісту злочинів проти моралі в додержавний період

Моральні норми завжди відігравали важливу роль у процесі життя будь-якого суспільства. В історії розвитку людства важливим завданням ще за первісної епохи було регулювання статевих відносин, шлюбу та сім'ї, які являли собою систему моральних норм. Саме в цей період виникла статевая мораль, яка була важливим об'єктом суспільного контролю та захисту. Сексуальні заборони не виникли в один день. Вони з'явилися у результаті тривалих спроб і помилок, проте були дуже раннім надбанням людства. Саме вони відображали первісну мораль, яка й досі відлунує у поведінці людей.

Свобода статевих відносин первісного періоду була безмежною: мали місце прояви проміскуїтету, гомосексуалізму, статевого фетишизму, інцесту, інших видів статевих збочень, однак одне залишалось сталим майже в усіх суспільних формаціях – це заборона перелюбства, яке вже за первісної епохи вважалося найбільш типовим, поширеним і певною мірою небезпечним злочином проти моралі.

Перелюбство (адюльтер) – це добровільний статевий акт між особою, яка перебуває у шлюбі, й особою, яка не є її чоловіком або дружиною. Іншими словами – це подружня невірність або подружня зрада. Схожим є визначення і Дж. Мердока, який зазначав: «Перелюбство – позашлюбний

статевий зв'язок між двома особами, з яких хоча б одна перебуває у шлюбі з третьою особою» [111, с. 340].

Як стверджують сучасні етнографи й антропологи, майже всі віднайдені й описані нині племена характеризувалися наявністю парних сімей, а перелюбство було одним з основних способів порушення правил парного шлюбу та подружньої вірності між чоловіком і жінкою. Цікаво із цього приводу висловилися Б. Малиновський, який переконував, що перелюбство – першопричина поширення зла на Землі, а табу на подружню зраду – своєрідна охорона інституту шлюбу [104, с. 775], та І. Галяутдін, який стверджував: «Адюльтер – мерзенний вчинок, прояв несправедливості» [37].

На відміну від інцесту, заборона якого, в цілому, мала універсальний характер, подружня зрада була більш поширеним явищем як у первісну, так і в наступні епохи.

Дж. Мердок писав: «Заборони адюльтеру вкрай поширене явище, але в одних випадках він не схвалювався і не заборонявся, у других – він умовно дозволений, а у третіх – зустрічався без обмежень» [111, с. 343]. Вдало щодо цього висловилися К. Раєн і К. Джета: «Доісторичний період людської сексуальності характеризується оманю, незадоволенням і розпачем. Згідно із цим поглядом, чоловіки і жінки – природжені брехуни, шльондри і зрадники. У своєму єстві чоловіки та жінки запрограмовані еволюцією одурювати одне одного... Воістину первородний гріх» [148, с. 81]. Наводив свої міркування щодо перелюбства також відомий італійський публіцист і правознавець Ч. Беккарія: «Перелюбство як злочин пояснюється двома причинами: еволюцією законів людського буття і взаємним потягом протилежних статей. Цей потяг багато в чому схожий із всесвітнім тяжінням, бо подібно останньому він слабшає на великій відстані... Відмінність між ними проявляється в тому, що тяжіння врівноважується перешкодами, а статевий потяг у більшості випадків ними ще більше посилюється» [13, с. 191].

Однак самі заборони на перелюбство (адюльтер) були дуже різноманітними, їх важко повністю опанувати, оскільки вони наділялись особливими властивостями, відрізнялися невизначеним змістом. Ми цілком поділяємо думку Г. Мальцева, який зазначав: «Необхідно було добре знати спосіб життя і звички тієї чи іншої соціальної групи, щоб зрозуміти, чому люди одного й того ж менталітету у більшості випадків не звертають на позашлюбні зв'язки жодної уваги аж до моменту, коли якась незначна подружня зрада здатна викликати у них шквал обурень, що тягнуть за собою скандали та покарання» [107, с. 466]. У таких випадках варто згадати про існування за тих часів своєрідних сексуальних привілеїв, що дозволяли певним категоріям родичів вступати між собою у позашлюбний зв'язок. Зокрема, в деяких стародавніх племенах, які, дотримуючись звичаїв, одружували малолітніх дітей зі старшими за віком особами, цілком допускалися подружні зради дорослих членів сім'ї із братами чи сестрами, батьками чи іншими родичами малолітньої дитини, яка перебувала у шлюбі, аж до моменту, доки вона не здатна буде самостійно виконувати свої подружні обов'язки. Водночас перелюбство за межами родини вже вважалося злочином, оскільки воно ображало не лише протилежну стать у шлюбі, але й усю рідню. Схожі випадки так званої «узаконеної» подружньої зради можна також зустріти й у відомих нам звичках сексуальної гостинності та обміну жінками, інституті групового шлюбу та шлюбному союзу [214, с. 279].

Шлюб чоловіка й жінки за стародавніх часів, очевидно, був позбавлений зрозумілих для нас душевних переживань, однак уже тоді одружені жінки не повинні були зраджувати своїм чоловікам без відповідного на це дозволу. Чоловіки, у свою чергу, з власної ініціативи могли поступатися дружиною, обмінювати її тимчасово на іншу, передавати у користування іншим у межах групи або віддати її у найм. На підтвердження висловленого можна навести приклади, які широко описані у працях як колишніх, так і сучасних науковців. Зокрема, О. Сосновський стверджував: «В історії неодноразово

спостерігались випадки спільного використання дружин, які зводились до передачі старшими братами своїх дружин для співжиття молодшим, ще не одруженим, а натомість очікували від останніх таких же дій у разі їх одруження» [168, с. 26]. Ще детальніше описував позашлюбні зв'язки Г. Мальцев, який згадував і про те, що господар оселі, в якій перебував гість, дозволяв останньому провести ніч зі своєю дружиною, і про інститут, який зовні нагадував груповий шлюб, в якому одночасно могли перебувати до десяти подружніх пар, які сповідували вільне статеве спілкування, і про шлюбні союзи, участь в яких змушувала заміжню жінку періодично вступати у статеві контакти з іншими чоловіками союзу [107, с. 468]. Ш. Летурно про це висловлювався так: «Жінка повністю належала своєму чоловікові, але він часто поступався нею заради своїх друзів, приятелів або давав її в найм на певний термін за винагороду чи на інших лише йому відомих умовах» [99, с. 113].

Можна було б наводити й інші приклади, проте очевидним залишається той факт, що такі чи схожі з ними дії вважалися цілком прийнятними і ніким не засуджувалися. Однак якщо жінка таємно, без дозволу чоловіка, у пориві пристрасті вступала у статевий зв'язок з іншим, хто не був членом групи чи не входив до шлюбного союзу, або не був схвалений чоловіком, то така поведінка розцінювалась як перелюбство і суворо каралася.

Моральні вимоги, які у цьому плані пред'являлися до чоловіків, були однозначно більш м'якими. Безумовно, перелюбство, вчинене чоловіками, також не схвалювалося, але за архаїчних часів такі дії, як правило, вважалися крадіжкою жінки, яка була власністю іншого чоловіка, а тому посягати на неї заборонялося. Із цього приводу Є. Беляєва висловила так: «Сексуальна поведінка чоловіків у моральному відношенні майже не регламентувалась, зате дуже багато уваги було приділено їх матеріальній відповідальності перед сім'єю» [16, с. 70]. Йдеться про те, що традиційна мораль допускала подружню зраду чоловіків, якщо це не завдавало збитків їх сім'ям, і можливість мати стільки жінок, скільки вони могли утримувати.

Окреслені явища були доволі поширеними, проте перелюбство пов'язували не лише з подружньою зрадою і невірністю. Ним охоплювалися й інші дії, зокрема, О. Івік (спільний псевдонім російських літераторів Ольги Колобової та Валерія Іванова) наводили таке: «Хто буде залицятися до чужої дружини в усамітнених місцях – де набирають воду, в лісі, в гаю або при злитті річок, – повинен вважатися винним у перелюбстві. Якщо хтось дотикається до недозволених місць жінки (будь-яка частина жіночого тіла, окрім руки) або дозволяє їй торкатися до себе, вчинене за взаємною згодою вважається перелюбством... Послужливість, загравання, дотик до прикрас та одягу, а також спільне сидіння на ложі – все це вважалось перелюбством» [74, с. 49].

Незважаючи на вищевикладене, все ж можна стверджувати, що універсальність шлюбу, особливі сексуальні привілеї у поєднанні з ревностями, які зазвичай стоять на їх сторожі, а також жага до власності, частиною якої була й жінка, призводять до значною мірою поширеного несхвалення адюльтеру. Адюльтер – караний проступок, що неминуче тягнув за собою покарання, які залежно від формації, місця й часу їх застосування були різноманітними – від найсуворіших до більш-менш гуманних.

Історія, етнографія, антропологія, культурологія та інші науки, що досліджують виникнення й еволюцію людства, насичені численними прикладами покарання за подружню зраду. Зокрема, Ю. Аверкієва переконувала: «У глибоку давнину серед покарань за перелюбство дуже широко використовували відрізання кінчика носу жінкам, яких було викрито у цьому злочині» [1, с. 307]. У своїх працях підтверджував таку жорстокість і Ш. Летурно, який писав: «Ображений чоловік нерідко здійснював таку операцію своїми зубами, відкушуючи і з'їдаючи ніс зрадливої дружини» [99, с. 133]. Крім цього, як зазначали автори, винуватих жінок нерідко жорстоко калічили, відрізали спершу волосся, а потім вухо, піддавали катуванням, щоб з'ясувати ім'я коханця, або вбивали, обезголовлювали, кидали в море до акул, садили на палю тощо. Жорстокість часто матеріалізувалась у нещадних

тортурах і різного роду нелюдських випробуваннях. Покарання коханця, як правило, вирізнялося м'якістю й полягало у виплаті винагороди за зганьблену чоловічу честь. Проте в особливих випадках обох коханців вкладали один на одного в яму, дно якої було вимощене тереном, і пробивши їх тіла кілком, засипали землею [168, с. 189]. Варто також зазначити, що в багатьох родах і племенах відповідальність чоловіків за перелюбство визначалася залежно від соціального статусу ображеного члена подружжя. Як наголошував Б. Малиновський: «Перелюбство з дружиною вождя було морально неприпустимим і спокутувалось лише самогубством дружини та смертю спокусника» [104, с. 710].

Із плином часу жорстокі покарання за подружню зраду змінювалися на більш гуманні, інколи вони мали прояв лише в осуді. «Перелюбство, – як зазначав І. Бентам, – або вчинялося абсолютно безкарно, або каралося нижче тієї міри, яку міг би застосувати законодавець» [18, с. 177]. Дійсно, в історії були періоди, коли за перелюбство карали мінімально – відлучали від церкви на певний період, вимагали публічного покаяння, шмагали батогами, ізолювали в монастирі, саджали на хліб і воду, висміювали тощо. Описуючи покарання за перелюбство за стародавніх часів, О. Івік наводили таке: «Покарання за подружню зраду були відносно незначними, а тому тим, кого звинувачували в адюльтері, одночасно інкримінували й замах на отруєння чоловіка, мотивуючи це тим, що кожна зрадниця здатна і на більше» [86, с. 28].

Інколи замість покарання практикувалося так зване очищення. Щодо цього Я. Талалаж та С. Талалаж писали: «Існувала церемонія очищення, передбачена для тих заміжніх жінок, які вчинили подружню зраду. Це своєрідний ритуал, який зводився до того, що жінка, винувата в адюльтері, сідала на землю навпроти чоловіка. Він робив невеликий надріз ножом на тілі невірної дружини, а вона, у свою чергу, робила це ж саме на його тілі. Кров із пошкоджених місць збиралась у посудину, змішувалась із трав'яними настоями, а потім втиралась у рани обох учасників ритуалу. Після цього

прощена й очищена пара поверталась щасливою додому» [179, с. 20]. Відомі історії також і приклади уникання можливого покарання. Зокрема, мова йде про таку незвичну традицію, згідно з якою жінці, яка збиралася на зустріч із коханцем, достатньо було довести до чоловіка своє бажання розлучитися, щоб уникнути переслідування за перелюбство. Із поверненням додому шлюб знову відновлювався.

Перші прояви перелюбства переслідувалися лише в індивідуальному порядку, але з урахуванням думки оточуючих, це була прерогатива чоловіка, жінка якого з власної ініціативи вдалася до подружньої зради. Таке переслідування спочатку мало вираження у формі помсти ображеного чоловіка, який самостійно вирішував долю конфлікту – він мав право жорстоко покарати і вбити невірну дружину, вимагати непомірної компенсації, а міг і вибачити винуватцям. Згодом правом переслідувати жінку за перелюбство було наділено весь рід. Із цього приводу Г. Мальцев висловився так: «Колективний захист шлюбу найяскравіше проявляється в засудженні й переслідуванні перелюбників за ініціативою роду, в якому мала місце ця зрада. Таке переслідування мало публічний характер, відображало спільну зацікавленість роду у збереженні статусу жінки як дружини чи матері» [107, с. 34]. Публічність, як продовжував автор, суттєво посилилася, коли категорія справ про перелюбство відійшла до юрисдикції вождів та родових судів, рішення яких могли дещо стримати мстиві пориви ображених чоловіків або, навпаки, посилити заходи, що спрямовані проти подружніх зрад, які вносили розбрат у спокійне життя наших пращурів. У цих випадках сміливо можна стверджувати, що захистом роду користувалися не персоналії – обдурений чоловік чи дружина, а їхній шлюб, оскільки родиною чи племенем дуже болісно сприймалися будь-які зради чи інша непристойна поведінка як дружини, так і чоловіка.

Проаналізувавши детально перелюбство і відповідальність за нього з боку жінок, заради справедливості варто сказати, що такого роду сексуальні обмеження стосувались і чоловіків, щоправда, покарання були менш

суворими. Право переслідувати чоловіка за подружню зраду відводилося не лише постраждалій дружині, але й її родичам. У деяких стародавніх племенах було передбачено доволі суттєві санкції проти чоловіків, які не дотримувалися подружньої вірності, проте йшлося переважно про майнові обмеження – захоплення, руйнування, пошкодження або знищення предметів власності. Необхідно зазначити, що в одних випадках подружні інтереси жінок були більше захищеними, в інших – менше, проте очевидно, що беззахисними жінки не були ніколи. Дуже часто в їх діях мала місце помста, яка переважно мала вираження у допомозі своїм родичам, які могли ворогувати з родичами чоловіка. Якщо ображена жінка не могла помститися своєму чоловікові, на її захист ставав увесь її рід. Того часу це було трагедією, адже кровна помста призводила до прямого протистояння між родами, подружжя ставало відвертими ворогами, знищувалися сім'ї, що в результаті позначалося на долі наступних поколінь.

Аналізуючи відповідальність за перелюбство в архаїчний період, без перебільшення можна сказати, що практику покарань за цей злочин у першу чергу було спрямовано саме проти жінок, становище яких було, м'яко кажучи, жахливим, трагічним і принизливим. Насамперед саме їх стосувалися статеві заборони і шлюбні обмеження, саме їм доводилося миритися з приниженим соціальним статусом і домінуванням чоловіків. Вважалося, що жінки здатні дотримуватися певних правил лише за настанов чоловіків і під їх наглядом, адже вони у першу чергу були схильними до розпусти.

2.1.2. Система морально-релігійних злочинів за нормами канонічного права Київської Русі

Із введенням християнства в Київській Русі у 988 р. відчутним став вплив канонічного соціального контролю, і церква керувала суспільством не меншою, а нерідко більшою мірою, ніж державна влада й місцеве

самоврядування. До того часу язичницький вплив також мав вагу у цьому значенні. Певна річ, що церковні устава та правила є проявом не правового, а релігійного соціального контролю. Але, враховуючи особливості тодішнього суспільства, ця різниця видається авторові цілком формальною, а вплив означеної практики на майбутнє право, кримінальне, зокрема, стає очевидним згодом.

Такий взаємозв'язок держави й церкви протримався аж до кінця XIX ст., коли нарешті було скасовано кримінальну відповідальність за порушення церковних настанов, і церква могла карати своїх членів лише у спосіб, якого їй було дозволено [102, с. 107].

Церковний статут князя Ярослава Володимировича є відображенням спроб церкви позбутися пережитків язичництва у сімейно-шлюбній сфері відносин. Церква хотіла тримати у своїх руках усю повноту репресивних заходів щодо боротьби з порушеннями моралі, використовуючи із цією метою підтримку світської влади. Тому низка злочинів, що каралися, наприклад, у Візантії, тільки суто церковними покараннями (покаяння тощо), у Київській Русі підлягала подекуди змішаній системі покарань (грошові штрафи тощо) [219, с. 185].

У церковній практиці доби Київської Русі існувало розмежування поняття гріха і злочину. Будь-який злочин церква вважає гріхом, але не будь-який гріх держава визнає злочином. Гріх – є моральна несправедливість або неправда, порушення Божественного закону; злочин – неправда протисуспільна, порушення людських законів. Злочином є діяння, яким одна особа завдає шкоди або моральної образи іншій особі. Гріх – це не тільки діяння, але й помисел, гадка про діяння, що нею грішник може завдавати матеріальної або моральної шкоди не тільки своєму ближньому, але й самому собі. На комбінації цих двох основних понять і побудовано порядок кримінально-правової охорони в церкві [98, с. 26].

У віданні церковного суду доби Київської Русі було доволі широке коло справ над особами всіх станів окрім іновірців. Як писав О. Павлов: «Такі

справи були підсудними церковній владі з різних причин: «одні із цих справ судилися церковною владою, оскільки скоєний злочин посягав на основи християнської віри і церкви; інші – тому, що злочин було тісно пов'язаний зі справами, які належали до відомства церкви; треті – оскільки злочин був скоєно особами, що були підсудними виключно церкві; четверті – в силу того, що діяння не визнавалося злочином за світськими законами»[135, с. 67].

Коло правовідносин, що охоронялися церквою, і посягання на які вважалося злочином та належало до юрисдикції церковного суду в Київській Русі, було детально окреслено у статутах Володимира Великого і Ярослава Мудрого. У другому із цих статутів (просторова редакція) міститься доволі широкий перелік злочинів, підсудних церкві. Він же має всі ознаки статуту про злочини і покарання, тобто складається зі статей, що містять як диспозитивну частину, так і санкцію. Церковні статuti перших київських князів не є тотожними і навіть схожими у питаннях кримінально-правової охорони тих чи інших правовідносин. Злочини проти моральної чистоти у переважній більшості було визначено Статутом Володимира Великого [152, с. 114].

Слід зазначити, що в той історичний період суто аморальні вчинки дуже часто ототожнювалися з діяннями, що протирічили певним церковним канонам або правилам сімейного співжиття. Тому, на нашу думку, було б логічним виокремити таку категорію злочинів – проти релігії, моралі та сім'ї. Це обумовлюється також і схожістю санкцій, що накладалися за ці злочини в Київській Русі, і єдиною системою органів, що здійснювали судочинство у справах про ці злочини.

Посягання на основи релігії та моралі могли існувати і за язичницької епохи, проте такі поняття про них, як посягання на Бога і його заповіді та моральні канони, сформувалося на Русі лише під впливом християнства. Відповідно, було визначено й обсяг злочинних дій, віднесених до цієї сфери. Уже перші дослідники Статуту Володимира джерелом кримінальної

церковної сфери називали «Закон судний людем» та деякі норми Прохірона [119, с. 286]. Але не всі злочини, про які згадує Статут, може бути зведено до цих джерел. Сприйняття візантійського права мали вираження не в механічному запозиченні його норм, а у творчій переробці й пристосуванні до місцевих умов. Більше того, Статут Володимира Великого містить ряд діянь, що могли з'явитися лише на місцевому ґрунті. Такими були: «зубоежа», «крест посекут», «на стенах режуть» та ін. [152, с. 112]. Слід відмітити і той факт, що практичне застосування норм візантійського права значною мірою відбувалося всупереч візантійській догмі і тим самим дало поштовх до створення власного законодавства у цій сфері [174, с. 197].

Після запровадження християнства, для його утвердження у Київській Русі, на державному рівні було встановлено відповідальність за посягання на християнську віру та церкву. Саме тому в Статуті Володимира Великого можна виокремити цілу групу таких злочинів: ідолопоклонство, чародійство, святотатство, ересь та розкол, богохульство, злочини проти церковних святинь.

Перше, із чим зіткнулася християнська церква в Київській Русі, – це прихильність до старої язичницької віри, що мало вираження у здійсненні язичницьких обрядів і культів, і, як наслідок, – зневажливе виконання християнської обрядовості. Тому церква і стала трактувати ідолопоклонство як злочин проти християнської церкви. Так, у Статуті Володимира Великого вказується: «...или кто молиться под овином, или в рощеньи, (в роще) или у воды» [152, с. 115]. У цій статті перераховано найбільш поширені звичаї, пов'язані з відправленням язичницьких культів. Моління під «овином», як зазначав А. Коринфський, було пов'язано з культом вогню – Сварожича [86, с. 143]. «Рощения», згідно із середньовічною термінологією, означало культові місця – «рощі» та дерева. За своїм функціональним значенням молитва в таких «рощах» була схожою з церковним богослужінням, де храму відповідала роща чи галявина [156, с. 209]. Моління біля води також було пов'язане з принесенням жертв «упилям, русалкам та берегиням», тобто

ідолопоклонство зводиться до релігійно-моральної поведінки віруючих, яка засуджується церквою як несправедна і така, що суперечить Богові не тому, що вони не вірять у Бога і відмовляються підкорятися його служителям, а тому, що поряд зі сповіданням християнства продовжують дотримуватись язичницької практики, яка суперечить вченню церкви.

Церква вела боротьбу не тільки з дотриманням язичницьких обрядів, але й з іншим морально-релігійним злочином – чаклунством або чародійством. Обидва вони є однаковими за давністю і відображають залишки старого язичництва, боротьба з яким була як найважливішою церковною метою, тим більше, що язичницька обрядовість була тісно пов'язана з магічними, чаклунськими діями. Християнська церква, сприйнявши заповіді Старого Заповіту, розглядала чаклунство, як спілкування з дияволом, бісами, і також зараховувала його до переліку злочинів.

Чаклунство, як морально-релігійний злочин, уперше було закріплено в руському праві у Статуті Володимира Великого та Статуті Ярослава Мудрого, де його представлено рядом таких складів, як: «відьство», «зілейництво», «потвори», «чародіяння», «волхвування», «наузи» (вузли) [151, с. 140].

На першому місці серед цих злочинних дій стояло волхвування, тобто магічні чаклунські дії, що здійснювались язичницьким жерцями – волхвами. За віруваннями давніх слов'ян, вони були посередниками між богами і людьми, володіли знанням волі божеств та були спроможними наводити на людей їхній гнів та милість. Волхви сприймалися як особливі істоти, що могли перетворюватися на вовків, керувати хмарами та навіть спричиняти затемнення місяця і сонця. Чаклунським діям волхів приписувався вплив на ті сили природи, що сприяли доброму врожаю. Такі уявлення, що своїм корінням сягали в далеке минуле слов'ян, не зникли й після прийняття християнства.

Крім волхів-чоловіків, чаклунством займалися і жінки. Існував навіть жіночий рід від слова волхв – «велхва». Але найчастіше жінок, що

займалися чаклунством, називали «ведуньями» (від дієслова «ведать» – знати). Як зазначає Б. Рибаків: «Ймовірно суспільно-магічні дії здійснювали чоловіки-волхви, а в сімейно-родинному, домашньому побуті, у питаннях ворожіння на долю, в лікарському знахарстві провідна роль належала жінкам-відьмам» [156, с. 297].

У помітній близькості до волхвування та «відьства» стоїть і «чародіяння», тобто чародійство, під яким розуміються чаклунські магічні дії, що їх здійснюють чародії (як особи язичницького культу) з водою та різного роду відварами з трав, що потребують спеціальної посудини – «чари» [156, с. 296]. Є. Голубинський вважав: «Під чародійством необхідно розуміти виготовлення і вживання так званих «приворотних» зіль (чари, причаровувати)» [43, с. 624]. К. Неволін зазначав: «Словом «чародіяння» в давньослов'янських книгах перекладалося грецьке слово, що означало зілля. Звідси чародійство близько стоїть до зілейництва, тобто приготування зілля як цілющого, так і отруйного» [119, с. 237].

«Зілейництвом» визнавалося знання (знахарство) особливих сил природи (переважно зілля – трав), поєднане з використанням цих сил на шкоду іншим, саме тому «зілейництвом» називалось і отруєння [34, с. 322].

Ще про один злочин, що стосувався чаклунських дій і підлягав церковному суду, згадується у Статуті Володимира Великого – це «потвори». К. Неволін перекладав слово «потвор» як розчин, отрута [119, с. 238]. Є. Голубинський писав: «Потвори – «устройство посредством волшебства действий о мечте или мечтательных, призрачных, обморачивание» [43, с. 625].

У самій близькій до архетипного тексту Оленинської редакції Статуту Володимира та в розширеній редакції Статуту Ярослава Мудрого міститься вказівка на заборону таких діянь, як виготовлення вузлів та наузів. Науз був необхідним атрибутом волхва «хмарогонителя» – «вовкудлаки». Згідно з уявленнями давніх слов'ян, за допомогою наузу – ремня чи пов'язки з лика, що заговорені закляттям, можна було перетворитися на вовка і залишатись

у такому стані, доки пояс не зітреться чи порветься. Наузи та вузли використовувались як обереги, тобто амулети, що оберігали від навій (вампірів, упирів), різного роду нещасть та хвороб [98, с. 98].

Наступну групу злочинів проти моралі та віри становили посягання на порядок у церкві. До таких посягань зараховувалися деякі проступки, перелік яких уперше було закріплено Статутом Володимира Великого. Сюди належали:

ушкодження могил та пограбування мертвих тіл – «мертвеца сволочать» (тобто пограбують) [152, с. 141];

«кресть посекуть или на стенах режють» – під першим, очевидно, розумілася порубка хрестів, поставлених при дорозі на підвищенні або на кладовищі над могилою; «на стенах режють» можливо означало осквернення стін церковних храмів [152, с. 149];

введення тварин у церкву без необхідності – «скоть или псы или поткы без великы нужи введеть» має своєю основою правило 88 Трулльського вселенського собору, яким заборонялося всередину храму входити з тваринами або вводити їх [152, с. 149].

Ще одним важливим складом, який можна зараховувати до системи морально-релігійних злочинів, є «умичка». «Умичка», тобто викрадення нареченої, була давньою формою укладення шлюбу у слов'ян, із чим церква активно боролася. Про наслідки такого викрадення писали М. Владимирський-Буданов [34], М. Карамзін [77], М. Ковалевський [82]. Східні слов'яни пережили форму шлюбу шляхом викрадення нареченої, яка поступово зникла з розвитком християнства, залишивши живі сліди у весільних обрядах.

«Умичка» переслідувалася церковним судом уже в грамоті Ростислава Мстиславовича: «...аж уволочет кто девку» [152, с. 210] та в Статуті Володимира Великого – «умиканіє» [152, с. 140] – під якою розумілося викрадення нареченої для шлюбу. Як припускав М. Державін: «Якщо умичка у подальшому супроводжувалася християнським шлюбом, її винуватець не

підлягав церковному суду та грошовому стягненню»[53, с. 8], натомість на подружжя накладалась єпитимія – «занеже не по закону божию сочетались», як говориться в Церковному правилі митрополита Іоанна.

До цієї групи злочинів можна віднести й завдання побоїв та образ з боку дітей своїм батькам. Світська влада в Київській Русі не втручалась у відносини батьків і дітей, ці відносини не були врегульованими правом, тому церква взяла під охорону і ці внутрішньо-сімейні відносини, внаслідок чого було визначено права й обов'язки батьків стосовно своїх дітей та дітей щодо своїх батьків. Так, норми церковних статутів та інших пам'яток церковного права встановлювали відповідальність дітей за побиття своїх батьків – про це свідчить Статут Володимира Великого, в якому до церковного відання зараховувалися справи, якщо «сын отца бьет или мать, или дчи» [152, с. 211]. На думку ієромонаха Ніколая (Ярушевича): «Ця стаття об'єднувала всі злочини дітей, спрямовані проти своїх батьків, тобто нанесення дітьми ран і побоїв своїм батькам, різного роду насильницькі дії проти батьків не в поєднанні з побоями та злісну непокору батьківській владі»[123, с. 189]. Цю норму повторює і Статут Ярослава Мудрого: «Аже сын бьет отца или мать, да казнят его волостельскою казнию, а Епископу в вине»[152, с. 211].

Діти також були захищені від свавілля своїх батьків. У Статуті Ярослава ця норма виглядає так: «Аже девка не всхощет за муж, а отец и мати силою дадут, а что створит над собою, отец и мати Епископу в вине, а истор им платити; так же и отрок» [152, с. 213]. Не допускався і насильницький постриг батьками дітей в монахи. Захисту підлягало і майно дітей від розтрата з боку батьків.

Християнська церква в Київській Русі була не лише звичайної суспільної організації, їй довелося на початкових етапах свого існування в новій державі боротись із моральним очищенням суспільства від пережитків язичницьких звичаїв і традицій. Тому серед досліджуваної категорії злочинів можна виокремити злочини проти моральності і порушення норм моральної чистоти, що належать до юрисдикції церковної влади за статутами

Володимира Великого та Ярослава Мудрого. До таких можна віднести справи про подружню зраду, блуд та неприродні статеві стосунки – скотолозтво [98, с. 123].

Блуд, згідно з церковним законодавством Східної християнської церкви, розумівся як злочинний зв'язок між незаміжними жінками та неодруженими чоловіками. Характерною особливістю цього «гріха», що відрізняло його від зради, було те, що він здійснювався особами, які знаходилися поза шлюбними узами, тобто були неодруженими. Про розмежування подружньої зради і блуду детально описано у правилах святих отців.

Подружня зрада – «прелюбодіяння» – за церковними правилами є злочинним зв'язком із чужою дружиною чи чоловіком, але під нею часто розумілись і деякі незаконні шлюби, особливо новий шлюб, укладений до розірвання попереднього. Статут Володимира Великого, говорячи про блуд і зраду, не поділяє їх, відносячи до компетенції церковного суду «смільное заставаніє» [152, с. 140]. Трактуювання терміна «смільное» серед дослідників не є однозначним. Є. Голубинський виводив поняття «смільное» від слова «міло» – придане, і визначав це як спори про придане, а «заставаніє» – викриття дружини з перелюбом [43, с. 623]. О. Павлов розумів під «смільним» – придане, а «заставаніє» від «застав» – заклад, звідси цей вираз розумівся ним як шлюбний зговір з призначенням неустойки [134, с. 137]. Але, як зазначав К. Неволін, найбільш ймовірним поясненням цього терміна є розуміння під «смільним заставанієм» позашлюбний зв'язок чоловіка і жінки [119, с. 281].

У Статуті Ярослава Мудрого також присутніми є статті про блуд і зраду. Церковному суду, згідно зі статутом, були підсудні справи про блуд «дівки» взагалі, блуд з чорницею, блуд православного з «бесерменкою або жидовкою», або «жидовина, бесерменина чи іноязичника» з руською жінкою [152, с. 140].

Ще одним злочином, що посягав на основи моральної чистоти, було скотолозтво. У Статуті Володимира Великого воно визначається словами:

«или кого застанут с четвертоножию» [152, с. 149], Статут Ярослава Мудрого визначає: «аще кто с животиною блуд сотворит» [152, с. 169].

Серед цієї категорії злочинів К. Неволін також виокремлює «особисті образи» різного роду [119, с. 282]. Руська Правда встановлювала відповідальність за особисті образи лише в тих випадках, коли вони мали характер побоїв і тілесних ушкоджень і були спрямовані проти чоловіка та відбувалися лише між чоловіками. Церковне законодавство намагалося заповнити цю прогалину, виокремлюючи норми, які стосувались особистої образи. Відповідно до Статуту Володимира Великого, до таких випадків може бути віднесено: бійка між чоловіком і дружиною, неблагопристойний захист чоловіка дружиною, бійки між батькам та дітьми, невісткою і свекрухою.

Церковний Статут Ярослава Мудрого до випадків особистої образи зараховує: образу жінки, бійку під час весільних заручин чи весілля, жорстоке поводження чоловіка зі своєю дружиною, бійку між родичами, нанесення удару дівчині чи заміжній жінці, образу заміжньої жінки непристойними словами, застосування укусів під час бійки, підстригання голови чи бороди. У Статутній грамоті Ростислава Мстиславовича, крім вищезазначених, додається лише бійка між жінками. При цьому викрадення жінок, застосування щодо них насильства, образа жінки, самовільне залишення дружини чоловіком, нанесення ударів заміжній жінці розглядаються прямо як образа честі та гідності [98, с. 113].

За скоєння досліджуваної категорії злочинів норми церковного права Київської Русі передбачали систему покарань. «Сутність церковних покарань, – за визначенням О. Павлова, – має прояву тому, що порушник церковних канонів позбавляється усіх або тільки деяких прав і благ, що знаходяться у виключному віданні церкви» [134, с. 419]. Звідси і загальна назва цих церковних покарань – відлучення, *excommunicatio*. Особливість покарань, які призначалися духовними судами, полягала в тому, що головною їх метою були не відплата чи помста і навіть не досягнення

суспільно корисних цілей сутності покарання, що мало стримувати інших осіб від вчинення злочинів, тобто досягати мети загального попередження, а в тому, що покарання розумілось як засіб «лікування хворобливих станів душ самих грішників» [209, с. 393]. Саме так церковне покаяння визначається в канонах – лікування або «врачування».

Для церковного покарання не була характерною визначальна умова буття права – зовнішній примус – до тих пір, поки церква не отримала державне визнання. Із цього часу до церковної дисципліни і до церковного права починають проникати елементи примусу, які хоча й не були визначальними, проте займали відповідне місце в системі церковно-правових орієнтирів. Так, спочатку канони не мали зовнішньої примусової сили, їх порушники підлягали лише духовному покаранню. Але імператори для більш успішного дотримання та виконання канонічних приписів включали постанови соборів до своїх збірників законів, опубліковували їх поряд зі своїми розпорядженнями, надаючи, таким чином, канонічним нормам силу законів. Однак не тільки канони були джерелом законодавства про покарання, але й світські покарання ставали невід'ємною частиною покарань церковних.

«Для церковних покарань, – зазначав із цього приводу М. Суворов, – не є властивим матеріально-примусовий, насильницький характер, оскільки моральної досконалості неможливо досягти насильницькими мірами. Покарання виконується лише тоді, коли особа не протидіє його виконанню. Проте для примусу церкві необхідною є сила, що могла б надати обов'язковість вирокам церковно-судової влади, яка змушувала б виконувати призначуване церковним судом покарання під страхом позбавлення більш або менш важливих життєвих благ» [173, с. 5].

Як зазначав М. Суворов: «Візантійський вплив та особливості слов'янського побуту – ось ті два фактори, під впливом яких розвивалася практика церкви стосовно покарань на Русі» [173, с. 7]. Візантійський вплив мав прояв у запозиченні основ, базових принципів застосування церковних

покарань, нарешті, самого уявлення, поняття церковного покарання. Але слід наголосити на тому, що у Візантії діяла система тілесних покарань. На Русі цей порядок виявився непридатним для введення в дію, оскільки народне звичаєве право не допускало тілесних покарань, оскільки таке суперечило основам суспільної свідомості. Слов'янський вплив мав прояву такому: християнство з'явилося на Русі, як і в західних народів, у ту епоху, коли кримінальних покарань у сучасному розумінні цього поняття майже не існувало; коли помста і, поруч із нею, система грошових викупів у формі «вир», «продаж», «головництва» були основними засобами відновлення правового порядку. І церква у Київській Русі не могла миритися з існуванням помсти як явищем, що суперечило основним ідеям християнства, тому і вела постійну боротьбу з викоріненням цієї форми покарання. Як наслідок – уже при онуках князя Володимира Святославовича принцип помсти в юридичному побуті слов'ян переважно зникає. Натомість система грошових викупів була прийнятною для церкви, більше того – вона стала базою, на якій будувалась уся система церковних покарань у Київській Русі [191, с. 117].

Форми церковного покарання, які існували у праві Візантії, не передбачали для винного настання жодних цивільних наслідків. Грошові стягнення за здану шкоду або безчестя застосовувались у візантійському праві тільки на користь постраждалих осіб – у деяких випадках майно винної особи підлягало конфіскації до державної казни, інколи частина такого майна присуджувалася на користь суддів, але лише світських. Пізніше реформи імператора Костянтина Великого відмінили систему грошових стягнень, встановивши систему тілесних покарань. Грошові стягнення на користь духовної влади не були відомими церковному праву Візантії, такий порядок існував у країнах Західної Європи в Середні віки, де церковні злочини було обкладено грошовою пенею на користь духовної і світської влади.

Перші статuti про церковні суди, що видавались від імені різних руських князів, починаючи з князя Володимира Святославовича, всюди посиляються на «грецький номоканон» як на першоджерело своїх постанов.

Всюди повторюється фраза – «...ввозрех в греческий номоканон...» або «...разверзше грецький номоканон...» [211, с. 95]. Таким чином, основою і керівництвом для каральної діяльності церкви на Русі мали бибути ті самі основи, що існували у Візантійській церкві. З іншого боку, поява християнської церкви в середовищі слов'янського етносу, що мав свої побутові та культурні національні особливості, не могло не призвести до появи особливостей і в канонічному праві Руської церкви.

Статут Володимира Великого, зовсім оминає увагою сферу призначення покарання за перераховані морально-релігійні злочини та правопорушення. Наступний Статут Ярослава вже окреслює самі покарання, надаючи перевагу системі грошових стягнень. Необхідно також підкреслити, що ці штрафи не мають ще значення дійсного самостійного покарання за неправомірне діяння і не вважаються повним відшкодуванням нанесеної шкоди; більш ймовірно, що такі грошові стягнення встановлюються як звичайне судове мито, оскільки дуже часто вони поєднуються з іншими видами покарань [173, с. 128].

Відлучення від церковного спілкування – це форма церковного покарання, в результаті якого член церкви тимчасово виключається з церковного суспільства і позбавляється деяких прав, привілеїв, духовних благ. Анафема – найсуворіша санкція церковного права, що застосовується за порушення принципів й основоположних церковних догматів і полягає у вигнанні покараної особи з християнської громади, враховуючи заборону навіть входити до приміщення церкви.

У православній церкві відлучення практикувалося доволі широко, залежно від характеру і суворості його наслідків виокремлювалися такі види відлучення: анафема, «вивергнення», «неблагословіння», «клятва». Існування видів відлучення від церкви обумовлювалося відмінностями тяжкості самих злочинів. Церква також застосовувала відлучення не лише стосовно конкретних осіб, але стосовно й міст, областей – це був один із способів боротьби за власні права і привілеї, за церковну і монастирську власність. У

такий спосіб – накладаючи відлучення, церква вела боротьбу з антицерковними рухами, єресьми, розколами.

Церковне покаяння мало дві форми – власне покаяння – єпитимія, та ув'язнення до монастиря. Свідчення застосування церковного покаяння як покарання містить «Закон судний людем», що являє собою переробку візантійської Еклоги. У ньому кримінальні покарання, що передбачались Еклогою, замінені на грошові штрафи та церковні покаяння або грошову пеню та продажі. Як відомо, «Закон судний людем» існує у двох редакціях, з яких одна, розширена, містить більшу кількість статей, але разом із тим у ній зберігається система грецьких тілесних покарань; друга ж редакція – коротка – містить значно меншу кількість статей, але тілесні покарання тут замінюються на церковне покаяння. Церковне покаяння за «Законом судним людем» призначається за різного роду плотські гріхи (блуд, спокушання, насильницькі дії), за незаконні шлюби (на кумі, на хрещених дітях, другий шлюб тощо) і поряд із цим чомусь церковне покаяння призначається за підпал двору чи будівлі.

Стосовно ж деяких інших видів покарань за морально-релігійні злочини – тілесних, ув'язнень до монастиря, тимчасової заборони служіння, позбавлення посади, сану – у пам'ятках пізнішого періоду не було зазначено нічого.

Таким чином, особливостями законодавства про церкву було те, що його було побудовано на частковому розмежуванні поняття гріха і злочину. Виходячи із цього, до кримінально-правової сфери юрисдикції церковного суду належали справи «гріховно-злочинні», коли порушення церковних правил поєднувалося з порушенням суспільного порядку. До цієї групи належали злочини проти релігії, моралі та сім'ї.

2.2. Правова регламентація злочинів проти моралі у джерелах права Королівства Польського, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

2.2.1. Юридичне відображення системи злочинів проти моралі на українських землях за нормами права Королівства Польського

Значний інтерес викликає аналіз особливостей формування та правової регламентації системи злочинів проти моралі та покарань за їхнє скоєння відповідно до джерел кримінального права Галичини у складі Польського Королівства (1387 – 1569 рр.). Окремі аспекти законодавчого закріплення цієї категорії злочинів у досліджуваний період висвітлено у працях Ю. Бардаха [10], І. Бойка [21], П. Захарченка [73], К. Ливанцева [100] та ін.

Слід зазначити, що в 1349 р. Галичину було захоплено польським королем Казимиром III і вона вважалася його особистою вотчиною («посіданням») до 1370 р. Протягом 1370–1382 рр. Галичина формально перебувала під владою угорсько-польського короля Людовика, а, фактично, її управителем протягом 1372–1379 рр. був представник інтересів угорського короля – Володислав Опольський. З 1379 р. до 1386 р. Галичина залишалася під владою угорських старост, а протягом 1386–1387 рр. знову перебувала у «володінні» Володислава Опольського. З 1387 р. до 1569 р. Галичину остаточно було приєднано до складу Польського Королівства згідно з привілеями польської королеви Ядвіги. В 1349–1434 рр. Галичина (Руське Королівство) мала адміністративно-правову автономію, яку їй надавали польські королі як суверени цієї території. В 1434 – 1569 рр. Галичина (Руське воєводство) перебувала у складі Польського Королівства як окрема адміністративно-територіальна одиниця [24, с. 110]. Автономність Руського Королівства мала прояву тому, що в ньому функціонував суспільно-політичний лад, діяли джерела права, сформовані за часів Галицько-Волинської держави [23, с. 60]. На час

приєднання Галичини польськими королями до своїх володінь (1349, 1387) руський (український) народ уже мав власні традиції формування держави та правотворення. Тут діяли руське (українське) звичаєве право, Руська Правда, Грамота князя Івана Берладника 1134 р., Рукописання князя Володимира Васильковича 1287 р., Уставна грамота князя Мстислава Даниловича 1289 р., які значної уваги приділяли, зокрема, регулюванню цивільних та кримінальних відносин. Ставши складовою Польського королівства, Галичина не мала перспектив для самостійного правового розвитку. Уніфікація в усіх сферах суспільного життя сприяла наближенню руського права, яке діяло в Галичині, до права польського. Однак унаслідок етнопсихологічних особливостей кожного з народів вдалося уникнути повної втрати своєї неповторності, культурної ідентичності. Українська правова традиція ще до приєднання Галичини до складу Польського королівства у попередні історичні епохи зазнавала впливу візантійського, а через нього і римського права. Проте на підставі привілеїв польського короля в 1430 р. та 1434 р. в Галичині було введено польську адміністрацію, адміністративно-територіальний поділ на воєводства та поширено чинність основних польських джерел права. У тому ж 1434 р. привілеєм польського короля було скасовано самоврядний статус Руського Королівства, а натомість створено Руське воєводство як складову Польського Королівства.

Крім того, не втратили своєї чинності і норми церковного права. Серед найбільш яскравих прикладів католицького канонічного впливу на регулювання суспільних відносин на українських землях Королівства Польського є Звід канонічного права 1532 р. Вагому частину норм цього документу було присвячено порушенню норм моралі та встановленню відповідальності за ці діяння.

Таким чином, у Польському Королівстві XIV ст. відбувалися становлення і розвиток норм та інститутів кримінального права взагалі та інституту злочинів проти моралі, зокрема. Підтвердженням цього стали норми Віслицького статуту 1347 р., Повного зводу статутів Казимира

Великого 1420 р., Вартського статуту 1423 р. й інших нормативних актів, що передбачали відповідальність за правопорушення, яку встановлювали від імені держави королівські чиновники.

Слід зазначити, що в досліджуваній період поняття злочинів проти моралі суттєво відрізнялось від цього поняття на теперішній час, і до цієї категорії злочинів нерідко зараховувалися аморальні діяння, які посягали не лише власне на моральні устої суспільства, але й на честь та гідність представників привілейованих станів, зокрема шляхти. Тому особливу групу злочинів за законодавством Польського Королівства становили злочини проти честі та моралі. З формуванням поняття шляхетської честі образу гідності почали вважати тяжким аморальним злочином. Образа гідності виявлялася у приниженні образливим словом або в обмові гідності людини. Якщо обвинувачення не спростовувалося, обмовник підлягав покаранню, зазвичай такому ж, яке належало за злочин, що інкримінувався. Проте бували випадки, коли сторони визнавали свою вину і бажали помиритися. Так, 22 жовтня 1552 р. у листі Станіслава Генчинського, старости белзького і любельського, до Дмитра Саніушка, старости житомирського, у справі земян белзьких Сіжалковського і Маковського, які заподіяли образу князю Дмитру Сангушкові, говориться, що «вони хочуть замиритися з ним, вдавшись до полюбовного суду» [212, арк. 177].

За образливий наклеп, що, скажімо, шляхтич був сином розпусної жінки або що його мати – розпусна, треба було сплатити штраф або спростувати наклеп словами: «Те, що я говорив, я збрехав, як пес». Спростування наклепник повинен був промовити, залізши під лаву, і провити «собачим голосом» [237, с. 137].

Відповідно до Повного зводу статутів Казимира Великого, за образу шляхтича словами «Kurwisyn» винного карали штрафом в 60 гривень, тобто стільки ж, скільки платив винний у скоєнні вбивства [243, с. 112]. Такому ж покаранню підлягав той, хто ображав матір шляхтича словом

«meretricem». Необхідно було просити вибачення за свої образливі слова або доводити відповідність їх дійсності. Відмову від своїх слів той, хто образив, повинен був доповнити передбаченою законом фразою: «Те, що я сказав поганого, – це брехня собача». Польський хроніст Ян Длугош наводить приклад із судової практики, коли Гневоша із Далевіць за образливі слова, які він сказав на адресу королеви Ядвіги, було засуджено, крім сплати відповідного штрафу, ще й «до гавкання з-під лавки» [237, с. 137]. Польське право звертало особливу увагу на випадок, коли образливі слова звучали в присутності архієпископа. У цій ситуації відповідальність винного була ще суворішою: крім передбаченого законом звичайного покарання за образу, йому присуджували сплату штрафу «п'ятнадцять» на користь архієпископа [151, с. 792].

Штрафом на користь потерпілого карали за насильство над особою, яке польське законодавство також зараховувало до злочинів проти моралі і честі. До цієї групи злочинів належали різноманітні фактичні обставини, спільною ознакою яких було застосування фізичного примусу. До насильства над особою належали обмеження свободи людини, викрадення або зґвалтування жінки. Ці злочини карали штрафом на користь судді та відшкодуванням збитку потерпілій. Штраф встановлювали високий, що давало змогу захищати жінок привілейованого стану. Водночас за зґвалтування селянки, що трапилося у полі або в лісі, платили значно менший штраф. Він був ще меншим, якщо чиясь дочка опинялася одна у полі або в лісі, «куди ходити їй не належить». У таких випадках гвалтівник сплачував найменший штраф – «триста» [151, с. 752].

У польському законодавстві XIV ст. винного у зґвалтуванні дівчини або жінки віддавали у владу потерпілої та її рідних із правом позбавлення його життя. Якщо ж потерпіла прощала гвалтівника, який виявив згоду одружитися з нею, то в цьому випадку вона назавжди втрачала право на отримання приданого від батьків [112, с. 140].

Кримінально-правову відповідальність за зґвалтування передбачала

ст. 133 Віслицького статуту [241, с. 55]. Хоча, відповідно до Повного зводу статутів Казимира Великого, винного у згвалтуванні можна було видати родичам потерпілої з правом позбавлення життя, однак з іншої статті цього ж нормативно-правового акта випливало, що на практиці за вчинення цього злочину суди присуджували винному штраф «сімдесят» [243, с. 139].

Про цей факт свідчать і матеріали судової практики досліджуваного періоду. «У день першої неділі Великого Посту 1553 р. Маруся з Рогови, піддана пана Миколая Одновського, чашника воєводи і намісника сandomирського, перед урядом протестувала проти Юрека Тосика з Малехова та його співучасників, які в суботу після свята Введенія, вчинили насильство над нею» [213, арк. 88].

Суд розглядав справи про згвалтування лише за скаргою потерпілої, яка повинна була повідомити про це негайно після скоєння злочину. Віслицький статут 1347 р. заборонив судочинство над винними у згвалтуванні за магдебурзьким правом навіть у містах, де воно застосовувалося. Винного у такому злочині мали судити і карати виключно за польським правом [242, с. 32].

2.2.2. Особливості правової регламентації злочинів проти моралі у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій

Важливий етап розвитку системи кримінального права та інституту злочинів проти моралі припадає на період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

У другій половині XIV ст. значну частину українських земель (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина) було приєднано до складу Великого князівства Литовського, що в результаті привело до формування Литовсько-Руської держави, однієї з найвпливовіших та найдинамічніших держав Середньовічної Європи. Ця держава досягла, як для того часу,

високого рівня розвитку завдяки тому, що здійснювала розумну політику, бережно ставилася до правових і культурних надбань народів, що увійшли до її складу, використовувала державний досвід інших країн. Період Литовсько-Руської держави у правовій сфері характеризувався певними особливостями, головною з яких було домінування руського права, що стало основою усієї правової системи Великого князівства Литовського у XIV–XV ст.ст.

У результаті укладення Люблінської унії 1569 р. утворилася Річ Посполита, згідно з якою було здійснено перерозподіл українських земель: до Польської Корони відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, за Литвою (з етнічних українських земель) збереглися Берестейщина та Пінщина. Люблінська унія мала негативні наслідки для України, оскільки започаткувала процес експансії польських феодалів і католицької церкви на українські землі [45, с. 4].

Правове регулювання кримінальних відносин на українських землях, які перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, здійснювалося спочатку на основі звичаєвого права, Руської правди, обласних привілеїв, Судебника Казимира 1468 р., відтак за Литовськими статутами. З усіх трьох Статутів Великого князівства Литовського саме Статут 1588 р. був найдосконалішим і діяв до 1842 р. Укладення в 1588 р. Третього Литовського статуту мало на меті узгодити литовське право з польським. Це було викликано значними соціальними і політичними змінами, що сталися після впровадження реформи 1557 р. («Устави на волоки») і акта Люблінської унії 1569 р. Чинність третього Литовського статуту поширювалася на Волинське, Брацлавське, Київське воєводства, а з 1635 р. і на Чернігівське у складі Литви, а в Руському, Белзькому, Подільському воєводствах у складі Польщі, згідно з умовами Люблінської унії 1569 р., діяло «старе польське право» (Статути Казимира Великого 1420 р., Вартський статут 1423 р., Статут Яна Ласького 1506 р. та ін.). Правове регулювання кримінальних відносин у Волинському, Брацлавському, Київському і Чернігівському воєводствах визначалося на

основі неоднакового правового статусу суб'єктів правовідносин. Як правоздатність, так і дієздатність осіб на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої визначалася відповідно до їх станової і релігійної приналежності.

Слід також сказати, що у Великому князівстві Литовському діяло декілька правових підсистем: писане литовсько-руське та польсько-литовське право (було представлено нормативно-правовими литовсько-руського та польсько-литовського походження – Статути Великого князівства Литовського 1529 р., 1566 р., та 1588 р., привілеї, Судебник Казимира IV, джерела церковного права тощо), міське право (являло собою норми магдебурзького права та інших його різновидів, що діяли на українських землях), право етнорелігійних груп (норми права вірменської, мусульманської, єврейської громад). Більшість із цих джерел містили норми кримінального права, але система злочинів проти моралі у цей період отримала своє відображення переважно в нормах церковного права та етнорелігійних груп і частково у нормах німецького міського права. Першим писаним джерелом світського права, в якому закріплювалися злочини проти моралі та покарання за них, був Статут Великого князівства Литовського 1529 року, якого було прийнято вже у Речі Посполитій. До цього моменту ця категорія злочинів залишалася в основному предметом церковної юрисдикції та канонічного права.

Протягом XIII – XVIII ст. ст. на українських землях було утворено понад 70 вірменських громад, яким було надано адміністративно-правову автономію [142, с. 56]. Це мало вираження в організації і діяльності органів вірменського самоврядування, застосуванні вірменського права, здійсненні систематизації його норм відповідно до нових соціально-економічних і політичних умов життя, збереженні культури, національної самобутності, мови. Значну кількість вірменських громад було створено у XIV – XVIII ст. ст. на території Галичини та Поділля. Вірменські громади виникали в тих українських містах, де було розвинено ремесло і торгівля. Привілеї

дозволяли вірменам обирати органи самоврядування, користуватися своїм правом і мати власний суд. Вірменське право поширювалося на членів вірменських громад, утворених внаслідок отримання привілеїв від польських королів або великих князів литовських. У своїй діяльності суд керувався спочатку Судебником Мхітара Гоша, а з 1519 р. – Вірменським статутом [22, с. 4].

За Судебником Мхітара Гоша усі кримінальні справи поділялися на тих, що судяться за церковними канонами, і тих, що судяться за світськими законами. І саме до другої групи належали злочини проти моралі, до яких Судебник зараховував зґвалтування, побиття або образу батька чи матері, поширення пліток про батьків тощо [68, с. 68].

Важливо зазначити, що не всі покарання за злочини проти моралі могли застосовуватися вірменськими судами. Основними справами, які вони розглядали, були дрібні кримінальні справи, а також цивільні, здебільшого торгові. Ті злочини, які належали до переліку «старостинських артикулів», розглядалися державними судами. Але на практиці члени вірменської громади нерідко намагалися вирішити кримінальну справу про скоєння даної категорії злочинів у власному суді за власним правом без передачі її до державного суду. Наприклад, зґвалтування дівчини було віднесено до «старостинських артикулів», але, за вірменським правом, гвалтівник мав сплатити батькові дівчини 50 драм і одружитися з нею, інакше йому загрожувала кастрація, тому винний і батько потерпілої намагалися вирішити справу полюбовно.

Вірменське право передбачало смертну кару за зґвалтування згідно зі ст. 62 Вірменського статуту «Про насильника жінки, дружини або служниці». У разі, якщо статевого контакту не було, винний у вчиненні замаху на честь жінки підлягав покаранню через сплату штрафу та ув'язнення [49, с. 71]. Ця стаття відповідала ст. 62 Книги правної сирійсько-римської, із тією лише відмінністю, що гвалтівник підлягав смертній карі навіть за спробу зґвалтування, яка не завершилася статевим актом. Деякі норми Судебника

Мхитара Гоша і Вірменського статуту 1519 р. щодо призначення покарань співпадали [25, с. 159]. Стаття 74 Вірменського статуту «Про жінку, яка розтягує двох посварених чоловіків» повністю відповідала ст. 88 Судебника Мхитара Гоша «Про чоловіків, які б'ються між собою, і про жінку, яка їх розіймає» та ґрунтувалася на старовірменських правових нормах. У разі, якщо жінка, розбороняючи двох чоловіків, схопила одного з них за пах, її засуджували до відтинання руки або ж сплати грошового штрафу. Відповідно до правових норм давньоєврейського права (Судебник, ст. 26 «Про суд над тими, хто свариться») особа, яка завдала під час сварки фізичних ушкоджень, підлягала церковній покуті, а також сплаті штрафу. У тому ж разі, коли особа внаслідок отриманих ушкоджень померла, винний повинен був сплатити грошовий штраф.

Вельми цікавою видається характеристика системи злочинів проти моралі та покарань за їхнє вчинення у нормах права мусульманської (татарської) етнорелігійної громади Великого князівства Литовського.

Татарська етнорелігійна група на українських землях за соціально-правовим становищем була неоднорідною. Серед татар виокремлювалися ті, що несли службу на користь великого князя, господарські татари, що за становищем наближалися до шляхти, та татари, підлеглі магнатам, татарскозаки й міщани. Відмінність у віросповіданні не давала можливості татарам асимілюватися з українським населенням. Основним устроєм татарських переселенців на українських землях була татарська релігійна громада (джемат) [35, с. 159]. Регулювання суспільних відносин всередині громади здійснювалося на основі норм релігії, моралі, права, які були тісно пов'язані між собою. Збірником правил життя для правовірних мусульман був шаріат (від араб, шаріа – «шлях наслідування», або «праведний шлях до мети») – сукупність обов'язкових принципів Аллаха, переданих через пророка Мухаммеда, відображених головним чином у Корані, і сунні, які визначають спосіб думки і поведінки мусульманина. Шаріат є всеохоплюючою системою соціального регулювання, яка містить різні категорії норм – не лише правові,

але й релігійні, моральні, побутові, дотримання яких означає ведення праведного, угодного Аллаху життя, що приведе мусульманина до раю. Усі ці норми є обов'язками, яких покладено на мусульманина, а не правами, яких він може мати. У єдності з шаріатом виникло мусульманське право як сукупність підтриманих державою релігійних, моральних і правових норм, які склалися на основі ісламу у тлумаченні вченими – богословами і правознавцями. Мусульманське право має релігійно-общинний принцип застосування. Воно регулює, перш за все, взаємовідносини мусульман, призначене для мусульманської громади, спрямоване на її консолідацію і розширення. Основним його джерелом для татарських громад, як і для всіх мусульман, є Коран – священна книга, що складається з притч молитв і проповідей, приписуваних Мухаммеду. Коран складається із 114 глав (сур), що містять 6219 віршів (аятів). Приписів, що стосуються правил поведінки мусульман, нараховується біля 500 віршів, а власне правових – не більше, ніж 80. Доповненням до Корану є суннат – свого роду тлумачення Корану у перші десятиліття після смерті пророка Мухаммеда. Ще одним джерелом мусульманського права є фатва (фетва) – сукупність тлумачень шаріату, наданих імамами, кадї, муфтіями, правознавцями і представниками вищого духовенства. До цієї групи джерел також належать хадіси, акль, кіяс. Норми шаріату призначалися лише для регулювання відносин між мусульманами і не поширювалися на відносини з представниками інших релігійних конфесій.

Відповідно до мусульманського права, найтяжчим злочином проти моралі було перелюбство. Суб'єктами цього злочину були жінки. Чоловіки не несли відповідальності за позашлюбні зв'язки. Подружня зрада жінки каралася побиттям камінням. Чоловік мав право відмовитися від страти невірної дружини, розірвавши з нею шлюб і відправивши її до батька без повернення посагу. Звинувачення дружини у подружній зраді мало бути доведено чоловіком. Коран містить положення про необхідність засвідчення факту перелюбства показаннями чотирьох свідків. Чоловіка, який не міг представити потрібну кількість свідків, карали 80 ударами і втратою

можливості надалі бути свідком у будь-яких справах, що можна кваліфікувати як втрату честі. Жінка, у свою чергу, могла очиститися від звинувачення й звільнитися від покарання принесенням чотирикратної клятви Аллаху, що вона невинувата, а п'яту клятву вона мала принести в тому, що гнів Аллаха буде на ній, якщо чоловік сказав правду. Специфіка застосування покарання за подружню зраду жінки полягала в тому, що воно накладалося й виконувалося родом, сім'єю [88, с. 17].

Мусульманське право злочином проти моралі називає вживання вина. За пияцтво, яке вважалося посяганням на одну з п'яти цінностей, а саме на розум, накладалося покарання у вигляді 40 ударів пальмовою гілкою, очищеною від листя. Участь в азартних іграх каралася побиттям киями. За інші злочини, зокрема, втечу з поля бою, неправдиве свідчення в суді, неправдиве звинувачення у злочині накладали покарання у вигляді побиття різками, грошового штрафу, заборони носити чалму, висловлення докору духовною особою. Через відсутність писаних кодексів покарання накладали довільно. Важливу роль при призначенні покарання відігравав соціальний статус сторін. За відсутності загальної вищої влади могутніший міг уникнути кари, якої мав зазнати. Це породжувало свавілля сильного, яке підтримувалося соціальним розшаруванням усередині татарської спільноти. Центральна та регіональна адміністрація Литовсько-Руської держави не втручалася в діяльність татарських судів, що робило суддів практично безкарними.

Отже, в татарських релігійних громадах на українських землях склалася власна система злочинів проти моралі, передбачена мусульманським правом. В умовах общинного існування татар серед християнського населення на українських землях покарання за їхнє скоєння для членів цієї етнорелігійної групи призначалися та виконувалися громадою або родом.

У досліджуваній період цікавою видається правова регламентація системи злочинів проти моралі за нормами магдебурзького права на українських землях.

Як відомо, магдебурзьке право виникло у Німеччині (Саксонії) у XII ст. Його правовою основою було надання в 1188 р. архієпископом Віхманом привілею місту Магдебургу, в якому йшлося про створення будинку загальноміського сходу, створення міського суду та організації міського самоврядування під керівництвом солтиса та шиффенів (лавників). Цей привілей вважають початком історії магдебурзького права [81, с. 133]. Протягом XII – XIII ст. ст. магдебурзьке право поширилося на німецькі землі, територію Чехії, Словаччини, Угорщини, Польщі. Наприкінці XIII – на початку XIV ст, магдебурзьке право почало поширюватися на українські землі. Уперше його отримало місто Сянок в 1339 р., яке входило до складу Галицько-Волинської держави. Із середини XIV ст. магдебурзьке право отримали Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Тереховля (1389), Самбір (1390) та ін., у XV ст. – Луцьк (1432), Кременець (1438), Київ (1497) та ін., у XVI ст. – Чортків (1522), Тернопіль (1548), Бучач (1575), Переяслав (1585) та ін., у XVII ст. – Чернігів (1623), Ніжин (1637), Полтава (1752) та ін. Магдебурзьке право діяло в Україні понад 500 років і охоплювало 1000 населених пунктів у різних регіонах Української держави. Магдебурзьке право надавало мешканцям міст значних прав на самоврядування. Зокрема, мешканці міст мали право обирати магістрат – адміністративний і судовий орган міського самоврядування, який складався з двох колегій – міської ради і лави. До міської ради щорічно обиралися радці (радники) у кількості від 6 до 24 осіб, які зі свого складу обирали бургомістра. Міська рада обирала лаву – судовий орган, очолюваний війтом. Суд лавників розглядав кримінальні справи. Розгляд і вирішення цивільних справ належали до компетенції міської ради. Надання українським містам магдебурзького права звільняло їх з-під дії польського та литовського права і впроваджувало німецьке право. Суди лавників керувалися Ландрехтом, Вейхбільдом, Саксонським дзеркалом – кодексами, складеними у XIII ст.

Отже, норми магдебурзького права до злочинів проти моралі відносили відьомство, статеві стосунки між представниками різних конфесій,

перелюбство, розпускання неправдивих пліток тощо. У цьому аспекті слід погодитися з низкою вітчизняних вчених-правників, які підтверджували факти застосування норм міського права до осіб, які скоїли дану категорію злочинів. Так, Н. Яковенко стверджує, що до особи, яку було визнано відьмою, застосовувалося жорстоке покарання у вигляді смертної кари шляхом спалювання. Як про щось буденне пише про спалювання відьом на Волині в 1624 р. Острозька хроніка: «І попалили відьми в Мирополі для перестаття [припинення] мору, ано єще горше мерло. І в Барановці знайшли відьом і боялися палити аби не горій [гірше] було» [224, с. 176]. Ще декілька фактів застосування норм магдебурзького права за скоєння даної категорії злочинів зафіксовано у Львові. Зокрема, в 1518 р. до спалення було засуджено вірменина та його служницю за статеві стосунки між представниками різних конфесій [150, с. 124], в 1641 р. спалено монаха Альберта Віроземського за єретицтво та підписання угоди з дияволом [83, с. 19].

На думку В. Марочкіна: «Підчас призначення покарання за злочини проти моралі норми магдебурзького права враховували соціальне походження обвинуваченого. Так, в 1580 р. було виправдано старосту Рясковського, незважаючи на безсумнівні докази, що викривали його в перелюбстві» [110, с. 79].

Досить поширеним видом покарання за злочини проти моралі за нормами магдебурзького права було вигнання. Згідно з нормами магдебурзького права вигнанням мали карати звідників і звідниць. Зокрема, у «Короткому покажчику» щодо них фігурують терміни «выгнать зъ общества», «выгнать изъ города» [30, с. 233]. В українських землях жителям не дозволялося «жадного сполкованя ани обцованя» з вигнанцем, а сам він оголошувався «безецным», тобто позбавленим честі. В одній зі справ полтавського суду 1586 р. присутні вимагали обвинуваченого «впрод добре выбыты и от честы людской отлучыты». В 1598 р. цей же суд оголосив, що

винні «до кожного так достоїнства, яко ж и свидоцтва не мають бытии припущоны» [97, с. 226].

Іноді на прохання вигнанця йому дозволялося повернутися, проте якщо він чи вона продовжували поводитися ганебно, їх виганяли знов. Переконатися в цьому дозволяє справа, що розглядалась у магістратському суді м. Самбора. Вдова Софія Тулежина скаржилася на Дмитра Гречишина, слугу Спринського, який, за її словами, до неї чіплявся, ходив за нею і намовляв її до співжиття, а зараз з неї сміється. Обвинувачений це заперечив, доводячи, що із вдовою не зустрічався. Суд констатував, що вдова кілька років живе свавільно, порушуючи моральні норми поведінки. За подібні дії її було вигнано із села, але пізніше їй дозволили повернутися. Проте Софія Тулежина й надалі продовжувала займатися аморальними справами. Суд покарав Дмитра Гречишина за те, що розпускав плітки про вдову, а її саму було присуджено при всій громаді вибити і вигнати з села [203, арк. 397]. Приклад цей, до речі, цікавий ще й тим, що вказує й на таку характерну для магдебурзької системи покарань рису, як множинність покарань, тобто застосування декількох видів покарань за один злочин. Вдову Софію Тулежину за порушення моральних норм поведінки було присуджено не тільки вигнати з села, але й перед цим ще вибити.

Отже, у джерелах магдебурзького права на українських землях досить ретельно регламентувалася система злочинів проти моралі та покарання за їх скоєння. Про це свідчать як наукові праці вчених істориків права цього періоду, так і матеріали судової практики. Слід погодитися з А. Резніковим: «Магдебурзьке право стало дієвим інструментом забезпечення демократичної самоуправи, стимулом до подальшого розвитку правової культури місцевого населення, гарантом втілення різноманітних економічних і соціальних можливостей, виявившись у кінцевому підсумку важливим кроком до інтеграції українства в європейську спільноту народів» [150, с. 186].

Наступною віхою у розвитку системи кримінального законодавства про злочини проти моралі на українських землях стали Статути Великого князівства Литовського. Аналіз цих історико-правових джерел дозволяє зробити висновки, що вони були першими офіційними законодавчими актами, які діяли на території України і передбачали відповідальність за злочини проти моралі. Як відомо, існувало три Статути Великого князівства Литовського (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Злочини проти моралі безпосередньо передбачалися тільки у Статуті Великого князівства Литовського 1588 р., де вони містилися у розділі чотирнадцятому «Про злодійство всякого стану». Згідно зі Статутом 1588 р. до цих злочинів було віднесено діяння, які передбачалися: артикулом 29 «Про таких свавільних людей, які б, підмовивши жінку заміжню, з нею від'їхали» (безпосередньо в диспозиції зазначалося, що норму встановлено «для утримання від злих поступків людей свавільних»); артикулом 30 «Про покарання чужолозтва» (параграф другий цього артикулу переслідував «панну, яка б страх Божий і сором відклавши в сторону, розпутно жила»); артикулом 31 «Про покарання зводень», який містив такий припис: «щоб підданні наші, під владою нашою мешкаючи, поштиво жили, користі, противної Богу і людям поштивим образливої, не шукали. Тому аби такі люди, чи то буде чоловік чи жінка, які звикли для нечесної користі своєї немовляти панночок або вдів і заміжніх жінок на розпусту так, що хоча б яка з них і могла бути добропорядною у заміжжі, проте, піддаючись намовам зводень, вела розпусне життя, у містах наших не були терпимі. Для цього наказуємо воєводам, старостам і вряду міському, аби таких за виявленням явним ловити наказували і карали відрізанням носа, вух і губів і з міст виганяли. А якби і після такого покарання з тієї ж корисливої справи жили, вряд таких на смерть карати має» [170, с. 346].

Слід підкреслити, що про моральність йшлося і в інших розділах Статуту. Так, згідно з артикулом 60 «Про покарання таких жінок розпутних, які б дітей своїх або інших згубили» розділу одинадцятого «Про квалти, про

побої, про головщизни шляхетські» підлягала смертній карі жінка, яка «поводилася розпутньо і завагітніла, а потім через сором, з остраху покарання той плід сама або через когось іншого умертвила». Цього артикулу було введено з метою, «аби у панстві нашому християнському поштивість і шанобливість, поведінці християнській властиві, були збережені» [170, с. 303]. Наведене положення дозволяє укласти, що цей злочин теж могло бути віднесено до злочинів проти моралі.

Вважаємо за необхідне здійснити більш докладний аналіз конкретних складів злочинів проти моралі, яких було закріплено у Статутах Великого князівства Литовського. Центральне місце в системі злочинів проти моралі у той період займає зґвалтування. Характерними рисами цього злочину, що виокремлюють його в *delictum sui generis*, – насильницьке порушення цнотливості. Риси ці виражені в об'єкті і в способі злочинної дії. Об'єкт цього злочину – норма права, що охороняє почуття цнотливості і непорочності, тому потерпілою може бути тільки «девка альбо учтивая невеста»; байдуже, до якого стану належить потерпіла. Злочинну дію виражено словами – «усильствомъ зґвалттить», тобто злягання відбулося через насильство; звідси для буття злочину необхідним є насильство з боку винного і опір з боку жертви злочину. Доказом насильства, з одного боку, і опору – з іншого боку, є крик потерпілої. Люди, які прибігли на крик і бачили ознаки зґвалтування, є на суді свідками з боку зґвалтованої; якби ніхто не прибіг на крик, то потерпіла повинна негайно заявити про зґвалтування людям, що знаходяться по близькості, які могли чути її крики, і показати їм «знаки кґвалту». Мовчання насилуваних в такому місці, де крик міг бути почутий, рівносильно з її згодою; у разі такого мовчання скарги про зґвалтування бути не може, і обвинувачений в зґвалтуванні не визнається винним [105, с. 74]. Покаранням за зґвалтування є смертна кара; крім того, сплачується нав'язка на користь потерпілої. За згодою потерпілої заміною покарання може бути одруження на ній.

Наступним злочином проти моралі за нормами Статутів Великого князівства Литовського є звернення розпусти в ремесло. У 7 арт. VIII розд. II і III Статутів серед числа злочинів дітей проти батьків законодавець вказує на звернення розпусти в ремесло. На думку П. Музиченка: «Даний артикул визначає умови, за яких батьки могли відректися від своїх дітей, а останні могли бути позбавлені права спадкувати родову вотчину. Якраз такими вважалися серйозні аморальні вчинки – від розпусного способу життя донькам до замаху на життя, здоров'я і гідність батьків включно. Всього артикул називає сім таких умов» [110, с. 455]. Погоджується із цією думкою і І. Малиновський, який зазначає, що у II Статуті дівчині, що звернула розпусту в ремесло, законодавець загрожує позбавленням спадщини; міра ця застосовується в тому випадку, якщо дівчина, незважаючи на те, що батьки не перешкоджали їй одружитися, не відмовляли у видачі приданого, до 25 років не вийшла заміж і звернула розпусту в ремесло. У III Статуті немає зазначених обмежень: звернення розпусти в ремесло («если б девка нестатечностями чыстость свою на вшетеченство оборочаючи мешкала») тягне за собою зречення батьків. Іншу постанову про розпусту знаходимо в 30 арт. XIV розд. III Статуту. У 1-й половині цього артикулу призначається смертна кара за перелюбство заміжньої жінки і її спокусникові в разі затримання *inflagranti*. «Так само слід розуміти і про панну, яка б страх Божий і сором відклавши в сторону, розпутно жила», говорить в 2-й половині того ж артикула. Дівчина, яка привернула розпусту в ремесло теж підлягає смертній карі за тієї ж умови – упіймання *inflagranti* («на вшетечности»); при цьому приватними обвинувачами є родичі по чоловічій лінії. Остання постанова (Арт. 30, Розд. XIV Статуту 1588 р.), очевидно, доповнює перше (Арт. 7, Розд. VIII Статуту 1566 р.; Арт. 7, Розд. VIII Статуту 1588 р.) [170, с. 346].

Важливе місце в системі злочинів проти моралі за нормами Статутів посідає звідництво. Суб'єктом цього злочину може бути і чоловік, і жінка. Злочинне діяння полягає у переконаннях, підбурюваннях дівчат, вдів і

заміжніх жінок до розпусного життя («намовляти панъны або вдовы и мужатку кому кгволи для спросности телесное»). Звідництво становить за Статутами *delictum sui generis*, як ганебне і аморальне заняття, нетерпиме в державі. Вільне поширення звідництва загрожує громадській моральності: «хотя бы съ которое могло быть што доброе въ стане малженскомъ оборочаются за намоваи зводницъ внивечъ въ спросное и вшетечное помешканье» [50, с. 189].

Мета постанови про звідництво – охорона суспільної моралі: «ижь бы подъданные наши подъ росказаньемъ нашимъ мешкаючи учтивые жили, зысковъ спросныхъ Богу и обрыдлыхъ людемъ почтивымъ не наследовали» [105, с. 75].

Обов'язок переслідування «зводниць» лежить на «воєводах, старостах і вряді міському». Викриті в звідництві піддаються членушкоджувальному покаранню – урізання носа, вуха і губи і вигнанню з міста; у цьому разі членушкоджувальне покарання накладається для позначення злочинця. Рецидив при звідництві карається смертною карою.

Важливе значення для характеристики злочинів проти моралі за нормами Статуту 1588 р. має аналіз Арт. 29 Розд. XIV цього документу. Так, арт. 29 «Про таких свавільних людей, які б, підмовивши жінку заміжню, з нею від'їхали» встановлює: «Утримуючи від злих поступків людей свавільних, уставуємо, що як-би хто будь-якого стану будучи, забувши страх Божий і повинності свої християнські, посмів підмовити і взяти чию жону, хоча б і за її згодою, і поїхав би з нею, тоді, коли його наздоженуть на дорозі, у місті, в господі і в якому-небудь [іншому] місці, має бути спійманий і до вряду гродського приведений, так само як і [будь-який] інший злочинець; або теж з осілости його земської позволю, до суду будучи притягнутим на рок завитий, такий за доводом слušним життя втрачає. Так само і та жінка, яка те дозволила, смертю покарана бути має; крім того, якби муж її смертю карати не хотів, те має бути у його волі. А шкоди за брання маєтності здозволу такої

жінки, те все у подвійному розмірі з маєтку того, хто те вчинить, сплачено бути має. Якби також те трапилося, що в погоні той, хто буде гнати, тим, хто з заміжньою їде, вбитий був, або б теж того, якийби таким недозволеним способом з жінкою їхав, вбито, тоді у тому суд поводитися має згідно з тим, як про чужоложника у цьому ж розділі, нижче, в артикулі тридцятому є описано» [171, с. 433]. Слід погодитися з П. Музиченком, який стверджує: «Саме цей артикул відкриває цикл артикулів про вид злочинів, який вперше визначений у литовсько-руському праві – злочинів проти моралі. Традиційно ці злочини розглядалися церковним правом і церковними (духовними) судами. Передачу їх під юрисдикцію світських судів можна розцінювати як результат зміцнення у Великому князівстві Литовському рис світської держави. Шлюбно-сімейне право XVI ст. допускало розлучення, але на практиці воно не було поширеним явищем, оскільки суспільна думка його не схвалювала. У цьому артикулі встановлена смертна кара за зваблення чужої жінки і втечу з нею. Карався як звабник, так і жінка, яка тікала з ним» [171, с. 521].

РОЗДІЛ 3

ГЕНЕЗА ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

3.1. Характеристика злочинів проти моралі за нормами звичаєвого права Запорізької Січі

Запорізька Січ мала свою правову систему, оскільки, маючи свободу і незалежність від державних чиновників, козаки твердо стояли на охороні звичаїв предків. Якщо на території України діяли різноманітні джерела права (Литовські Статути, акти королівської влади, канонічне та магдебурзьке право), то в Запорізькій Січі їх не визнавали, а найважливіше значення мало звичаєве козацьке право, що міцно утвердилося у сфері козацьких суспільних відносин [26, с. 11]. У Запорізької Січі не було писаного закону, там впродовж усієї її історії користувались українським звичаєвим правом, що регулювало діяльність суду, порядок укладення договорів та порядок користування майном і земельними угіддями, правила воєнних дій, види злочинів і покарань. Причинами відсутності на Запоріжжі писаних законів були: по-перше, досить короткочасна тривалість історії запорізьких козаків, впродовж якої вони не змогли писане право виробити, систематизувати та оформити; по-друге, життя козаків у більшості проходило у походах та війнах, що аж ніяк не сприяло можливості займатися складанням писаних законів; по-третє, козаки боялися, що писані закони можуть значною мірою обмежити їхні існуючі права та свободи [223, с. 149]. На думку І. Грозовського: «Основою формування та функціонування козацького права були специфічні суспільні відносини, які склалися в козацькій громаді запорожців; юридичним джерелом – трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, а також різноманітні запозичення з традицій і правових норм сусідніх народів» [47, с. 122]. Норми звичаєвого права запорожців за своїм змістом можна умовно поділити на дві

частини: «право публічне» і «право приватне». Публічне право запорізьких козаків – це своєрідний військовий статут, який регулював найважливіші суспільні відносини запорізької громади: військово-адміністративний устрій (порядок виборів і функціонування органів влади і управління), воєнні справи, порядок володіння і користування землею, угіддями, спільним нерухомим і рухомим майном, порядок судочинства, встановлення відповідальності за злочин тощо. Приватне право регулювало відносини цивільно-правового характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, різноманітні угоди, відповідальність за заподіяння шкоди тощо. За часів існування Запорізької Січі найбільшого розвитку отримали норми «публічного права», які становили основу козацького права стосовно норм «приватного права» необхідно зазначити, що їхнє виникнення і функціонування було пов'язано з наявністю приватної власності козаків на частку здобичі після військового походу, полювання чи рибної ловлі. Протягом XVI–XVII ст. ст. вони були малорозвиненими, лише у XVIII ст. «приватне право»набуло розвитку, але, в основному, на території Запорізьких Вольностей, тобто за межами Січі [47, с. 136]. Характерними рисами козацького права були: усна форма його вираження (у більшості випадків), консерватизм, суворість, військовий характер. Козацькі традиції, обряди і норми звичаєвого права були широко відомими серед українського населення. Всенародне визнання отримали волелюбність і незалежність поглядів запорожців, ідея рівноправності всіх членів суспільства, лицарство і готовність до самопожертви у захисті народу і Батьківщини від іноземних поневолювачів. Звичаєве право Запорізької Січі особливу увагу приділяло регулюванню відносин цивільного і кримінального характеру. У Січі чітко не розрізняли цивільне і кримінальне правопорушення. Найбільш розвинутими були кримінально-правові норми, які встановлювали відповідальність за злочини завдяки ефективності звичаєвого права запорізьких козаків. Це можна пояснити тим, що суспільство повинно забезпечити, перш за все, охорону життя і власності особи, а вже потім регулювати більш складні

суспільні відносини. Крім того, козацьке товариство з перших часів свого існування мало яскраво виражений військовий характер. Для нормального функціонування Запорозької Січі потрібно було підтримувати сувору військову дисципліну. А серед людей, що приходили на Запорожжя, зустрічалися й особи із сумнівною мораллю, які в минулому скоїли злочини: крадіжки, вбивства тощо. Як відомо, козаки поблажливо ставилися до минулого втікачів на Січ, але за порушення запорозьких порядків встановлювали суворі покарання [48, с. 51].

Система норм кримінально-правового характеру, яка мала публічний характер, захищала внутрішній порядок Запорозької Січі від злочинців, сприяла встановленню суворої дисципліни і субординації у Війську Запорозькому.

Значної уваги в системі кримінального права Запорізької Січі приділено злочинам проти моралі та системі покарань за їхнє скоєння. Тяжким кримінальним злочином проти моралі відповідно до козацького звичаєвого права було насильство сексуального характеру стосовно жінки. За нього передбачалося вкрай суворе покарання, «тому що образа жінки всьому війську обесславлення несе» [162, с. 131]. Залежно від ступеня тяжкості провини призначалися покарання, які відразу ж приводилися в дію.

Ця думка підтверджується низкою архівних матеріалів, які стосуються фактів призначення покарань за цю групу злочинів. Так, в 1761 р. писар Кодацької паланки Лук'ян Порожній, який приїхав у справах паланки до с. Кам'янського, згвалтував жінку місцевого посполитого [96, арк. 2 – 5]. В 1762 р. козак Шкуринського куреня Омелько вчинив блуд з жителькою с. Чернечого Різничкою [97, арк. 2]. В 1769 р. романківський піп Щербинівський згвалтував наймичку Явдоху Куцу [98, арк. 1 – 5]. У цьому ж році священика новокодацької церкви Василя було усунено від обов'язків за позашлюбний зв'язок зі своєю наймичкою Варварою Самойловою [199, арк. 14 – 18]. Козака Куренівського куреня Федора Маляра, який «зганьбив не по пристойності» самарську жительку Ганну Перехристку, в 1772 р. наказано

було відшукати і «на страх іншим публічно на базарі киями покарати» [162, с. 131].

Високий ступінь суворості покарання за насильство сексуального характеру має цікаве пояснення, пов'язане зіставленням козаків до жінок. Роль жінки у культурній історії козацької доби важко переоцінити. У науковій літературі, довідниках і підручниках з історії культури України, зокрема XVII–XVIII ст. ст., згадки про гендерний початок, наприклад, про жінку, трапляються лише зрідка, переважно в характеристиках природи української ментальності, культу Жінки, Матері, Богородиці в традиціях і архетипах етнокультури. Гендерний аналіз здійснюється здебільшого через узагальнений образ матері відомих особистостей, вірної дружини та доброї господині, учасниці українських обрядових дійств, архетипу матері-землі як прообразу Богоматері.

Одним із перших опрацював неоціненні документи – архівні матеріали з історії Запорізької Січі відомий історик, етнограф та публіцист А. Скальковський. У його праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» подано свідчення колишніх запорожців, детальний опис укладу козацького життя [162, с. 115]. Зокрема, акцентовано увагу на козацьких звичаях та традиціях стосовно дівчини, жінки-дружини та жінки-матері, заснованих на зверненнях до неписаних статутів Запорізького товариства «Регул». Окремі аспекти порушеної проблеми висвітлювали й сучасні дослідники Н. Аніщук [7], О. Кісь [79], О. Кривоший [89], які переважно подають історичні розвідки та яскраві факти із життя видатних жінок, що зробили певний внесок в українську історію. Культурний статус і соціокультурне значення жінки в козацькій культурі фактично ще не розкрито. На перший погляд, малопомітна в історії козацької доби жінка (матір, сестра, дружина козака), яка уособлює любов до рідної землі, душу України та завжди перебуває поряд із чоловіком у періоди великих небезпек і загроз, є важливою дійовою особою козацької культури. Водночас на статус жінки в культурі козацтва накладалося багато табу. «Згідно зі звичаєм, – як

зазначає Д. Яворницький, –запорожці не допускали на Січ жінок, а «приведення до фортеці Запорізької Січі жінок, не виключаючи матері, сестри чи доньки, вважалося в козаків кримінальним злочином, що було приводом для найсуворішого покарання» [222, с. 342]. Цей факт породив масу домислів про нетрадиційну орієнтацію степових лицарів. Втім, усі здогади недоброзичливців розбиваються об скелю незаперечного історичного факту: содомія серед козаків каралася так само, як і пияцтво у бойовому поході. Посилаючись на А. Скальковського, відомий історик та етнограф констатує: «Звичаю безшлюбності запорізькі козаки дотримували настільки суворо, що з усіх кримінальних справ, які дійшли до теперішнього часу від січових козаків, є одна, яка розкриває гріх козака проти сьомої заповіді. Серед запорожців існувало повір'я, «як ледве нога жінки ступить у Січ, настане кінець життя всього Запорожжя», саме тому заборона появи жінки на Січі так ретельно зберігалася» [162, с. 131]. Це вето підтримувала вагома позиція релігії. Головним для козака було існування його славної матері – Запорізької Січі – і захист святої православної віри.

Наступним видом злочинів проти моралі за нормами козацького права було пияцтво під час походів. Уцьому контексті слід зазначити, що повальне пияцтво серед українських козаків – це сучасний міф. Упоширенні цього міфу частково винні деякі письменники, як наприклад, Генріх Сенкевич, та художні фільми. Тут можна виокремити фільм «Пропала Грамота», в якому було показано як два запорожця на двох випили діжку пива і два відра горілки (це приблизно 20 літрів пива і 25 літрів горілки) і майже не сп'яніли.

Однією з причин перемог козаків над своїми ворогами було те, що багато козаків зовсім не вживали алкогольних напоїв. До цього додалася ще сурова дисципліна. Такі дослідники, як Д. Яворницький і Я. Новицький зазначають про поширеність серед січових козаків аскетизму. Козаки-аскети не вживали алкогольних напоїв, не палили тютюну, не знали жінок, дотримувалися цілібату, а після настання старості часто ставали ченцями в Трахтемирівському монастирі [162, с. 342; 125, с. 1 – 99].

До речі, в давнину серед запорізьких козаків не існувало такого звичаю, за яким новобранець при вступі до лав козацтва повинен випивати чарку горілки на шаблі. Така традиція набула поширення лише у ХХ ст. у кубанських козаків, а згодом її і наші сучасні козаки з погонами і медалями запозичили. Дослідники вважають, що непитущість було запозичено козаками у своїх кровних ворогів татар та турків, яким вживати алкогольні напої забороняла мусульманська релігія. Щоб не стати легкою здобиччю для бусурман, запорожці встановили суворі закони. За три дні до початку військового походу усім мешканцям Січі заборонялося вживати будь-які алкогольні напої, робився виняток лише для хворих та поранених козаків. Якщо хтось із козаків порушував цей закон, його привселюдно карали: прив'язували до стовпа і били дерев'яними палицями, щоб мав повагу до січових законів [156, с. 60 – 71].

Під час самого походу вживати алкоголь заборонялося категорично, проте певний запас горілки отамани брали із собою для лікування поранених козаків. Якщо хтось із козаків порушував цю заборону, його карали досить жорстоко, а також викидали за борт корабля, якщо це був морський похід. Чим була обумовлена ця жорстокість? Тим, що ціна за пияцтво була надто великою – життя усього січового товариства. Лише один п'яний козак, що заволав чи заспівав під час засідки, чи під час нічних маневрів чайок, що у повній тиші кільцем охоплювали турецький флот для раптової атаки, міг привести до жахливої поразки всього воїнства і загибелі сотен і тисяч запорожців. Проте не можна говорити, що козаки зовсім не вживали алкогольних напоїв. Як правило, на Січі гучно гуляли на чотири великі свята: на Різдво (заодно і відмічали вибори кошового та всієї старшини, що обиралися у цей день), на Пасху, на Трійцю та Покрову, також пишно відмічали вдалі походи на ворогів. Тоді на Січі пили всі, крім аскетів та вартових, однак пили січовики в міру, оскільки ворог міг напасти у будь який момент [163, с. 439].

Не схвалювалося пияцтво і серед «начальних лиц»: якщо кошовий і січова старшина помічали цей недолік у когось із службових осіб, то попереджали його від цього особливими ордерами, наказуючи йому суворо виконувати їх. Запорозький Кіш взагалі не поважав усіляке пияцтво, боровся із цим злом, суворо забороняючи, зокрема таємні шинки, як притулок усіляких гайдамаків і харцизів [136, с. 47 – 53].

Злочинами проти моралі в Запорізькій Січі також вважалися перелюбство, блуд та содомський гріх. Запорізька Січ завжди вважалася носієм високих моральних цінностей, особливо щодо сімейних основ. Важко погодитися з деякими істориками, які вказували у своїх публікаціях, нібито запорізькі козаки грішили содомським гріхом. А ось що пише із цього приводу український історик Д. Яворницький: «Зв'язок із жінкою і содомський гріх, з огляду на звичай, що забороняв січовим козакам одруження, вважався у козаків кримінальним злочином і тягнув за собою найсуворіше покарання» [222, с. 345].

Крім того, фразеологізм «Скакати, скочити, вскочити в гречку» — зраджувати своїй дружині; вступати в позашлюбний інтимний зв'язок — походить із козацьких часів. До січового товариства вступали і жонаті чоловіки, і нежонаті парубки, але доступ жінкам на Січ заборонявся під страхом смерті. Осілі козаки зі своїми дружинами й дітьми жили навколо Січі. Аби прогодувати сім'ю, засівали лани гречкою. Неодружені зневажливо називали осілих «гречкосіями». Та на побачення з дівчатами ходили в їхню ж «гречку».

Найпоширенішим покаранням за скоєння злочинів проти моралі у козацькому товаристві було «побиття киями». Козака прив'язували до стовпа або гармати, поруч клали кий — ціпок, і всі бажаючі з вільного козацького війська могли «повчити» недбалого соратника. Після езекуції, що найчастіше тривала цілий день, козак кланявся громаді та дякував за «науку» [117, с. 123]. На думку І. Грозовського: «Залежно від обставин, це покарання від легкої форми могло перейти в «жорстоке, нещадне» биття, яке призводило до смерті

злочинця. Покарання киями здійснювалося в залежності від характеру злочинних дій «на військовій сходці», «на базарі», «біля стовпа», «під шибеницею» тощо. Биття киями під шибеницею вважалося найганебнішим. Воно поєднувалося з обрядовою кваліфікацією. Покарання киями «на базарі» і «біля стовпа», можливо, означало одне й те саме, оскільки це покарання завжди здійснювалося публічно й злочинця завжди прив'язували до стовпа» [48, с. 54]. М. Корж так описує кий, які використовували для покарання злочинців: «Вони були «не такі великі й товсті, а подібні держакам, як у ципів, якими молотять хліб, дубові або нарубані з іншого міцного дерева» [85, с. 65]. Х.Манштейн зазначав: «Для тілесного покарання в Запорозжжі використовували «дубини» [109, с. 311]. О.Рігельман же стверджував: «Запорозжжі для цих потреб використовували просто «помил» або ж били чим завгодно» [151, с. 322]. І. Розсолода у своїх спогадах говорить: «За дівчат до стовпа прив'язували. Стовп ставили біля дороги і клали біля нього три кий. Кожен прохожий повинен був узяти кий і вдарити прив'язаного три рази. Якщо він цього не робив, то його самого били» [220, с. 123]. Факт призначення цього покарання за скоєння злочинів проти моралі підтверджують архівні матеріали. Так, за те, що був спійманий «з блудною жінкою» маркітант Грицько Нос, йому призначили покарання киями [4, с. 193].

Нерідко за злочини проти моралі призначалося також покарання у вигляді смертної кари через повішення. На думку О. Рігельмана: «Даний вид покарання міг бути призначений за блуд» [151, с. 342]. Цей вид смертної кари здійснювався у кілька способів: коня зі злочинцем верхи підводили під шибеницю чи дерево і, накинувши злочинцеві на шию петлю, коня відводили, а злочинець залишався на шибениці; злочинця підвішували за ноги, вниз головою. Крім того існувала і кваліфікована форма повішення – за ребро на гак.

3.2. Правова регламентація злочинів проти моралі за нормами законодавства в Україні-Гетьманщині

Правова система Гетьманщини практично від самого початку її існування виразно демонструвала наявність усіх основних елементів: ідеологічного, нормативного, інституційного та соціологічного [145, с. 201]. Юридичні установи Гетьманщини представлено у правозастосовчій складовій судовою системою, яка до 60-х рр. XVIII ст. функціонувала у межах адміністративно-територіального устрою на основі полкового поділу. Згодом її декілька разів було реформовано, спочатку за статутним і врешті – за імперським взірцем. Правотворча складова не була так само чітко інституційно структурованою, як попередня, втім її функція виконувалася українськими правниками як з ініціативи місцевого і центрального (російського) урядів, так і з приватної ініціативи [145, с. 202].

Усі ці фактори більшою чи меншою мірою враховують представники різних концепцій праворозуміння, розглядаючи питання про джерела права. Основним джерелом права Гетьманщини, якщо говорити про джерела у традиційному сенсі, був закон. Нормативно-правова база частково була успадкована від попереднього періоду, частково ж сформована за рахунок оригінальних правових актів XVIII ст.

Із нормативно-правових джерел попереднього періоду слід назвати, перш за все, Статут Великого князівства Литовського 1588 р., що був розповсюджений (передусім у судових установах Гетьманщини) як у кириличних, так і у польськомовних виданнях та рукописах; ряд збірок міського права, складених на основі Саксонського зеркала польськими й українськими правниками XVI – XVII ст.ст. під широко вживаною загальною назвою «Саксон» або «Порядок», до яких належать, насамперед, ряд трактатів Б. Гроїцького та П. Щербича [33, с. 351]. І хоча ці акти не були формально запроваджені в дію після 1654 р. ані гетьманським, ані московським урядами, а перші відомі згадки в урядових актах про них

датовані 1721 р. [95, с. 76], посиланнями на них рясніють численні судові декрети та процесуальні акти [2, с. 188].

Сучасний дослідник Т. Остапенко поділяє нормативно-правові акти безпосередньо України-Гетьманщини на три групи. Перша група об'єднує поточне законодавство України-Гетьманщини – універсали, ординації, інструкції тощо. Другу групу становлять акти міждержавного рівня – договори нормативного характеру, насамперед, з Московією та Річчю Посполитою. До третьої групи належать акти російського уряду, зокрема, царські укази [129, с. 4].

Більш детально він зупиняється на характеристиці нормативно-правової бази України-Гетьманщини. Право, що діяло на українських землях до Визвольної війни українського народу 1648 – 1657 рр., охоплювалося такими збірками права: Статут Великого князівства Литовського 1588 року, «Саксон», «Ординація війська Запорізького реєстрового» 1638 р., а також окремими статутами польських королів. На території українських земель у цей період діяли також магдебурзьке право та звичаєве право. Джерелом права православної церкви були так звані кормчі книги, номоканони, церковні устави князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, якими визначалося панівне становище церкви і духовенства. Всі вони вважалися діючими і після 1657 р.

За років Визвольної війни і перших років після приєднання до Московської держави III Статут Великого князівства Литовського та західно-європейські збірки права не знаходили практичного використання. У цей період застосовувалося переважно звичаєве право. Фактично суди керувалися здебільшого народним уявленням про те, що дозволено, а що – ні. Окремих законодавчих актів, які регулювали би питання процесу, не було. Оскільки звичаєве право та народні уявлення про «дозволене» і «недозволене» не завжди давали можливість розв'язувати ряд справ у судах, міські і козацькі суди почали звертатися до збірок права, які застосовувалися у попередній період. У цьому була зацікавлена козацька старшина, яка

шукала у праві минулих часів юридичне обґрунтування закріплення своїх привілеїв.

Уже у другій половині XVII ст. у судовій практиці зустрічаються посилення на Статут Великого князівства Литовського 1588 року, а також на західні збірки права. Але майже у кожній судовій постанові судді відходили від норм, визначених у цих збірках. Із матеріалів судової практики видно, що існувала повна довільність застосування правових норм при вирішуванні справ судами. Посилаючись на німецьке право, за яким належало винному винести сувору кару, суд вдавався до Статуту 1588 року, яким передбачалося менше покарання, а іноді відступав і від нього і застосовував звичаєве право [171, с. 45].

Вільному «балансуванню» між застосуванням різних правових актів сприяли також розбіжності, які існували не тільки у питаннях відповідальності за окремі злочини, але й у регулюванні ряду цивільних відносин. Так, наприклад, за німецьким правом не можна було відчужувати родові маєтки без згоди дітей та інших спадкоємців, а за Статутом 1588 року допускалося вільне розпорядження родовим майном без згоди дітей. При цьому слід зазначити, що твердження А. Яковліва про те, що «в судовій практиці у справах відчужування родового майна дотримувалися німецького права», є не зовсім вірним, оскільки фактами воно не підтверджується [227, с. 112]. Писані закони у другій половині XVII ст. мали лише допоміжне значення – на випадок, коли у звичаєвому праві чого-небудь не вистачало. Але слід також зазначити, що поряд із німецьким правом досить широко застосовувались універсали гетьманів та царські грамоти.

Проте згодом «малороссийские права», тобто права, викладені у згаданих збірках, закріплюються у судовій практиці, а вже у XVIII ст. вони визнаються обов'язковими. Саме в такому аспекті про Статут Великого князівства Литовського і «Саксон» говориться в універсалі гетьмана І. Скоропадського від 16 травня 1721 р. Згодом це повторюється у пункті 20 так званих «решительных определений» 1728 р., яких було складено у

Верховній таємній раді, а також в інструкції судам від 13 липня 1730 р. [30, с. 10].

У XVIII ст. з'являється ряд нормативних актів органів російської влади в Україні, якими нормувалася діяльність судів. Як видно з указу Рум'янцева-Задунайського від 10 грудня 1777 р., у городських і земських судах повинен був застосовуватися лише Статут Великого князівства Литовського. У міських судах – магдебурзьке право, а в полкових канцеляріях, де розглядалися дисциплінарні справи козаків як військовослужбовців, і здійснювалася своєрідна кабінетна юстиція, – військовий статут. Однак суди не дотримувалися цього розподілу, про що свідчить і сам указ. За цього часу на Україну починає поширюватися також і російське законодавство [131].

Таким чином, у правовій системі України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. існувала справжня «мозаїка» права, чим створювалися умови для всіляких зловживань. Але встановити, яке право фактично діяло в цей час, як зазначає М. Василенко: «можна тільки шляхом вивчення судової практики та тих норм, що на них покликалися сторони в судових справах» [30, с. 6].

Характеризуючи систему злочинів проти моралі періоду України-Гетьманщини та враховуючи результати здійсненого вище їхнього аналізу за нормами Статутів Великого князівства Литовського, магдебурзького права, звичаєвого права, вважаємо за необхідне зупинитися на двох напрямках:

- 1) юридичне закріплення та регламентація даної категорії злочинів та покарань за нормами права Московської держави на території України-Гетьманщини;
- 2) правова регламентація системи злочинів проти моралі за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

3.2.1. Нормативне закріплення злочинів проти моралі в джерелах права Московської держави на території України-Гетьманщини

У контексті розвитку системи законодавства про злочини проти моралі

в Україні-Гетьманщині достатньо цікавим видається аналіз джерел права Московської держави, які діяли на цій території. Безпосередньо характеристиці та процесові застосування цих джерел у кримінально-правовій сфері було присвячено наукові дослідження ряду вчених: І. Бойко [23], Н. Сухицької [175], О. Макаренко [103], Д. Любченко [101], Т. Остапенка [130], В. Прус [147] та ін. Але питання характеристики саме системи злочинів проти моралі в нормах джерел права Московської держави у цих працях розглянуто фрагментарно, що є підставою для здійснення власного кримінально-правового аналізу положень відповідних нормативно-правових актів.

Говорячи про класифікацію джерел права Московської держави в Україні-Гетьманщині, слід погодитися з Т. Остапенком, який зазначає, що важливим джерелом права Московської держави в Україні були царські грамоти [127, с. 172]. Після приєднання України до Московської держави російські царі щодо України стали суверенами у повному розумінні цього слова. Вони виконують і законодавчі функції. Особливо це виявилось в окремих грамотах, в яких затверджувалися вибори гетьманів, приймалися рішення у зв'язку з конкретними потребами, вводилися в життя загальнозобов'язуючі норми права. Серед них він називає царську грамоту від 27 березня 1654 р., в якій надавалося право Україні судитися «по своїм прежним правам» [3, с. 199]. Щоправда, царські грамоти не містили норм цивільного чи кримінального або процесуального права, які згодом вводились окремими царськими указами вищих органів влади, тому говорити про них у контексті характеристики системи злочинів проти моралі не можна.

До джерел права Московської держави слід зарахувати також царські укази. Як свідчать матеріали судової практики, в Лівобережній Україні тих часів застосовувався ряд царських указів із питань кримінального права. Велике значення мав указ (іменний) від 3 листопада 1723 р. «Про форму суду», який поширився в Україні в 1730 р., широко використовувалися укази

від 12 жовтня 1760 р. «Про заміну смертної кари вічною каторгою»; від 10 лютого 1763 р. «Про строки вирішування кримінальних справ»; від 20 грудня 1763 р. «Про необхідність застосування Устава Воїнського 1715 р. в козацьких військових справах». Ці укази опосередковано торкалися і питань кримінальної відповідальності за злочини проти моралі.

Але найбільше значення для процесу розвитку кримінального законодавства про злочини проти моралі в цей період, на нашу думку, мали два нормативно правових акти Московської держави – Соборне Уложення 1649 р. та Устав Воїнський 1715 р. Саме положення цих визначних юридичних документів, що стосуються досліджуваної категорії злочинів, слід більш докладно розглянути у цьому контексті.

Соборне Уложення мало великий вплив на правову систему України-Гетьманщини. Воно почало застосовуватись уже у другій половині XVII ст., зокрема, у справах про повернення російським поміщикам кріпосних селян-втікачів, які в період визвольної війни українського народу брали активну участь в антифеодальній боротьбі українського селянства [165, с. 321]. Царський уряд вимагав їх повернення. Статті Соборного Уложення, що переважно безпосередньо або опосередковано стосувалися інтересів панівного стану, а також відповідні укази вичерпно нормували питання «беглых» селян, зокрема, порядок їх видачі [108, с. 166]. Але певна частина норм Соборного Уложення стосувалася системи злочинів проти моралі та відповідальності за їх скоєння. Цей законодавчий акт у главі XXII «Указ за какие вины кому чинить смертная казнь и за какие вины смертно не казнить, а чинить наказание» передбачав відповідальність за звідництво (ст. 25 «А будет кто мужеского полу или женского, забыв страх божий и христианский закон, учнут делати свады жонками и девками на блудное дело, а сыщется про то допряма, и им за такое беззаконное и скверное дело учинить жесткое наказание, бить кнутом») [94, с. 16], та вбивство «блудной и скверной» жінкою своєї незаконно народженої дитини. Такі жінки підлягали смертній карі, «чтоб на то смотря, иные такова беззаконного и

скверного дела не делали и от блуда унялися». Цікавим є той факт, що законодавець при визначенні звідництва вживає словосполучення «учнут делати свады», яке дозволяє припустити, що переслідувалося звідництво, яке було більш-менш постійним заняттям [153, с. 356].

Певна увага злочинам проти моралі приділялася і в законодавчих актах епохи Петра I. Найбільш цікавим в аспекті, що аналізуються, є Артикул воїнський від 26 квітня 1715 р. Главу 20 цього нормативного акта присвяченої категорії злочинів і він має назву «О содомском грехе, о насилии и блуде». У цій главі міститься низка статей, які регламентують склади злочинів проти моралі та встановлюють кримінальну відповідальність за них.

Слід зазначити, що саме цим нормативним актом уперше у вітчизняному праві було встановлено відповідальність за скотолозтво та мужолозтво. Згідно з артикулами 165 та 166, які містилися у цій главі, «ежели смешается человек со скотом и безумною тварию, и учинит скверность, онного жестоко на теле наказать»; «ежели кто отрока осквернит, или муж с мужем мужеложствует, оные яко в прежнем артикуле помянуто, имеют быть наказаны. Ежели же насильством то учинено, тогда смертию или вечно на галеру ссылкой наказать» [153, с. 258]. Як видно з тексту цих статей, законодавець встановлював досить сувору санкцію за ці злочини у вигляді тілесних покарань та навіть смертної кари або заслання на галери, якщо ці діяння було скоєно насильницьким шляхом.

Вельми сувору відповідальність встановлює арт. 167, присвячений досить традиційному складу цієї категорії злочинів, а саме зґвалтуванню. Закон встановлював, що за скоєння цього злочину передбачається покарання у вигляді смертної кари шляхом відрубання голови або заслання на галери («оному голову отсечь, или вечно на галеру послать, по силе дела») [153, с. 259]. Щоправда, ця стаття містить досить цікаве та докладне тлумачення, яке вказує на випадки виникнення сумнівів у вчиненні зґвалтування. Ці сумніви могли виникати у разі, якщо постраждалою особою була

непристойна жінка («Скверныя женщины обыкновенно, когда в своих скверностях, иногда многия скверности учинят, предлагают, что насилством чести своей лишены и насилствованы...») [153, с. 259]. У цьому випадку суддя не мав вірити її словам, а повинен був керуватися певними доказами – словами свідків, якщо вони були, речовими доказами (сліди крові, пошкоджений одяг тощо). Схожим видається і артикул 168, яким встановлено відповідальність за згвалтування виключно певної категорії жінок – порядна жінка, вдова або дівчина («Кто честную жену, вдову или девицу тайно уведет, и изнасилничает...») [153, с. 259]. Стаття встановлює єдину міру покарання у вигляді смертної кари шляхом відрубання голови.

Наступні два артикули присвячені перелюбству. Артикул 169 регламентує відповідальність за перелюбство, здійснене одруженим чоловіком із заміжньою жінкою («Ежели муж женатый с женою замужнею телесно смешаетца, и прелюбодеяние учинят...») [153, с. 259]. Цікаво, що законодавець у цьому випадку не вказує на конкретну міру покарання, залишаючи це на розсуд судді («...оные оба наказаны да будут, по делу и вине смотря») [153, с. 259]. Артикул 170 встановлює міру покарання за перелюбство у разі, якщо одна з осіб є одруженою або заміжньою, а інша – ні. У цій ситуації законодавець встановлює досить широкий набір санкцій у вигляді ув'язнення, побиття шпіцрутенами, відсторонення від полку (якщо злочинець є військовослужбовцем), заслання на каторгу («...имеет жестоким заключением, шпицрутенном, и отставлением от полку, или посылкою на каторгу на время наказана быть») [153, с. 259]. Закон встановлює можливість пом'якшення покарання у цьому випадку, якщо законний чоловік або дружина самі попросять про це у суду або якщо буде доведено, що обвинувачена особа не могла задовольнити свою статеву потребу у шлюбі («Ежели невинной супруг за прелюбодеющею супругу просить будет, и с нею помирится, или прелюбодеющая сторона может доказать, что в супружестве способу не может получить телесную охоту утолить, то мочно наказание умалить») [153, с. 259]. Слід також сказати, що факт перелюбства

за цим нормативним актом вважається вчиненим і у випадку, коли суб'єктами злочину є неодружений чоловік та незаміжня жінка, яка має статус нареченої («Единакое прелюбодейство також чинится, есть ли холостой с девкою, а за другого сговоренною невестою смешаетца») [153, с. 259].

Певну увагу в Артикулі присвячено такому злочину як багатоженство. Нормативну регламентацію цього діяння здійснено в статтях 171, 172. Відповідно до арт. 171, особа, яка вчиняє цей злочин, підлягає відповідальності за церковними законами («Кто при живой жене своей на другой браком сочетается, и тако две жены разом имеют будет, онаго судить по церковным правилам») [153, с. 259]. Стаття 172 вказує на випадок, коли особу було втягнуто в цей злочин шляхом обману. У цьому разі така особа звільнялася від відповідальності («ежели супруг или хотя супруга к тому обмануты, в супружество вступит с тем, кто уже женат, оный от всякого наказания уволен, и в прежней чести и достоинстве содержан будет») [153, с. 259].

Цікавою видається кримінально-правова характеристика такого злочину проти моралі як кровозміщення. Цьому злочині присвячено статті 173 та 174. Стаття 173 встановлює відповідальність за кровозміщення у близькому ступені спорідненості («...ежели двое из ближних свойственников (которым по правам в супружество вступить невозможно для свойства) телесно смешаютца...») [153, с. 260]. Міра покарання за цей злочин – смертна кара («...смертию казнен бывает») [153, с. 260]. Наступна стаття регламентує вчинення цього злочину особами, які знаходяться у дальньому ступені спорідненості («Ежели же учинитца в побочной линии и между ближними свояками...») [153, с. 260], встановлюючи відповідальність на розсуд судді з обов'язковим відбуванням церковного покаяння («...то по разсуждению судейскому наказаны, и виновные явное церковное покаяние принести имеют») [153, с. 260].

Наступні два статті присвячено блуду та відповідальності за цей

злочин. Вельми цікаву міру покарання встановлено в арт. 175 стосовно жінки, яка займалася цією аморальною діяльністю при полках та інших військових підрозділах. За скоєння цього діяння жінку роздягали та виганяли з полку («Никакия блудницы при полках терпимы не будут, но ежели оные найдутца, имеют оныя без разсмотрения особ, чрез профоса раздеты и явно выгнаны быть») [153, с. 260]. Певне непорозуміння викликає той факт, що чоловік, який мав непристойний зв'язок з такою жінкою, покарання не ніс, тобто не був суб'єктом цього злочину. Щоправда у цій же главі в арт. 176 встановлювалися правові наслідки такого зв'язку, якщо жінка завагітніла та народила дитину від цього чоловіка («Ежели холостый человек пребудет с девкою, и она от него родит...») [153, с. 260]. У цьому випадку для нього наставали певні матеріальні обов'язки, пов'язані з утриманням цієї дитини та її матері («...то оный для содержания матери и младенца, по состоянию его, и платы нечто имеет дать...») [153, с. 260]. Крім того стосовно такого чоловіка встановлювалося і церковне покавання разом із позбавленням волі («...и сверх того тюрьмою и церковным покаянием имеет быть наказан...») [153, с. 260]. Виключенням із цієї норми є випадок, коли чоловік бере відповідну жінку за свою законну дружину («...разве что он потом на ней женитца, и возмет ее за сущую жену, и в таком случае их не штрафовать») [153, с. 260].

Нарешті, остання стаття цієї глави присвячено досить новому та унікальному виду злочинів проти моралі, який не закріплювався у попередніх джерелах права – виконання аморальних пісень та промовляння соромних промов. Це діяння регламентується арт. 177, але законодавець не прописує в ньому чітку санкцію («От позорных речей и блядских песней достойно и надобно всякому под наказанием удержатись») [153, с. 260].

Таким чином, можна стверджувати, що джерела російського права мали певний вплив на процес становлення кримінального законодавства про злочини проти моралі в період України-Гетьманщини. Деякі з них увібрали в себе надбання кримінально-правової доктрини попередніх періодів, деякі

містили посилання на норми церковного права у цій сфері. Але необхідно відзначити і певні новації, пов'язані із включенням абсолютно нових видів злочинів проти моралі та досить унікальної системи покарань.

3.2.2. Система злочинів проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

Важливим напрямком у процесі розвитку кримінального законодавства щодо злочинів проти моралі в Україні-Гетьманщині є їхнє відображення у комплексному правовому акті – «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (далі – «Права...»). Слід зазначити, що процес його створення був досить тривалим та складним.

Перший склад кодифікаційної комісії у науковій літературі не виявлено, проте не підлягає сумніву, що її було створено невдовзі після видання указу 1728 р. Генеральний підскарбій Яків Маркович у записках від 4 липня 1728 р. згадував проте, що у князя О. Шаховського у Глухові він зустрічав перекладачів малоросійських прав [93, с. 41].

Видавши указ про укладання єдиного збірника законів, російський уряд уважно стежив за його виконанням. Так, 17 листопада 1730 р. імператриця Анна Іоанівна видала указ, яким нагадувала Д. Апостолу про прискорення укладення єдиного закону для населення Малоросійської держави [93, с. 68].

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. імператриця Анна Іоанівна видала новий указ, яким комісії доручалося права магдебурзькі та саксонські статuti, за якими судився малоросійський народ, перекласти на великоруську мову і звести їх в єдине право, докладаючи якомога більше зусиль, щоб звести всі поправки згідно з «апробацією І.І.В.». Але для того, щоб ці права були досконалими і якнайскоріше послужилися малоросійському народові, зазначалося далі в Указі, необхідно серед знатних осіб – як духовних із кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і світських (генеральної старшини, полковників та інших чинів) – виділити належну кількість осіб для перекладу, скорочення і доповнення цих прав на

користь малоросійського народу [93, с. 69]. За Указом, укладеним із цього приводу, проект слід подати на розгляд, комунакаже імператриця. Тоді ж було створено нову комісію у складі 12 осіб, роботу якої перенесено в Москву [112, с. 114].

Порівняльно-правовий аналіз указів російського уряду 1728 і 1734 рр. надає підставу стверджувати, що перший Указ висував комісії завдання організаційного характеру: переклад «трьох малоросійських прав» та зведення їх в одне право; другий – значною мірою розширив компетенцію комісії, визначивши конкретні напрями роботи: поправки та скорочення чинних юридичних норм, а також проектування нових норм «для пользы малороссийского народа» [93, с. 70]. Обидва укази надали комісії статусу державного органу, а самій праці – характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. Це означало, що кодифікаційна комісія повинна була здійснити роботу у справі переробки, узгодження й об'єднання певної групи чинних юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті, проект якого мали передати на розгляд Сенату для остаточного «височайшого» затвердження.

Як дослідив А. Ткач, спочатку на чолі кодифікаційної комісії стояв генеральний суддя Іван Борозна, а після його смерті – генеральний обозний Яків Лизогуб [181, с. 231]. Переклад «правних книг» було закінчено в 1738 р. Коли комісія приступила до укладення збірника, між її членами виявилися розбіжності у поглядах на те, яким повинен бути новий нормативний акт – цілком новим чи тільки виправленим Статутом Великого князівства Литовського 1588 року, доповненим законами, що були чинними у Гетьманщині. Представники верхівки тогочасного українського суспільства наполягали на тому, щоб в основі кодифікації містився Статут Великого князівства Литовського 1588 р., а представники рядової української старшини стояли за магдебурзьке право, як основу нового збірника [129, с. 440].

Наприкінці 1741 р. чорновий варіант проекту збірника був уже готовий.

Далі здійснювалася робота, спрямована на остаточне його закінчення: виправлялися глави, усувалися повторення, складався зміст тощо.

Кодифікаційні роботи тривали 15 років. У м. Глухові (нині Сумська обл.) 8 липня 1743 р. члени кодифікаційної комісії на пленумі, скликаному Генеральною військовою канцелярією, підписали проект збірника українського права під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Його повна назва – «Права, по которым судится малороссийский народ высочаншим всепресветлейшия державнейшия всликие государыни императрицы Елизаветы Петровны самодержавицы Всероссийская ее императорского Священнейшего величества повелением из трех книг, а именно, Статута Литовского, Зерцала Саксонского, и приложенных при том других прав, також из книги «Порядка», по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу сведенныя в Глухове лето от Рождества Христова 1743 года» [144, с. 7].

Кодифікаційна комісія спочатку мала намір назвати цей проект «Книга прав малоросійського народу», однак через заборону Генеральної канцелярії вимушена була вжити назву «Права, по которым судится малороссийский народ». Така назва не цілком відповідала змістові збірника прав, оскільки не охоплювала всіх норм, яких було вміщено в ньому. Крім норм цивільного, кримінального, процесуального права, судоустрою, цей збірник регламентував норми державного та адміністративного права.

Серед дослідників «Прав...» немає єдиної думки щодо характеру систематизації юридичних норм, уміщених у цій пам'ятці права: одні дослідники називають її «кодексом» [26], інші «зводом» [115], ще інші і «зводом» і «кодексом» [80]. Як відомо, в теорії права розрізняють три основні способи здійснення систематизації законодавства: інкорпорація, кодифікація та консолідація. Інкорпорація – це найпростіша форма упорядкування нормативно-правових актів, яка полягає в об'єднанні нормативно-правових актів в одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, тематичним тощо) без зміни їхнього змісту. Кодифікація –

це спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці, узгодженні та об'єднанні певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання в єдиному нормативному акті, тобто це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їхнього змісту, із скасуванням одних і прийняттям інших норм права. Кодифікація завжди має офіційний характер [20, с. 55].

Беручи до уваги ці положення загальної теорії права, слід вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. за способом систематизації є саме Кодексом. По-перше, тому що членами кодифікаційної комісії, яка діяла як офіційний державний орган, було здійснено змістовну переробку, узгодження й об'єднання певної групи чинних джерел права Гетьманщини. А по-друге, тому що норми у цьому джерелі об'єднуються у глави, артикули, пункти, узгоджені між собою. Отже, можна вважати, що «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., – це Кодекс українського права XVIII ст.

Влітку 1743 р. Генеральна військова канцелярія подала проект Кодексу, узгодженого в Україні, генерал-губернаторові Г. Бібікову, який з невідомих причин затримав його майже на рік, тому до Сенату на остаточне офіційне затвердження «Права...» потрапили лише 7 липня 1744 р. Відповідь від нього надійшла через 12 років після відновлення інституту гетьманства. Указом від 20 травня 1756 р. проект Кодексу було повернуто на повторний розгляд з метою внесення змін, відповідно до нових вимог часу. Із цією метою в наступні роки створювалося декілька комісій, але жодна з них не мала успіхів у своїй роботі. До того ж, правляча верхівка Гетьманщини вважала, що Статут Великого князівства Литовського 1588 р. краще регулював їх права і свободи, ніж новостворений Кодекс. Вираженням цих тенденцій став Глухівський з'їзд 1763 р., на якому представники козацької старшини висловлювалися за збереження Статуту Великого князівства Литовського, а не за прийняття Кодексу. Перегляд Кодексу тривав до 1767 р., але цю роботу

так і не було завершено. Проект Кодексу не було офіційно затверджено Сенатом із таких причин:

поступове обмеження, а відтак повне скасування російськимсамодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема своєї системи права;

обґрунтування у Кодексі права на політичне самовизначення;

відмінність українського права від російського;

більш досконала юридична техніка;

відсутність посилань на російські джерела;

розбіжності у поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини [144, с. 14].

Важливе місце в структурі «Прав...» посідають норми кримінального права та зокрема система злочинів проти моралі. Правова регламентація цієї категорії злочинів за «Правами...» була частково предметом наукових досліджень ряду вчених. Так, сучасний дослідник історії права І. Бойко зазначає: «За вчинення протиправних дій проти моралі нормами «Прав...» було передбачено кримінальну відповідальність. За порушення подружньої вірності дружиною через статеві стосунки з іншим чоловіком жінку та її коханця карали смертю через відрубання голови, причому чоловік, впіймавши винних на місці злочину, мав право коханця вбити. Вдову, чи дівчину, що вела розпусне життя, уперше карали публічним побиттям різками, якщо була незаміжня, заміжно ж карали арештом і грошовим стягненням як за образу честі. За звідництво для розпусти карали відрізанням вуха чи носа або публічним побиттям різками і вигнанням з міста, а вразі рецидиву – відрубанням голови. За намовляння до викрадення чужої жінки за її згодою карали смертю обох винних. У разі, якщо чоловік не наполягав на покаранні дружини, смертну кару замінювали подвійним відшкодуванням із майна підмовника. За зґвалтування дівчини або жінки засуджували до смерті та грошового стягнення як за безчестя. Кару не виконували, якщо зґвалтована погоджувалася на шлюб із гвалтівником. За замах на

згвалтування карали тілесними покараннями. За згвалтування черниці засуджували до смертної кари з грошовим стягненням, а за згвалтування малолітніх – до четвертування та спаленням живцем зі сплатою головщини. За двоє- і троєженство та двоє- і троємужество, вчинене з обопільного відома про попередній шлюб, карали смертю обох винних. За кровозмішення осіб різної статі, між якими було споріднення, присуджували відрубування голови. Пом'якшуючою обставиною було незнання винних про споріднення, тоді їх карали як за розпусту. За вбивство одруженою жінкою або дівчиною власної нешлюбної дитини або за її дорученням іншою особою виконавця карали смертю через відрубування голови. Тій же карі підлягав і нешлюбний батько дитини, якщо він знав про намір матері й дав на це згоду [23, с. 214].

Підлягала покаранню також подружня зрада, якої могли допуститися обоє з подружжя, свідоме багатоженство і свідоме кровозмішення, вбивство і покинення нешлюбної дитини, проведення абортів, зокрема за допомогою зілля, за яке покарання чекало не лише матір, але й тих, хто їй у цьому допомагав, тощо. Покарання за ці злочини були дуже суворими, здебільшого призначали відрубування голови. Чоловік, спіймавши дружину на гарячому вчинку подружньої зради, міг безкарно вбити перелюбника. За викрадення чужої жінки за її згодою передбачалася смертна кара обом.

Певну класифікацію злочинів проти моралі за нормами «Прав...» наводить Т. Остапенко. До протиправних вчинків, спрямованих проти моралі, він зараховує:

1) порушення подружньої вірності дружиною через статеві стосунки з іншим чоловіком, яке каралося смертю через відрубування голови як жінці, так і її коханцеві, причому чоловік, впіймавши винних на місці злочину, мав право коханця вбити;

2) розпусне життя вдови чи дівчини, яке уперше каралося публічним побиттям різками, якщо була незаміжня; заміжня ж каралося арештом і грошовим стягненням як за образу честі;

3) звідництво для розпусти, яке каралося відрізанням вуха або носа, або

публічним побиттям різками і вигнанням із міста. У випадку рецидиву – відрубанням голови;

4) намовляння і викрадення чужої жінки за її згодою, які каралися смертю обох винних. У разі, якщо чоловік не наполягав на покаранні дружини, смертна кара замінювалася подвійним відшкодуванням із майна підмовника;

5) зґвалтування дівчини або жінки, яке каралося смертю та грошовим стягненням за безчестя. Кару не приводили у виконання, коли зґвалтована погоджувалася на шлюб із гвалтівником. Замах на зґвалтування карався тілесними покараннями. Зґвалтування черниці каралося смертною карою з грошовим стягненням;

6) зґвалтування малолітніх, яке каралося четвертуванням чи спаленням живцем зі сплатою головщини;

7) дво- і триженство та дво- і тримужество, здійснене з обопільного відому про попередній шлюб, яке каралося смертю обох винних;

8) кровозмішення осіб різної статі, між якими є споріднення, яке каралося відрубанням голови. Як пом'якшуючі обставини вважалося незнання винними споріднення; у такому випадку винних карали як за розпусту;

9) убивство одруженою жінкою або дівчиною власної нешлюбної дитини або за її дорученням іншою особою, яке каралося смертю через відрубання голови виконавцем. Тій же карі підлягав і нешлюбний батько дитини, якщо він знав про намір матері і дав на це згоду [130, с. 176].

Але для формування власної точки зору із цього питання вважаємо за необхідне надати кримінально-правову характеристику безпосередньо норм «Прав...», яких присвячено злочинам проти моралі та покаранням за їхнє скоєння. Отже, злочини проти моралі в основному передбачалися главою 23 Прав «О казни и наказаніи прелюбодѣевъ, блудниковъ, насилниковъ женъ и дѣвиць, такожъ мужеложниковъ и скотоложниковъ».

Чотирнадцять артикулів цієї глави передбачали як традиційні склади злочинів (перелюбство, викрадення чужих жінок, насильницьке одруження,

багатоженство, кровозмішення, звідництво), так і відносно нові (мужолозтво, скотолозтво, розбещення малолітніх).

Артикул 1 «О прелюбодѣи и прелюбодѣйцѣ» передбачає кримінальну відповідальність за перелюбство. У цьому артикулі надається визначення перелюбства як діяння, що підлягало кримінальному покаранню: «Прелюбодѣй єсть всякъ тотъ, который имѣа законную жену свою с чужими мужатыми, или хотя с безмужными женами, такожъ и всякаа жена, котора имѣа мужа законного с чужими женатыми мужами или хотя и зъ безженными тѣлесно совокупляется, таковой или такова если к толикому беззаконію допустятся и доподлинна изобличени будутъ, подлежатъ казни по нижеслѣдующимъ артїкуламъ» [144, с. 412], тобто під перелюбством законодавець розумів статевий зв'язок одруженого чоловіка або заміжньої жінки з іншими жінками або чоловіками, які знаходяться або не знаходяться у шлюбних стосунках. Важливою підставою для притягнення до кримінальної відповідальності за перелюбство є необхідність підтвердження факту здійснення цього протиправного діяння, що свідчить про певну прогресивність цього артикулу.

Артикул 2 «О казны за прелюбодѣяние» встановлює покарання за вчинення перелюбства та діянь, які впливають із скоєння цього злочину. Із змісту пункту 1 цього артикулу «Казнь прелюбодѣемъ доказательствы изобличеннымъ» впливає, що чоловік, який застав свою дружину з іншим чоловіком, повинен знайти свідків цього факту серед своїх працівників або сусідів, передати обвинувачених до відповідного суду для судового розгляду («Когда бы мужъ засталъ кого с женою на самомъ прелюбодѣянїи, тогда поймавъ оныхъ и объявивъ то окрестним сосѣдамъ или служителемъ и работникамъ своимъ домовимъ, имѣеть пойманныхъ представить в надлежащїй судъ...») [144, с. 413]. Якщо суд визнає відповідних осіб винними у здійсненні перелюбства, то за вчинення цього злочину передбачається смертна кара у формі відсічення голови («...и ежели в судѣ того прелюбодѣянїа онымъ не по злобѣ какой против жены или

пойманного с нею, но праведно докажеть свѣдителями при томъ застаніи и поимки бывшими за присягою или когда и сами безъ присяги поймавшего оние пойманние в прелюбодѣяніи повиняться, такихъ прелюбодѣевъ обоихъ смертію казнить отсѣченіємъ головы...») [144, с. 413]. Цікавим видається положення цього пункту, що передбачає випадок здійснення чоловіком самосуду над своєю дружиною та іншим чоловіком, з яким вона його зрадила. Якщо в суді буде доведено їхню провину, то чоловік, здійснивши самосуд, ніякому покаранню підлягати не буде («...а хотя бы и самъ мужъ прелюбодѣа на прелюбодѣяніи с женою своєю заставъ убиль, за то ни смертной казни, ни платежу за голову и никакому наказанію не подлежить») [144, с. 413].

Пункт 2 артикулу 2 «О трикратномъ увѣщаніи прелюбодѣа» вказує на випадок настання юридичних наслідків у разі триразового попередження чоловіком іншого чоловіка, щоб той не підходив до його дружини, і застання його зі своєю дружиною у відлюдному місці («А кто же бы, вѣдал жену свою с кимъ в подозрѣніи прелюбодѣйства, увѣщаль самого прелюбодѣа трижды при свѣдителяхъ, чтобъ к женѣ его не приходилъ и с нею общенѣа не имѣлъ, а послѣ засталъ бы оногo с тою жъ женою своєю тайно бесѣдующого на уединенномъ мѣстѣ...») [144, с. 413]. У цьому разі чоловік міг доставити їх до суду для судового розгляду, а якщо він не зміг цього зробити і завдав ушкодження або вбив дружину з коханцем, то нести відповідальність у цьому випадку він не буде («...таковий мужъ оныхъ обоихъ поймавъ, можетъ по вишеписанному в судѣ представить, буди же би не могль прелюбодѣа поимать и взять, то хотя его тогда ранить или убеть всмерть, за то по доводамъ виновать не будетъ. В случаи же того убійства стороны доводовъ, судъ поступать имѣеть такъ какъ о убитомъ насилникѣ за нападеніе на чій домъ в главѣ 20 в артикулѣ 31 изображено») [144, с. 413].

Пункт 3 цього артикулу «О муже от прелюбодѣа убитомъ» передбачає кримінальну відповідальність за вбивство коханцем законного чоловіка жінки. У цьому пункті зазначається: «Если жъ бы то приключилось, что

мужъ в то время, когда с женою своею прелюбодѣя застанеть от одного самъ убить будетъ, то таковой прелюбодѣй, онъ же убійца жестоко смертію казнень быть имѣеть, а за голову изъ пожитковъ его движимихъ и недвижимихъ наслідникамъ убитого платежъ доправить надлежить, да и жену таковую смертію казнить же» [144, с. 413]. Як видно зі змісту цього пункту, законодавець передбачає досить суворі юридичні наслідки для коханця та дружини, які настають у разі вбивства законного чоловіка, а саме – смертну кару для них обох («Если жъ бы топриключилось, что мужъ в то время, когда с женою своею прелюбодѣя застанеть от одного самъ убить будетъ, то таковой прелюбодѣй, онъ же убійца жестоко смертію казнень быть имѣеть...») [144, с. 413]. Крім того, цей пункт містить і додаткову санкцію у вигляді матеріальної компенсації спадкоємцям вбитого за рахунок рухомого та нерухомого майна вбивці («...а за голову изъ пожитковъ его движимихъ и недвижимихъ наслідникамъ убитого платежъ доправить надлежить, да и жену таковую смертію казнить же») [144, с. 413]. Таким чином, це положення спрямовано не лише на охорону життя законного чоловіка, але й на охорону майнових прав та інтересів його спадкоємців.

Останній, четвертий пункт другого артикулу «О дѣвици или вдовѣ прелюбодѣйствующей» передбачає кримінальну відповідальність за перелюбство, яке здійснила дівка або вдова («Котора вдова или дѣвица блуднически с кимъ ни есть смѣсится и на томъ дѣлѣ словлена будетъ...») [144, с. 413]. Законодавець передбачає на цей випадок аналогічний порядок притягнення особи до відповідальності, як і в пункті 2 цього артикулу («...на таковую кому прилично настоевать в судѣ и доказывать волно таковым же порядкомъ, какъ в 2-м пунктѣ сего жъ артикула показано...») [144, с. 413]. Але юридичні наслідки та санкції за цей злочин відрізняються – вони є більш м'якими порівняно із вищезазначеним пунктом. На нашу думку, це можна пояснити тим, що перелюбство, здійснене законною дружиною, посягає не лише на певні моральні засади суспільства, але й на основи сімейного благополуччя. Цей пункт передбачає покарання у вигляді побиття плітьми та

різками (якщо перелюбство вчинено дівкою або вдовою уперше) або у вигляді штрафу (залежно від особи, яка вчинила цей злочин) («...а судъ по доказателству имѣеть за первимъ разомъ оную плѣтми или розгами бить публѣчно, или смотря по персонѣ штрафовать, по силѣ сея жъ главы 7-го артикула пункта 2; однако жъ накрѣпко смотрѣть, чтобъ тоє не здѣлалось отисгцовъ по злобѣ, враждѣ или по желанію завладѣніа ихъ имѣній, равно же в наказати поступать и с холостыми или вдовицами который бы с тѣми вдовицами или дѣвками такъ беззаконного блуда допустились, а с несвободными, то єсть мужатыми, женами или мужами женатыми поступать какъ с прелюбодѣями») [144, с. 413].

Слід сказати, що «Права...» захищали не лише інтереси чоловіка, але й дружини. Так, артикул 3 «В какихъ случаяхъ мужъ на жену свою за прелюбодѣяніе челобитствовать не можетъ» містить такий перелік причин, за яких чоловік не може оскаржити факт перелюбства своєї дружини («Мужъ на жену свою бить челомъ за прелюбодѣяніе не можетъ ради слѣдующихъ причинъ...»):

коли і він сам здійснює перелюбство («...когда и самъ прелюбодѣйствуєть...») [144, с. 414]. Уцьому випадку слід розуміти, що відповідний факт здійснення перелюбства з боку чоловіка також повинен бути підтверджений та доведений у суді;

коли чоловік сам надав дружині певну причину для здійснення перелюбства або якщо він сам є такою причиною («...буди бы самъ какую причину к прелюбодѣянію подалъ или самъ будєть причиною прелюбодѣянія жены своей...») [144, с. 414]. Щодо цього положення можна припустити, що такими причинами для її перелюбства може бути фізична або психічна образа з боку чоловіка, не виконання ним своїх подружніх обов'язків, певна хвороба тощо;

якщо дружина здійснила перелюбство не за своєї власної волі, а в результаті примусу або насильства («...если тоє здѣлала не по соизволенію своему, но принужденніа насиліємъ...») [144, с. 414]. На нашу думку, уцьому

випадку має місце не перелюбство, а інший склад злочину – зґвалтування або примус щодо вступу до статевого зв'язку;

якщо дружина, здійснюючи перелюбство, вважала, що робить це із своїм чоловіком («...буде бы прелюбодѣла разумѣла бытъ своимъ мужемъ чрезъ нѣкоторую обману в персонѣ...») [144, с. 414]. Можна припустити, що така помилка в особі була можлива лише у певних особливих випадках – стані сп'яніння, певному психічному стані тощо;

якщо чоловік знав про факт здійснення перелюбства своєю дружиною, але продовжував жити з нею подружнім життям («...если мужъ вѣдал о прелюбодѣйствѣ жены своей станеть с нею какъ с женою своею и послѣ прелюбодѣянїа еа жить...») [144, с. 414]. Уцьому випадку, на думку законодавця, має місце мовчазна згода чоловіка з фактом подружньої зради його дружини.

В усіх вищенаведених випадках чоловік не може скаржитися до суду, а навіть якщо таку скаргу і буде здійснено, суд повинен її відхилити при доведенні хоча б однієї з указаних причин («...а хотя бы таковъ мужъ и челобитствовалъ, то по доказательству в которой-нибудь изъ показанныхъ причинъ изобличень будеть, в том челобитѣ и иску его отказывать») [144, с. 414].

Наступним злочином проти моралі, якого було передбачено «Правами...», є викрадення чужої дружини. Склад цього злочину регламентовано артикулом 4 «О похитителяхъ чужихъ женъ», з аналізу змісту якого видно, що законодавець передбачав міру покарання у вигляді смертної кари за скоєння цього злочину. Причому суб'єктами цього злочину були як чоловік, що викрав чужу дружину, так і сама дружина, якщо акт викрадення було здійснено з її волі («Кто бы какой-нибудь породы и чина дерзнулъ подговорить и взять от кого жену, хотя и по еа соизволенїю с нею уѣхал, таковаго гдѣ его возможно догнать в пути, в городѣ, в квартирѣ и на какомъ-нибудь мѣстѣ можетъ поймать в судъ надлежащїй представить, а ежели не поймаеть, то в судъ позвать имѣеть, а в судѣ по подлиннымъ

доказателствамъ такій преступникъ с оною увезенною женою, ежели она на тоє соизволила, обоє казнєны быть смертію должны, кромѣ естли мужъ єя того не похочеть, чтоб она смертію была казнєна, ибо сїє остається в єго волѣ, убытокъ же в похищеніи имѣніа мужнего, хотя бы из соизволенїа таковой жены здѣлавшійсѧ...») [144, с. 414]. Цікаво зазначити, що важливу роль у процесі призначення покарання за цей злочин відіграє сам законний чоловік, який має право помилувати свою дружину («...кромѣ естли мужъ єа того не похочеть, чтоб она смертію была казнєна, ибо сїє остається в єго волѣ...») [144, с. 414]. Як і в попередніх артикулах, «Права...» також встановлюють додаткову відповідальність майнового характеру в разі викрадення майна законного чоловіка. Відшкодування даних майнових збитків, якщо такі мали місце, здійснювалося за рахунок майна викрадача після його страти («...убытокъ же в похищеніи имѣніа мужнего, хотя бы из соизволенїа таковой жены здѣлавшійсѧ, з имѣній безчинника того удвое платєнь быть имѣеть...») [144, с. 414]. Крім того, законодавець називає, які юридичні наслідки настають у разі вбивства законного чоловіка викрадачем або вбивства викрадача особою, що його переслідувала. Уцьому разі в дію вступає відсилка до артикулу 1 цього розділу, тобто справа вирішувалася у порядку, що передбачав кримінальну відповідальність за вбивство законного чоловіка у разі перелюбства («...буди же случитьсѧ, что тотъ кто с женою чужою бѣжитъ гонящего за нимъ убєть или самъ от гонящего убить будєть, то с таковымъ поступать такъ, какъ в сєй же главѣ выше в артикулѣ 1-м изображено...») [144, с. 414].

Наступний цікавий склад злочину проти моралі, який необхідно розглянути – насильницьке одруження дівчини або вдови. Кримінальну відповідальність за дане злочинне діяння передбачає артикул 5 «О насилномъ взятїи в супружество дѣвицѣ или вдовы», який містить два пункти: «О казны за насилно взятую в супружество и о награжденїи за безчестїе и убытки», «О дѣвици, уведенной без вѣдома родителей и сродниковъ по єя соизволенїю».

Аналіз змісту пункту 1 цього артикулу дає змогу встановити, що об'єктивна сторона цього злочину містила в собі низку дій, яких вчиняв злочинець, а саме – викрадення дівки, дружини або вдови («Буди бы кто дѣвицу или жену, вдову, безъ волѣ и вѣдома родителей ея, дядей или другихъ опекуновъ на какомъ мѣстѣ насиліємъ взялъ...») [144, с. 414], умовляння або погроза священику з метою їхнього заручення («...властію или угроженіємъ понудивъ священника к своему с нею обвенчанію...») [144, с. 414] та вступ у статевий зв'язок із викраденою («...плотскимъ совокупленіємъ...») [144, с. 414]. За вчинення відповідних дій «Права...» передбачали смертну кару у вигляді відрубання голови («...оный яко прямой насилникъ смертію усѣченіємъ головы имѣеть быть казнень...») [144, с. 414]. Крім того, як і попередні артикули, цей пункт указує на матеріальне відшкодування шкоди, яку отримала потерпіла – 1/3 частина від вартості майна злочинця («...а в награжденіе насилуемой за ея безчестіе со всего имѣніа его движимого третью часть отдать...») [144, с. 414], а у випадках завдання потерпілій більшої шкоди закон встановлював необмежену матеріальну відповідальність («...такожъ убытки если бы какіе при томъ насиліи здѣлатись могли, из другихъ двохъ частей его жъ имѣніа уплатить...») [144, с. 414]. Як і в попередніх артикулах злочинець міг бути помилуваний у разі, якщо потерпіла побажає взяти його за законного чоловіка («...а если бы и такая насилно взятая дѣвица или вдова пожелала имѣть его за супруга, тоє в воли ея есть и для того оный казнень быть не имѣеть...») [144, с. 414].

Пункт 2 артикулу 5 передбачає наслідки на випадок добровільного одруження дівчини без відома та згоди батьків та родичів («А буди бы какаа дѣвица мимо воли родителей или опекуновъ своихъ сама на такое супружество и на взятіе себе соизволила и в судѣ в томъ призналася...») [144, с. 415]. У такій ситуації закон передбачав лише міру майнової відповідальності стосовно неї, якої також було передбачено в іншій главі «Прав...». Отже, дівчина позбавлялася права на будь-яке батьківське або материнське майно

та спадщину, а також повинна була повернути речі або майно, яке взяла із собою під час втечі з обвинуваченим («...то приданного и всѣхъ имѣній отческихъ и матерныхъ лишається, какъ о томъ в главѣ 10 в артикулѣ 14-м изображено...», «...такожъ если бы оная дѣвица от родителей или от опекунов своихъ ухода изъ пожитковъ что-нибудь унесла, то имъ свободно будетъ возвращена такова унесенного нею имѣнія...») [144, с. 415]. Чоловік, який взяв за дружину цю дівчину, звільнявся від смертної кари, але за рішенням суду також повинен був компенсувати вартість майна, яке дівчина забрала під час втечі у своїх батьків («...а тотъ кто оную дѣвицу за соизволеніємъ ея жъ в супружество взялъ смертной казни уже не подлежитъ...», «...или награждена за оноє судомъ на мужѣ ея искать») [144, с. 415].

Важливе місце в системі злочинів проти моралі норми «Прав...» відводили дво- та триженству, дво- та тримужеству. Цьому складу злочину уцій главі присвячено артикул 6 «О тѣхъ, которым по двѣ или по три жены, такожъ двухъ или трехъ мужей вдругъ имѣють». Артикул складається із двох пунктів: «Казнь тѣмъ, которые остава своихъ супруговъ с другими бракомъ сочѣтываются», «Супругъ, оставившій супруга своего и с другимъ бракомъ сочѣтавшійся, когда воленъ от смерти».

Як видно зі змісту першого пункту цього артикулу, суб'єктами цього злочину можуть бути як чоловік, так і жінка, які за наявності свого законного живого чоловіка або дружини та законного живого чоловіка або дружини, особи, з якою беруть у шлюб, уклали інший шлюб («Если бы кто имѣа жену законную в живихъ, понялъ другую...», «...или остава самоволно мужа своего живаго, с другимъ повѣнчалася...») [144, с. 415]. Важливою ознакою суб'єктивної сторони цього злочину є факт обізнаності особи про наявність живого законного чоловіка або дружини в особи, з якою укладається шлюб («...котора бы за кого вышла, вѣдаа о другой женѣ его в живихъ сущой...», «...и той мужъ, которой бы вѣдал о первомъ мужу ея, что живъ есть...») [144, с. 415]. Санкція, передбачена цим пунктом, – смертна кара («...таковъ

имѣть быггъ смертію казнень...», «...таковыя обоє подлежатъ смертной казни...») [144, с. 415]. Виключенням із цього положення є випадок, коли шлюб із попередньою особою було розірвано належним чином відповідно до церковних канонів, або коли укладення такого нового шлюбу було здійснено без відома самої особи («...развѣ бы тотъ мужъ с первою женою или жена с первымъ мужемъ своимъ правильно разлучились, имѣа свободу по правиламъ церковнымъ и правамъ с другими бракомъ сочетатися, тогда никакой винѣ не подлежатъ, или бы таковое бракосочетаніе состоялось в невѣдѣніи, тогда и от смертной казни тоє лицо, которое не вѣдало свободно быть имѣеть») [144, с. 415].

Другий пункт також передбачає певні обставини, за яких особа, що вчинила дане діяння, звільняється від смертної кари: «Если бы жена какая, оставя мужа своего и пошедши прочь вышла в супружество за мужа другого, не вѣдавшего о томъ, то в такомъ случаи, буди мужъ первый освѣдомивсьа, станеть битъ челомъ на свою жену иская суда з неа, оная жена имѣеть быть смертію казнена, а если толко будетъ просит у суда о возвращеніи онаа обратно к себѣ в жену, то не казня еа за то, по его волѣ учинить надлежитъ. Другѣй же мужъ не вѣдавшѣй о томъ, что мужъ еа в живихъ, тожъ никакой винѣ и казни не подлежитъ. То же разумѣть и о муже оставившомъ жену свою законную в живихъ, буде бы на другой гдѣ женильсьа, а она бѣ потомъ в судѣ требовала того, чтобъ повелено ему изнова с нею, первою женою своею, остава другую, жити» [144, с. 415]. У цьому пункті законодавець, як і в деяких попередніх артикулах цієї глави, покладає можливість звільнення від смертної кари особи, що вчинила цей злочин, на законного чоловіка або дружину.

Значна увага у цьому нормативному акті приділена такому злочину як кровозмішення. Кримінально-правову регламентацію цього протиправного діяння здійснено в артикулі 7 цієї глави, який має назву «О кровосмѣшеніи». Як і попередній, цей артикул складається з двох пунктів, які передбачають різні види кровозмішення, як злочинного діяння: «О кровосмѣшеніи сродства

в ближайшомъ степені» та «О кровосмѣшеніи сродства в далшомъ степені и о блудодѣянніи не в сродствѣ». Як видно із самих назв цих пунктів, вони регламентують кримінальну відповідальність за кровозмішення у різних ступенях спорідненості.

Отже, пункт 1 встановлює смертну кару у вигляді відрубання голови, якщо особи, які знаходилися у близькому ступені спорідненості і які відали про це, вступили у статевий зв'язок («Гдѣ бы явилось что сродственние мужескъ полъ с женскимъ в ближайшомъ степені, котрымъ по правиламъ церковнымъ и по правамъ супружество вступать для сродства не возможно, вѣдал о томъ сродствѣ, тѣлесно блуднически смѣсились, таковыхъ обоихъ по прямымъ доказательствамъ смертію казнить отсѣченіємъ головы») [144, с. 416]. Цікаво, що законодавець у цьому пункті не вказує, які саме особи вважаються близькими родичами, тобто не уточнює поняття «близького ступеня спорідненості», посилаючись лише на церковні та світські заборони щодо укладення шлюбу («...по правиламъ церковнымъ и по правамъ...») [144, с. 416].

Більш докладний зміст можна знайти у пункті 2 цього артикулу, який містить певну диференціацію покарань за кровозмішення в залежності від майнового стану особи та повторності діяння, яка уперше зустрічається в тексті «Прав...» стосовно відповідальності за злочини проти моралі («А буде бы таковыє жъ блудники, в близкомъ степенѣ сродственные не вѣдал о своемъ сродствѣ или какіе сродственные в далномъ степенѣ, котрымъ по правиламъ церковнымъ и правамъ в супружество вступать возможно, такожъ и другѣе, кромѣ всякого между собою сродства суще тѣлесно с собою смѣшались, а обоє были бѣ свободные и безбрачные, таковыє имѣють бытъ по разсужденію суда обоє наказаны, смотря по персонѣ...») [144, с. 416]. Отже, для осіб, які знаходилися у дальньому ступені спорідненості («Права...», як і в попередньому пункті, не вказує, які саме особи належать до даної категорії) встановлювалися такі санкції за кровозмішення:

- 1) для бідних осіб, які вчинили цей злочин уперше, – тілесні

покарання («...убогіє за первымъ изобличеніємъ на тѣлѣ...») [144, с. 416];

2) для бідних осіб, які вчинили цей злочин вдруге, – тілесні покарання, але вдвічі жорстокіші, порівняно з першою категорією («...и за вторымъ на тѣлѣ жъ удвое противъ первого...») [144, с. 416];

3) для бідних осіб, які вчинили цей злочин втретє, – вигнання з міста та виключення з числа порядних людей («...а за третимъ – изъ города изгнаніємъ и изъ числа честныхъ и добрыхъ людей выключеніємъ...») [144, с. 416];

4) для заможних осіб, які вчинили цей злочин уперше, – арешт та штраф («...а богатіи за первымъ изобличеніємъ арестомъ наказаны и штрафованы быть имѣють и денежнымъ платежемъ противъ того, какъ бы имъ кто за нихъ безчестіє по ихъ званію платить и арестъ терпѣть имѣлъ...») [144, с. 416];

5) для заможних осіб, які вчинили цей злочин вдруге – арешт та штраф, удвічі більший, порівняно з попередньою категорією («...за другимъ же изобличеніємъ – удвое противъ того...») [144, с. 416];

6) для заможних осіб, які вчинили цей злочин втретє – вигнання із суспільства та виключення зі складу добрих та порядних осіб, а також публічне оголошення про їхній безчесний вчинок («...а за третимъ от общества добрыхъ людей выключить и публіковать ихъ за безчестныхъ вовса надлежить») [144, с. 416].

Серед злочинів проти моралі «Права...» також указують звідництво. Відповідальність за цей злочин регламентується артикулом 8 цієї глави, який має назву «О наказаній и казни сводниковъ и сводницъ». Слід сказати, що суб'єктами цього злочину «Права...» визнають не лише осіб, які шляхом умовляння схилили дівок, вдів або заміжніх жінок до блудного та непристойного життя («Когда бы какіє безсовестные и безчинные, такъ мужеска, какъ и женска полу, люде сквернаго ради прибытка сводничили и наговаривали дѣвицъ, вдовъ или замужнихъ женъ на блудное или прелюбодѣйственное житіє такъ, что хотя бъ котора могла бъ имѣть

добронравное обхожденіе и жить в дѣвствѣ, въ вдовствѣ или в супружествѣ постоянно, но по тѣмъ сводническимъ наговорамъ развратилися бѣ на тоє безчиніе...») [144, с. 416], але й осіб, які про це знали, але не повідомляли («...и тѣхъ, которые в домѣхъ своихъ вѣдал о томъ, того допускали или за искупъ о такихъ дѣлахъ молчали...») [144, с. 416], а також батьків відповідних осіб, які втягували у непристойне життя своїх дітей («...тѣ закона Бжїа преступники, который бы женъ или дочерей своихъ, либо еродницъ сводили и имъ сквернаго ради какого-нибуд прибутка, блудно жить допускали или вѣдал о такомъ беззаконїи, сот того ихъ не воздерживали») [144, с. 416]. Важливою ознакою цього злочину також є корисливий мотив, тобто факт отримання прибутку від зайняття цими особами непристойною діяльністю («...сквернаго ради прибитка...») [144, с. 416]. За вчинення цього діяння уперше передбачалися членоушкоджувальні та тілесні покарання у вигляді відрізання вух та носу, биття розгами, а також вигнання з міста («...по явному доказателству наказывать урезанїемъ носа или ушей, или розгами у столба бивъ, из города выгнать...») [144, с. 416]. За повторність діяння передбачалася смертна кара шляхом відрубання голови («...буди же и по такому наказанїю з того жъ сквернаго прибутка стануть жить, таковыхъ смертїю казнить отсѣченїемъ головы») [144, с. 416]. Аналогічне покарання законодавець передбачає для третьої категорії суб'єктів, певним чином розглядаючи родинний зв'язок як обтяжуючу обставину. Цікавим видається той факт, що особи, які в результаті цих дій займаються блудом та непристойними справами, ніякої відповідальності за цим артикулом не несуть. На нашу думку, це пояснюється тим, що їхня діяльність підпадає під інші склади злочинів проти моралі, врегульовані іншими артикулами (зокрема, перелюбство, блуд тощо).

Достатньо новим складом злочину, якого передбачено нормами «Прав...», є скотолозтво, мужолозтво та інші види неприроднього статевого зв'язку. Покарання за ці злочини передбачено артикулом 9 цієї глави «О казни противоестественно блудящихъ». Як видно зі змісту артикулу,

законодавець встановлює дуже жорстоке покарання за ці злочини – кваліфікована смертна кара шляхом спалення («Буди бы кто, забывъ страхъ Бжій с скотомъ или другою безсловесною тварію, или мужъ с мужемъ, чрезъестественно совокупляльсѧ, таковыхъ за подлиннымъ доказательствомъ смертію казнить, огнемъ сжечь без всякого помилованія, да таковой же казни подлежатъ имѣеть и тотъ мужъ, который бы с женою своею или чужою чрезъестественнымъ образомъ плотски смѣшалсѧ») [144, с. 416]. Таку жорсткість, на нашу думку, слід пояснити тим, що ці діяння посягають не лише на моральні засади суспільного життя, але й на певні церковні канони, про що також указано в артикулі («...забывъ страхъ Бжій...») [144, с. 416].

Велику увагу «Права...» приділяють такому злочину як вбивство жінкою своїх незаконнонароджених дітей, зараховуючи це діяння до системи злочинів проти моралі. Кримінально-правову характеристику цього злочину містить артикул 10 цієї ж глави, який має назву «О казны женска пола за убійство дѣтей, блудно прижитыхъ». Артикул містить чотири пункти, які вказують на різновиди цього злочину: «Ежели какая блудница дитя свое сама или чрезъ кого другого умертвить», «О блудници, котораѧ дитя свое тайно погребеть», «О блудници, плодъ в себѣ живый умертвившей», «О блудници, плодъ в себѣ живый повредившей». Проаналізуємо зміст положень цих пунктів.

Пункт 1 указує на загальне правило, яке застосовується при вчиненні цього злочину. Отже, жінка, яка народила дитину в результаті незаконного статевого зв'язку («Когда бы каковая жена замужная или вдова, либо дѣвка беззаконно обходясь, прижила дитя...») [144, с. 417], а також чоловік, від якого її було народжено («...такъ и тотъ чрезъ кого тоѣ здѣлалосѧ...») [144, с. 417], у разі вбивства цієї дитини підлягають смертній карі шляхом відрубання голови («...кто по еѧ волѣ или сама она будутъ пойманы, или в томъ подлиннымъ явнымъ доказательствомъ и другими приматами по слѣдствію изобличены будутъ, таковыѣ, какъ сама онаѧ женщина, котораѧ умертвить плодъ свой дерзнула или кому на умерщвленіе дала, такъ

и тотъ чрезъ кого тоє здѣлалосѧ, имѣють быть казнєны отсѣченіємъ головы...») [144, с. 417]. Цікаво зазначити, що суб'єктом цього злочину може бути як заміжня жінка, так і вдова або дівка. Важливою ознакою об'єктивної сторони злочину є факт незаконного статевого зв'язку, тобто «блуду».

Другий пункт артикулу 10 вказує на випадок таємного поховання вбитої незаконнонародженої дитини. Отже, якщо жінка таємно поховала свою новонароджену дитину («Если бы котораѧ жена или дѣвка, либо вдова беззаконно прижитое дитя родивъ тайно, тайно жъ и похоронила...») [144, с. 417], а в суді сказала, що народила мертву («...в судѣ же извиняясь сказывала бѣ, что оноє от неѧ родилось мертвое...») [144, с. 417] – суд не повинен вірити її показанням без суттєвих доказів («...то судъ безъ подлинныхъ доказательствъ не имѣеть в томъ ей вѣрить...») [144, с. 417]. Вважалося, що така жінка накликала на себе підозру тим, що нікого не позвала і здійснила акт поховання таємним шляхом («...паче же когда явится, что онаѧ вида себе бить неспраздную укриваласѧ и тайно, не призвавъ к себѣ никого, родила бѣ и чрезъ то подала бѣ себе в подозрѣніє в томъ, что нарочно дитя ради укритіѧ своего безчиніѧ умертвить намѣриваласѧ...») [144, с. 417]. Якщо така жінка в результаті слідчих дій зізнавалася у цьому злочині («...того ради таковую подозрительную надобно розыскивать и когда повиниться в томъ, что дитя свое живое умертвила...») [144, с. 417], то вона підлягала смертній карі як у попередньому пункті («...то подлежить смертной казни по вышеписанному...») [144, с. 417]. Якщо вона не визнавала свою провину («...буди же изъ розыску в томъ не повиниться...») [144, с. 417], то щодо неї застосовувалося покарання за блуд та перелюбство («...таковую если безмужнаѧ от смертной казни свободивъ наказать, какъ блудницу, а ежели замужнаѧ – поступать какъ с прелюбодѣйцею по артикуламъ сѧ главы») [144, с. 417].

Третій пункт вказує на вбивство жінкою ще ненародженого живого плоду. Як видно зі змісту цього пункту, жінка, яка здійснила вбивство ненародженого плоду, підлягає смертній карі («Потому жъ котораѧ женщина

или дѣвка беззаконно приживѣ плодѣ умишленно какимъ-нибудь образомъ еще нерожденный в себѣ умертвить, таковаа по прямымъ доказательствамъ имѣеть казнѣна быть по вышеписанному сего жѣ артикула в 2-му пункту...») [144, с. 417]. Пункт передбачає такожі додаткових суб'єктів цього злочину – осіб, які допомагали у здійсненні цього злочину. Ці особи також підлягають смертній карі («...равной же казни подлежат и способствующие ей в томъ по силѣ главы 20 и артикула первого») [144, с. 417].

Останній четвертий пункт цього артикулу регламентує покарання у разі пошкодження жінкою свого ненародженого плоду («А которые женщины, не желая себѣ имѣть плода, нарочито бы какимъ предварительнымъ образомъ тотъ плодъ портили зеліємъ и другими образы...») [144, с. 417]. У цьому випадку законодавець передбачає менш суворе покарання за ушкодження плоду, незалежно від того, народжувала чи не народжувала жінка дитину до цього («...хотя бѣ они прежде того уже имѣли плодъ и родили или хотя бѣ еще не имѣли...») [144, с. 417]. Санкція цього пункту передбачає публічне покарання або штраф («...таковыя за подлиннымъ доказательствомъ по разсмотрѣнію и состоянію дѣла имѣють быть публично наказаны или штрафованы») [144, с. 417]. Цікаво, що суб'єктом цього злочину за цими пунктом може бути лише сама жінка. Ніякі інші особи, які могли допомагати їй у цьому, суб'єктами злочину не передбачені.

Наступний склад злочину проти моралі передбачено артикулом 11 «О наказаніи или казни блудницъ, которые дѣтей своихъ подкидываютъ, но не умерщвляютъ». У ньому мова йде про підкидання жінкою своїх незаконнонароджених дітей. Артикул складається із двох пунктів: «Какому наказанію подлежит блудница, которая дитя бросаетъ для соблюденія живо», «О блудници, которая живорожденное дитя бросила нарочно или ненарочно, для умертвіа». Проаналізуємо їхній зміст.

У пункті 1 регламентується випадок, коли жінка залишає свою новонароджену дитину в безпечному місці, таким чином намагаючись лише

приховати свою ганьбу («Котораа бы блудница, поднесь под чїй домъ или в другомъ какомъ жиломъ мѣстѣ дитя свое прижитое бросила на безопасномъ от умерщвленїа мѣстѣ живое, намѣреваа тѣмъ образомъ стыдъ толко свой укрыть...») [144, с. 418]. У цьому пункті міститься відсилка до пункту 2 артикулу 7, який передбачає відповідальність за кровозмішення, а саме – тілесні покарання, штраф, вигнання з міста тощо («...послѣ же оноє дитя было бѣ кимъ взято и кормлено, а по времени на еа тоє довелоса бѣ, онаа блудница подлежить такому наказанїю, какъ в сей же главѣ в артїкулѣ 7-м в пунктѣ 2-м показано...») [144, с. 418]. Вид та ступінь тяжкості покарання також залежав від майнового та суспільного стану злочинця.

Другий пункт передбачає кримінальну відповідальність за полишення новонародженої дитини жінкою на смерть. Уцьому пункті законодавець передбачає два випадки, встановлюючи за них різну міру покарання, залежно від наслідків цього злочинного діяння:

1) якщо жінка залишила дитину в небезпечному місці, усвідомлювала це, бажала смерті дитині і дитина померла («Буди же бы какаа блудница дитину приживѣ, бросила оную на пустомъ какомъ мѣстѣ нарочно, гдѣ бы ей смерть приключитись могла и таа жѣ дитина от домашнихъ, либо от какихъ звѣрѣй снѣдена или инымъ какимъ случаемо была умерщвлена...») [144, с. 418]. Уцьому випадку встановлюється міра покарання у вигляді смертної кари («...таковаа блудница по явнымъ доказательствамъ о томъ еа злонамѣренном и во исполненїе произшедшемъ преступленїи и по еа жѣ того на себе признанїи, имѣеть быть смертію казнена...») [144, с. 418];

2) якщо жінка залишила дитину в небезпечному місці, усвідомлювала це, бажала смерті дитині, але дитина була знайдена живою («...а когда бы таа дитина жива была найдена...») [144, с. 418]. У цій ситуації простежується досить цікавий підхід законодавця щодо встановлення відповідальності – передбачається застосування санкції пункту 1 цього артикулу, але міра покарання є вдвічі жорстокішою («...тогда бросившая тако оную блудница хотя смертной казни не подлежить, однакъ за самое то злонамѣренїе, удвое

противъ того какъ бы не с намѣреніємъ умерщвленія бросила, наказана быть имѣеть») [144, с. 418].

Одне із визначних місць у системі злочинів проти моралі за нормами «Прав...» займає зґвалтування. Цьому злочинові присвячено артикул 12 «О насиліи дѣвицы или жены», який складається з п'яти пунктів: «Казнь насилнику и помощникамъ его», «О насилуемой нечестного состоянія женѣ», «Если на крикъ насилуемой людѣ не прибѣдутъ», «О сумнителствахъ в насиліи», «О насилуемой в безлюдномъ мѣстѣ».

Перший пункт цього артикулу встановлює покарання гвалтівникові та його помічникам. Як видно з тексту цього пункту, потерпілою в цьому злочині могла бути як дівка, так і вдова або заміжня жінка («Кто бы дѣвицу, вдову или жену мужнюю честную какова-нибудь званія насилничалъ...») [144, с. 418]. Важливою ознакою для встановлення факту зґвалтування повинен бути крик потерпілої («...а таа бѣ дѣвица, вдова или жена в насиліи томъ кричала...») [144, с. 418], а також наявність свідків, які прибігли на цей крик («...и на тотъ бы крикъ збѣжались людѣ предъ которыми бы насилуемая насилія своего знаки объявила...») [144, с. 418]. Саме ці люди, а також сама потерпіла своїми показаннями в суді могли довести факт вчинення зґвалтування («...послѣ позвавъ оного насилника и помощниковъ его в судъ того жѣ насилія вишепоказанными свѣдителями доказала к тому жѣ и присягою своею и свѣдителей...») [144, с. 418]. Суб'єктами злочину передбачалися як сам гвалтівник, так і особи, які йому допомагали («...и оному насилнику в безчиніи его какимъ-нибудь же образомъ совѣтомъ или дѣломъ кто другій помоществовалъ...») [144, с. 418]. Крім того, із змісту пункту видно, що під об'єктом цього злочину законодавець розуміє не лише певні моральні засади та статеву свободу особи, але й її честь («...награжденіе же за безчестіе по званію насилуемой...») [144, с. 418]. Саме тому, разом зі смертною карою, яка є основним видом покарання за цей злочин («...то такового насилника и помощниковъ его смертію казнить...») [144, с. 418], в «Правах...» передбачено і матеріальну компенсацію

потерпілій за рахунок майна гвалтівника та його помічників («...изъ имѣній его жъ насилника и помощниковъ его имѣеть быть уплачено») [144, с. 418].

Вельми цікаве положення міститься у пункті 2 цього артикулу. Цей пункт встановлює відповідальність за згвалтування жінки «нечесного стану», тобто такої, що раніше була звинувачена у вчиненні злочину проти моралі («Такимъ же образомъ судить насилника за насиліе насилуемой, хотя и нечестного состоянія жены...») [144, с. 418]. Законодавець охороняє статеву свободу такої жінки так само, як і будь-якої іншої. Особливістю цього положення є необхідність певних достовірних ознак вчинення згвалтування такої жінки (пошкоджений одяг у гвалтівника чи жінки, певні сліди на тілі тощо) («...если бы в томъ случаи были достовѣрные свѣдители и знаки насилія явные, знаки же и примѣты такова насилія могутъ быть именно такіе, напримѣръ, когда бъ у женщины или у насилника платѣ подрано или синіе либо кривавіе у кого бы изъ нихъ на тѣлѣ явились знаки...») [144, с. 418]. У пункті наголошено, що суд повинен розглядати таку справу об'єктивно та всебічно («...судъ с жалобою на насилника, при чемъ надлежитъ в судѣ крѣпкое и зрѣлое имѣть разсмотрѣніе по ея рѣчамъ и другимъ обстоятельствамъ») [144, с. 418].

Пункт 3 регламентує випадок, коли на крик потерпілої ніхто не прибіг («А буди бы какаа дѣвица, вдова или замужная жена во время насилуемой голосно кричала, а з людей хотя и слушащихъ тотъ крикъ никто бъ к ней не прибѣжалъ или хотя бъ за какимъ от того жъ насилителя воспященіемъ и кричать не могла...») [144, с. 418]. У цій ситуації для доведення факту згвалтування жінка повинна представити вагомі докази у вигляді слідів на тілі («...тогда она освободясь в скорости, людямъ знаки насилія объявить и в судѣ того подлинными знаки доказывать...») [144, с. 418], а також підтвердити це присягою в суді («...а сверхъ того и присягою подтвердитъ имѣеть...») [144, с. 418]. У цьому разі злочинець підлягає смертній карі («...а по такому доказательству насилника казнить смертію по вишеписанному...»)

[144, с. 418]. Як і в низці попередніх артикулів, законодавець передбачає можливість звільнення гвалтівника від покарання, якщо потерпіла побажає взяти його за чоловіка («...буди же свободнаа насилствованнаа похощеть оного насилника за мужа себѣ имѣть, тоє в волѣ еа остається и онѣ если еа в жену себѣ пойметь...») [144, с. 418]. Щоправда, це не звільняє його від судового покарання, сутність якого не вказана у тексті цього пункту («...то хотя от смерти свободень будеть, однакъ судовому наказанію подлежатъ должень») [144, с. 419].

Четвертий пункт вказує на випадок виникнення сумнівів у вчиненні зґвалтування через певні причини. Відповідно до цього пункту до таких причин належить випадок, коли дівчина мала можливість кричати, але не кричала під час здійснення злочину («А если бы в такомъ мѣстѣ насиліе какой дѣвицы, вдовы или жены мужней сталось, гдѣ мощно крикъ людемъ слышать, а она бѣ не имѣла никакова препятствіа, не кричала...») [144, с. 419]. Крім того, якщо така дівчина повідомлювала про факт її зґвалтування лише через певний час («...но послѣ уже в нескоромъ времени людемъ объявила...») [144, с. 419], то в такому випадку потенційний гвалтівник ніякої відповідальності не ніс («...то сего насиліе не вмѣняютъ и опороченный в такомъ случаи какъ за прямое насиліе наказыванъ быть не имѣеть») [144, с. 419]. На нашу думку, уцьому пункті законодавець захищав права чоловіка від наклепу в здійсненні цього злочину з метою його шантажування тощо.

Нарешті, останній, п'ятий, пункт встановлює кримінальну відповідальність за зґвалтування у безлюдному місці («Буди какой дѣвицы, вдовѣ или замужней женѣ насиліе здѣлается в полѣ, в лѣсѣ или другомъ какомъ уединеномъ и безлюдномъ мѣстѣ...») [144, с. 419]. Як видно зі змісту цього пункту, для доведення вини гвалтівника навіть за вчинення злочину у безлюдному місці потрібні певні докази, якими можуть бути свідчення осіб, до яких прийшла постраждала дівчина («...то когда она о такомъ насиліи объявитъ прежде тому кого встрѣчь попасть можетъ и потомъ скоро пришедъ в домъ родителямъ или родственнымъ, либо к ближайшему городку или селу,

тамошным людемъ явку о томъ же учинить и в судѣ при свѣдѣтельствѣ тѣхъ же людей и показаній насилствіа знаковъ, присягнеть...») [144, с. 419]. Це можуть бути її батьки, родичі або будь-які особи, що зустрінуться їй на шляху після цього злочину. Міра покарання за згвалтування у безлюдному місці не відрізнялася від попередніх пунктів – смертна кара («...таковий насилникъ, хотя бы она, насилуваннаа, не токмо честнаа, но явно подозрительная либо с прелюбодѣніа рожденнаа была, смертію казнень быть имѣеть...») [144, с. 419]. Цікаво зазначити, що в цьому пункті законодавець передбачає відносно новий для цієї групи злочинів випадок, а саме – недоведення злочину до кінця («Буди же бы кто, начавъ какую жєнщину либо дѣвицу насиловать, за какимъ препятствіємъ того беззаконіа не совершить...») [144, с. 419]. У разі такої ситуації злочинець звільняється від смертної кари, але підлягає суворим тілесним покаранням («...то одного хотя смертію не казнить, но жестоко по разсмотрѣнію суда на тѣлѣ наказать надлежитъ») [144, с. 419]. У цьому аспекті потрібно також відрізнити цей випадок від добровільної відмови від доведення злочину до кінця, тому що в цьому пункті «Права...» вказують на певні перешкоди, які завадили здійснити акт згвалтування, і ці перешкоди ніяк не пов'язані з волевиявленням самого злочинця.

Особливий вид згвалтування та відповідальність за нього регламентуються артикулом 13 цієї глави «О насиліи монахинь». Цей артикул передбачає наявність особливої категорії потерпілих – черниць («Кто бы знасилничилъ жєну или дѣвицу в монашєствѣ пребывающую...») [144, с. 419]. Як впливає із цього артикулу, особа потерпілої у цьому випадку є кваліфікуючою ознакою згвалтування, за що встановлюється більш жорстока міра покарання – смертна кара шляхом відрубання голови та матеріальна компенсація за рахунок майна злочинця як додаткового покарання («...такового преступника по прямому доказательству смертію казнить отсѣченіємъ головы, а сверхъ того изъ имѣній его за безчестіе таковой монахинѣ противъ мирскихъ жєнъ или дѣвицъ шляхетского званіа

платежъ доправить») [144, с. 419]. Як і в попередніх артикулах, на нашу думку, це пояснюється більш широким об'єктом злочину, до якого зараховуються не лише суспільна мораль та статева свобода, але й певні церковні правила та канони.

Останній склад злочину проти моралі, що передбачався «Правами...», регламентує артикул 14 «О дѣторастлителяхъ», який характеризує низку дуже тяжких злочинів цієї категорії – статевий зв'язок з малолітньою особою («Если бы кто забывъ страхъ Бжій дерзнулъ какую младолѣтнюю еще, к совокупленію плотскому неудобную...») [144, с. 419], розбещення малолітньої особи («...дѣвицу насилно растлить...») [144, с. 419], згвалтування малолітнього у неприродний спосіб тощо («...или младенца тожъ младолѣтного противоестественнымъ образомъ насиловать...») [144, с. 419]. За ці злочини встановлено найсуворішу міру покарання, передбачену цією главою – четвертування або спалення у поєднанні з матеріальною компенсацією за рахунок майна злочинця («...таковаго насилника по доказательству казнить смертію четвертованіємъ или сожженіємъ живаго, да за тоє жъ изъ имѣніа его растлѣнной младенци или младенцу насилowanному платежъ какъ за голову доправить...») [144, с. 419]. Артикул передбачає і певну обтяжуючу обставину, якою є смерть потерпілої особи («...а ежели бѣ от такова насилїа приключалась насилowanнымъ смертъ...») [144, с. 419]. У цьому випадку законодавець встановлює разом з указаною смертною карою вдвічі більший розмір матеріальної компенсації родичам померлої особи («...то сверхъ вишепоказанной над преступникомъ казни из его ж имѣніа родителемъ тихъ от насилїа умершихъ, доправленъ бѣтъ имѣеть платежъ противъ званїа оныхъ удвое за голову») [144, с. 419].

Таким чином, здійснений аналіз положень «Прав...», присвячених характеристиці злочинів проти моралі, дає змогу стверджувати про досить високий рівень регламентації цієї категорії злочинів на законодавчому рівні порівняно з попередніми історичними періодами та попередніми джерелами кримінального права на українських землях. У цьому документі існує широка

класифікація цих злочинів, а також докладно встановлюється система покарань за їхнє скоєння.

РОЗДІЛ 4

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МОРАЛІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

4.1. Правова регламентація злочинів проти моралі за нормами кримінального законодавства Російської імперії

Кінець XVIII – початок XIX ст. був періодом значних політичних змін і соціальних перетворень в Україні, спричинених новою геополітичною ситуацією, що склалася в Центральній і Східній Європі. Наприкінці XVIII ст. внаслідок соціально-економічної і військової відсталості, а також політичної анархії припинила своє існування Річ Посполита, до складу якої входила значна частина українських земель. На півдні розпалося агресивне Кримське ханство, яке з кінця XV ст. своїми нападами постійно загрожувало населенню України.

За укладеним українсько-московським договором 1654 р. Українська козацька держава – Військо Запорізьке – продовжила своє існування під протекторатом Московського царства. Після переходу України-Гетьманщини під «високу руку» московського самодержавця розпочалася московсько-польська війна, яка завершилася підписанням Андрусівського перемир'я (1667), за яким Україну було поділено на Лівобережну і Правобережну. Московська держава вживала різних заходів щодо обмеження української державності і права. Значна частина українських земель перебувала у складі Російської імперії до 1917 р. Внаслідок другого (1793) й третього (1795) поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії увійшли Правобережна Україна і Східна Волинь, а за результатами успішної війни з Туреччиною до Росії було приєднано причорноморські степи та Кримське ханство (1783). Отже, у першій половині XIX ст. майже усі українські землі перебували під владою Російської імперії. За її межами залишалися лише Галичина, Буковина і Закарпаття, які входили до складу

Австрійської імперії, а з 1867 р. – Австро-Угорської дуалістичної імперії [23, с. 237].

У лівобережних і правобережних українських губерніях у першій половині XIX ст. кримінально-правові відносини регламентувалися Литовськими статутами. Застосування Литовського статуту було підтримано російським самодержавством через видання в російському перекладі тексту Литовського статуту 1588 р. В 1811 р. російськомовну редакцію Литовського статуту було опубліковано у двох книгах. Перша книга поділялася на шість розділів і містила переважно норми матеріального, частково – процесуального права. Друга книга містила вісім розділів і передбачала регламентацію цивільних і кримінально-правових відносин і судового процесу.

На початку XIX ст. на українських землях Російської імперії активізувалася тенденція поширення загальноросійського законодавства на територію Правобережної й Лівобережної України і створення спеціально для цих губерній норм, причому раніше вона мала прояв у кримінальному праві. З 1821 р. застосування норм місцевого кримінального права в губерніях Правобережної України допускалося лише в тому разі, якщо в загальноімперському законодавстві були відсутніми відповідні норми. Це положення було підтверджено указом 1832 р. [75, с. 315].

Важливим джерелом кримінального права у привілейованих містах правобережних і лівобережних губерній було магдебурзьке право. Міські лави, які збирали в окремих містах згаданих губерній, розглядали деякі кримінальні справи відповідно до магдебурзького права. Проте політику царського уряду було спрямовано на ліквідацію магдебурзького права. Указом 1831 р. його було скасовано в усіх магістратських і ратушних містах України, за винятком Києва (у Києві магдебурзьке право було скасовано 23 грудня 1834 р.).

Норми українського звичаєвого права, що зберігали на початку XIX ст. роль джерела права, зокрема, кримінального, в 40-і роки практично

втрачають свою силу. Лише сільські копні суди на Правобережжі (на Волині і Поділлі), розглядаючи деякі кримінальні справи, керувалися нормами українського звичаєвого права, зокрема кримінального, в житті козацьких громад, які ще існували на українських землях. Тільки в місцях розташування українських козацьких військ (Бузьке, 1803–1817 рр.; Азовське, 1828–1865 рр.; Дунайське (Новоросійське), 1828–1869 рр.) під час розгляду і вирішення кримінальних справ застосовували деякі джерела українського звичаєвого права кримінально-правового характеру [180, с. 415].

Приєднавши українські землі до свого складу, Російська імперія прагнула поступово скасувати і систему права, яка діяла в Україні, а натомість поширити на українські землі російське законодавство. Для цього було використано кодифікацію права Лівобережної і Правобережної України, яка здійснювалася паралельно з кодифікацією права в Російській імперії. Її головним завданням було максимально зблизити правові джерела, а відтак ліквідувати особливості українського права.

Говорячи про регламентацію злочинів проти моралі у післяпетровський період, слід зазначити, що в 1750 р. було наказано розшукувати та приводити до головної поліції «непотребныхъ женъ и дѣвокъ, а также сводницъ» [139, с. 544]. За часів Катерини II розпуста каралася ув'язненням у гамівний будинок. Цьому злочині присвячено ст. 263 Уставу Благочинія:

«1) буде кто домъ свой или нанятой откроетъ днемъ и ночью всякимъ людямъ ради непотребства: съ того взыскивать пеню – двѣнадцатидневное содержаніе содержаннаго въ смирительномъ домѣ, и сажать его въ тотъ же домъ, дондеже заплатитъ;

2) буде кто въ домъ, открытый днемъ и ночью разнымъ людямъ ради непотребства, войдетъ для того же: съ того взыскивать пеню шестисуточное содержаніе содержаннаго въ смирительномъ домѣ и сажать подъ стражу, дондеже заплатитъ;

3) буде кто непотребством своимъ или иного дѣлаеть ремесло, отъ онаго имѣеть пропитаніе: то за таковое постыдное ремесло отсылать его въ смирительный домъ на полгода» [187, с. 23]».

Однак правова регламентація юридичної відповідальності за цей злочин не виключала одночасно і застосування замість нього церковного покарання як пом'якшуючої обставини. Цей факт підтверджують архівні матеріали, присвячені конкретним випадкам розпусти та блудодіяння. Так, в 1783 р. за повідомленням про «живущаго въ Свіяжску черкасской націи Якова Данилова женѣ Акулинѣ Павловой, оказавшейся по производившемуся въэтой Расправѣ дѣлу въ житіи деревни Селищъ съ экономическимъ крестьяниномъ Артемьемъ Авраамовымъ блудно» [61, арк. 6], Харківська Духовна Консисторія наказала їй «за показанный учиненный грѣхъ нонестъ церковную эпитимию чрезъ 5 лѣтъ: первые 2 года въ Свіяжскомъ Іанповскомъ дѣвичьемъ монастырѣ, такимъ образомъ, чтобъ ей, будучи въодномъ монастырѣ чрезъ то двухгодичное время приходя къ церкви Божіей ко всякому священнослуженію, то есть къ вечерни, утрени и литургіи, во отпущеніе грѣха своего приносить усердныя Господу Богу молитвы, полагая при томъ земные поклоны за вечерней и утреней по тридцати, а за литургією по сорока, въ чемъ имѣть за нею наблюденіе житія честнаго монахинѣ; какое жъ она о своемъ грѣхѣ покаянніе приносить будетъ, изъ реченнаго монастыря по третямъ гола въ копсисторію репорговать; остальное жъ тригодичное время наложенной ей эпитиміи исправлять при приходской церкви, и по прошествіи упоминаемаго термина ее исповѣдать и но достоинству Св. Таинъ сподобить» [62, арк. 7].

У XVIII – XIX ст. ст. здійснювалися неодноразові спроби систематизувати російське і, відповідно, українське законодавство. Так, в 1832 р. було складено 15-томний «Звід законів Російської імперії». З 1840 – 1842 рр. основним джерелом кримінального права на українських землях у складі Російської імперії стало російське законодавство, яке повністю витиснуло будь-які інші джерела права. Від моменту введення в дію на території України «Зводу законів Російської імперії» джерелом права на її

території стали норми кримінального права, викладені в книзі першій т. XV «Зводу...».

Визначаючи систему злочинів, «Звід...» приділяє певну увагу і злочинам проти моралі. Вони містяться в спеціальних розділах цього документа, присвячених злочинам проти прав сімейного стану та покаранням за «протизаконное удовлетворение плотских страстей».

Більш розвинену систему злочинів проти моралі передбачало Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Такі діяння передбачалися главою четвертою «О преступлениях против общественной нравственности, и нарушении ограждающих оную постановлений» розділу VIII «О преступлениях и проступках против общественного благоустройства и благочиния». Ця глава поділялася на дві частини: «О соблазнительном и развратном поведении, о противоестественных пороках и о сводничестве» (ст. ст. 1281–1300) та «О противоправных нравственности и благопристойности сочинениях, изображениях, представлениях и речах» (ст. ст. 1301 – 1305) [185, с. 521 – 535]. Однак, слід зазначити, що за тих часів ставлення науковців щодо відокремлення моральності як самостійного об'єкта кримінально-правової охорони було дуже суперечливим. До того ж певні складнощі викликав пошук критеріїв, які дозволяли бичітко розмежовувати злочини проти моральності і, насамперед, статеві злочини. Не випадково у кримінальному Уложенні 1903 р. з'являється самостійна глава «О непотребстве», яка об'єднала у собі усі посягання у статевій сфері.

Значне місце серед злочинів проти моралі за Уложенням 1845 р. займає розпуста. Відповідно до ст. 1281 розпусна поведінка, вчинена у публічному місці або поєднана зі спокусою для інших осіб, вчинена жінкою або чоловіком, карається тюремним ув'язненням на термін від 6 місяців до 2 років: «За непотребное поведение, когда оно доказывается бесстыдными в публичном месте или по чему-либо иному, соединенными с соблазном для других действиями, виновные как мужчины так и женщины подвергаются заключению в тюрьме на время от шести месяцев до двух лет» [185, с. 521].

Цікавим, на нашу думку, є той факт, що суб'єктом цього злочину може бути не тільки жінка, але й чоловік.

Наступний, близький до цього, склад злочину передбачено ст. 1282, яка встановлює відповідальність за утримання власного чи за найманням будинку для розпусти («Кто откроет свой собственный или нанимаемый им дом для непотребства, или иным каким-либо образом из непотребства других сделает себе ремесло...») [185, с. 521]. Особа, яка вчинила цей злочин уперше, підлягала штрафу: в столиці – від 10 до 15 рублів, в інших містах – від 3 до 10 рублів, у селищах – від 1 до 3 рублів. За вчинення цього вдруге встановлювалася санкція у вигляді ув'язнення у гамівному будинку на термін від 6 до 12 місяців. Крім того, стаття передбачає і додаткові покарання, а саме – віддання особи під нагляд поліції у разі наявності обтяжуючих обставин та вигнання за межі держави для іноземців.

Цікавим є той факт, що окремою статтею передбачалася відповідальність власників установ, яких було створено не з метою заняття розпустою, а з іншою метою, але тут також надавалися такі послуги. Так, згідно зі ст. 1283 «содержатели гостиниц, рестораций, кофейных домов, трактиров, харчевен, погребов, бань и других публичных заведений, за доставление заведомо способов к непотребству в их заведениях, подвергались денежному взысканию: в первый раз от десяти до двадцати рублей; во второй раз вдвое; а в третий раз, сверх денежного взыскания, определенного за повторение преступления, заведения их закрывались» [96, с. 527]. Не випадково в сучасній кримінально-правовій літературі України і Росії з урахуванням практики, що склалася, неодноразово наголошувалося на необхідності розширення поняття «місць розпусти та звідництва для розпусти».

Так, наприклад, С. Денисов слушно зазначає: «Утримання місць розпусти може здійснюватися приватним власником або членами його родини, квартиронаймачами чи піднаймачами, орендарями, а також особами, які використовують певні об'єкти для виробничих чи невиробничих потреб» [51, с. 14].

Близькою за своїм значенням є ст. 1284, яка встановлює відповідальність осіб, які заохочують розпусту в кімнатах або будинках, які вони займають і якщо ця діяльність не матиме постійного характеру: «Кто заведомо из денежного или иного вознаграждения, в комнатах им занимаемых или находящихся в его ведении, будет дозволять производить непотребство, хотя и не виде постоянно открытого оному дома, тот за сие подвергается аресту на время от семи дней до трех недель» [155, с. 271]. Як видно зі змісту статті, за цей злочин законодавець встановлює відповідальність у вигляді арешту на термін від 7 днів до 3 тижнів.

«Уложення...» також регламентує юридичні наслідки для осіб, що ініціюють або заохочують розпусне та непристойне життя малолітніх або неповнолітніх, які знаходяться під їхнім наглядом. У цьому аспекті цікавою є ст. 1285, яка встановлює таке: «Если лица, имеющие надзор за малолетними или несовершеннолетними, или же находящиеся в услужении родителей их, опекунов или родственников, будут благоприятствовать склонности сих малолетних или несовершеннолетних к непотребству и другим порокам, или же побуждать их к тому своими внушениями или обольщениями, то они подвергаются за сие заключению в тюрьме на время от трех до шести месяцев, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим их вину. Сверх того первые лишаются навсегда права иметь за малолетними или несовершеннолетними надзор» [155, с. 272]. Ця стаття встановлює дуже цікаву категорію суб'єктів злочину:

особи, які, відповідно до закону або рішення суду, є представниками малолітніх або неповнолітніх осіб (законні опікуни, піклувальники та ін.);

особи, які знаходяться в услужінні батьків, опікунів, піклувальників або родичів малолітніх або неповнолітніх осіб (слуги, наймані працівники, няньки та ін.).

Крім основного покарання у вигляді позбавлення волі на певний термін, за цей злочин законодавець встановив і додаткову санкцію у формі позбавлення особи певної категорії прав, а саме – права можливого нагляду за малолітньою або неповнолітньою особою у майбутньому.

Досить лаконічним є зміст ст. 1286, в якій говориться про відповідальність осіб, які відвідують розпусних жінок: «Кто будет явным и соблазнительным образом посещать непотребных женщин, тот за сие подвергается денежному взысканию от одного до десяти рублей» [185, с. 522]. Отже уцьому випадку суб'єктом злочину вже є не лише жінка, що веде непристойне життя та розпусну поведінку, але й чоловіки, що її відвідують і своїми діями сприяють їй. Щоправда, відповідальність за цей злочин для чоловіка є менш суворою, ніж для жінки, і містить лише грошове стягнення до 10 рублів.

Наступна ст. 1287 як раз регламентує наслідки перетворення розпусти на ремесло, що вчиняється жінкою: «Лица женского пола за обращение непотребства в ремесло подвергаются аресту на время от семи дней до трех месяцев, смотря по обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим вину» [185, с. 523]. Порівнюючи відповідальність за цей злочин з нормативними актами попередніх періодів, бачимо, що на цьому етапові розвитку кримінального права встановлюється менш сувора міра покарання. На нашудумку, з одного боку, це можна пояснити більш прогресивним станом розвитку суспільства, а з іншого – звуженням об'єкта посягання цього протиправного діяння внаслідок його зміщення у бік світської, а не церковної юрисдикції.

Вельми цікавою для аналізу видається ст. 1288 «Уложення...». Вона вказує на кримінальну відповідальність жінки або дівки, яка внаслідок свого розпусного життя отримала певну заразливу хворобу і не повідомила про це лікаря на самому початку захворювання: «Непотребные женщины и девки, которые имев происходящую от их образа жизни заразительную болезнь, не откроют о том врачу при самом начале болезни, подвергаются за сие по излечении в первый раз денежному взысканию десяти рублей и аресту на время от семи дней до трех недель; во второй денежному взысканию тридцати рублей и аресту на время от трех недель до трех месяцев; а в третий раз отдача в смиренный дом на время от трех до шести месяцев» [185, с. 523]. Цікавим уцьому аспекті виглядає певне порівняння цієї статті із

сучасним Кримінальним кодексом України, який встановлює відповідальність за зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби (ст. 133 КК України) [183, с. 468]. Як видно зі змісту статті «Уложення...», законодавець встановлює відповідальність на більш ранньому етапі, намагаючись таким чином запобігти зараженню інших осіб певними хворобами, що за тогочасного розвитку медицини могло б стати серйозною суспільною проблемою.

Наступний склад злочину проти моралі передбачено ст. 1289, яка вказує на співжиття неодруженого чоловіка з незаміжною жінкою: «За противозаконное сожитие неженатого с незамужнею, по взаимному их согласию, виновные, если они Христиане, подвергаются церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства» [185, с. 524]. Цікавим видається той факт, що «Уложення...», як світське джерело права, вказує на церковне покарання як санкцію цієї статті. Крім того, стаття передбачає наявність спеціального суб'єкта злочину – осіб християнської віри. На наш погляд, це можна пояснити тим, що норми церковного права все ще мали великий вплив на моральні засади суспільства взагалі та на процес встановлення покарань за злочини проти моралі, зокрема. Слід також сказати, що ця стаття передбачає правові наслідки у разі народження дитини в результаті такого співжиття. Мова йде про обов'язок батька дитини щодо її матеріального утримання разом із матір'ю: «Но когда последствием такой порочной жизни было рождение младенца, то отец обязан, сообразно с состоянием своим, обеспечить приличным образом содержание младенца и матери» [5, с. 66]. Як видно, у цьому випадку законодавець намагається захистити інтереси дитини та матері, незважаючи на те, що вона теж визнається суб'єктом цього злочину.

Наступна стаття цього документа характеризує принципово інший склад злочину проти моралі, не пов'язаний із розпусним статевим життям. Отже, ст. 1290 передбачає кримінальну відповідальність за пияцтво та появу у відповідному стані в публічних та інших громадських місцях: «Кто предаваясь пороку пьянства, будет в публичных местах или многочисленных

собраниях являться в безобразном, противном приличию или даже соблазнительном виде, или же будет найден на улице или в другом общенародном месте пьяным до безпамятства...» [194, с. 32]. Виходячи з аналізу статті, зрозуміло, що об'єктивна сторона цього злочину містить не простий факт вживання алкогольного напою, а саме появу у стані сильного сп'яніння у публічних місцях. Санкція статті передбачає арешт як покарання за цей злочин: «...тот за сие подвергается: аресту, в первый раз на время от одного до трех дней; во второй на время от трех до семи дней; а в третий раз на время от трех недель до трех месяцев» [192, с. 326].

У ст. 1291 «Уложения...» також встановлює відповідальність за придбання вина під заставу одягу, домашньої худоби тощо: «Кто из мещан или крестьян будет покупать вино под залог одежды или домашней утвари, или под залог скота, земледельческих и других необходимых для хозяйства орудий, или же под залог полевых произведений, особенно еще не снятых, а остающихся на корне, тот за сие подвергается аресту на время от одного до семи дней, или, буде он по закону не изъят от наказаний телесных, наказанию розгами от трех до пятнадцати ударов» [212, с. 176]. У цій статті передбачено спеціальну категорію суб'єктів, тобто селян або міщан. Видається, що саме тому санкція передбачає можливість тілесного покарання, яке за загальним правилом не застосовувалося до привілейованих верств. Крім того, можна припустити, що, закріплюючи заборону на придбання вина для цієї категорії осіб, законодавець одночасно захищає й економічні інтереси привілейованого стану, а не лише норми моралі.

Вельми цікавим для аналізу є склад злочину, передбачений ст. 1292 «Уложения...». Ця стаття встановлює відповідальність для осіб, які насильницьким чином увірвалися до публічної бані не своєї статі в той час, коли в ній миються інші особи: «Кто ворвется насильно, или хотя и без насилия, но с умыслом войдет в публичную баню не своего пола, в то время, когда в ней моются, тот за сие подвергается денежному взысканию от одного до десяти рублей, смотря по степени произведенного там соблазна и другим обстоятельствам, более или менее увеличивающим или уменьшающим его

вину. Изобличенные в таком нарушении порядка во второй раз, приговариваются к такому ж денежному взысканию и, сверх того, к аресту на время от трех до семи дней» [133, с. 65]. Цей склад злочину є певною новелою в кримінальному законодавстві про злочини проти моралі, тобто його уперше закріплено на законодавчому рівні. Цікавим видається той факт, що стаття не вказує на стаття суб'єкта злочину, тобто ним може бути як чоловік, так і жінка. Вказується також додаткова ознака об'єктивної сторони цього злочину, а саме – час вчинення злочину. Це означає, що проникнення на територію бані у будь-який інший час, крім того, що вказаний у статті, злочином вважатися не буде.

Наступний склад злочину проти моралі, якого передбачено «Уложенням...», є також досить поширеним у кримінально-правовій практиці попередніх історичних періодів. Мова йде про кримінальну відповідальність за мужолозтво та скотолозтво. Як відомо, про мужолозтво говорить ще ст. 166 гл. XX Артикулу Воїнського 1715 р., яка розрізняла мужолозтво просте та насильницьке. Ця ж відмінність зустрічається і в Проекті Кримінального Уложення 1754 р. (ст. 2 та 3 гл. 47 «О содомском грехе»). Про скотолозтво говорить ст. 165 Артикулу Воїнського 1715 р., призначаючи за нього жорстоке тілесне покарання.

Відповідно до Проекту Кримінального Уложення 1754 р. таку особу «...треба сікти нещадно...» та, відповідно до доповнення другої редакції, «...відіслати на довічне життя до далеких сибірських міст...», а осіб, які не підлягають тілесним покаранням, відповідно до цієї ж редакції, «...відіслати в монастир на 5 років» [31, с. 197]. Проект також регламентує порядок поводження з худобою, яка стала об'єктом скотолозтва: «Та скотина, которая служила для удовлетворения неистовой похоти, должна быть убита и зарыта в землю, а собственнику ея должна быть выплачена по оценке стоимость ея» (ст. 1 гл. 47) [141, с. 287].

Проект Кримінального Уложення 1813 р. містить загальні положення стосовно скотолозтва та мужолозтва: «...причинивший какое-либо противоестественное студодеяние присуждается к лишению свободы по §60,

простолюдины же наказываются по §65; сверх того, виновный подвергается публичному церковному покаянию» (§488) [12, с. 74].

Звід Законів Кримінальних говорить окремо і про скотолозтво, за яке винні підлягають позбавленню всіх прав стану, покаранню батогами та засланням на поселення (ст. 678 вид. 1832 р., ст. 791 вид. 1842 р.), і про мужолозтво, як просте, за яке винні також підлягають позбавленню всіх прав стану, покаранню батогами та засланням на поселення, так і насильницьке: у цьому разі заслання на поселення замінюється каторжною працею (ст. 677 вид. 1832 р., ст. 790 вид. 1842 р.) [139, с. 548].

Але найбільш докладну характеристику цих злочинів містить «Уложення...» 1845 р. Відповідно до ст. 1293, «изобличенный в противоестественном пороке мужеложства подвергается за сие лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной ст. 22 сего Уложения для второй степени наказаний сего рода. Сверх того, если он Христианин, то предается церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства» [185, с. 525]. Як видно, законодавець знову поєднує церковне та світське покарання як санкцію статті, що передбачає кримінальну відповідальність за злочин проти моралі. У ст. 1294 законодавець говорить про спеціальний вид цього злочину, а саме насильницьке мужолозтво або мужолозтво, вчинене над малолітньою або душевно хворою особою: «Если означенное в предшедшей 1293 статье преступление было сопровождается насилием, или же совершено над малолетними или слабоумными, то виновный в оном подвергается лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу в крепостях на время от десяти до двенадцати лет; а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной статьею 21 сего Уложения для четвертой степени наказаний сего рода, с наложением клейма» [185, с. 526]. Цікавим видається факт, що ця стаття не передбачає церковне покарання як додаткову міру покарання для осіб християнської віри.

У той же час вона містить більш жорстоку світську санкцію стосовно винної особи.

Окрема стаття «Уложення...» регламентує відповідальність за скотолозтво (ст. 1295). Санкція цієї статті містить схожу міру покарання, порівняно з мужолозтвом: «изобличенные в равно противоестественном пороке скотоложства, подвергаются за сие также лишению всех прав состояния и ссылке на поселение в отдаленнейших местах Сибири, а буде он по закону не изъят от наказаний телесных, и наказанию плетьюми чрез палачей в мере, определенной ст. 22 сего Уложения для первой степени наказаний сего рода. Сверх того, если он Христианин, то предается церковному покаянию по распоряжению своего духовного начальства» [215, с. 319].

Вельми цікавими для аналізу складами злочинів проти моралі за кримінальним законодавством Російської імперії є розтління та згвалтування. Слід зазначити, що чіткого розмежування розтління та згвалтування в законодавстві часів Петра I не здійснювалося. В Артикулі Воїнському 1715 р. мова йде лише про згвалтування. Випадки розтління відомі лише в деяких указах. Спробу розмежування розтління та згвалтування робить Звід Законів Кримінальних (ст. 675 вид. 1832 р.; ст. 787 вид. 1842 р.). Проект 1754 р. про цю відмінність не говорить, а Проект 1813 р. лише натякає на неї.

Артикул Воїнський 1715 р. говорить про згвалтування, але при цьому використовує таку термінологію, що під це поняття можна підвести і розтління: «Ежели кто женский пол, старую или молодую, замужнюю или холостую, в неприятельской или дружеской земле изнасилует и освидетельствуется, оному голову отсечь или вечно на галеру послать, по силе дела» [154, с. 258]. Про замах на згвалтування Артикул Воїнський не говорить нічого, а Статут Морський 1720 р. містить лише загальне положення: «...начатое изнасилие, а не оконченное, наказуется по разсмотрению» [188, с. 203].

Як видно із цих документів, покаранням за згвалтування є відрубання голови або заслання на галери. Щодо розтління, то закон не передбачав за нього конкретну міру покарання. Існує лише факт, що підтверджується

матеріалами архіву. Так, в 1749 р. селянина Орлова за розтління було наказано покарати таким чином: «...сказав смерть, положить на плаху, и снять с плахи, бить кнутом, и вырывать ноздри, сослать в Оренбург на вечную работу» [63, арк. 10]. На думку дореволюційного дослідника А. Попова: «Під вказаною мірою покарання слід розуміти політичну смерть» [141, с. 290].

Проект 1754 р. за зґвалтування призначає покарання у вигляді відрубання голови (ст. 1 гл. 45) [31, с. 199], а за Проектом 1813 р. винний у зґвалтуванні підлягає позбавленню волі та честі, а також церковному покаянню (§40). Крім того, за безчестя він повинен заплатити оклад чоловіка або батька дружині – за 4 роки, а дочці – за 8 років (§479) [12, с. 79]. Проект передбачав і випадки збільшення покарання:

коли вік особи, яку зґвалтували, менший за 15 років;

коли гвалтівник є особою, яка мала певну владу над потерпілою;

коли гвалтівник «из числа домашних...», тобто є або родичем, або особою, близькою до потерпілої;

коли гвалтівником виявиться «служитель», тобто особа, що знаходилася в услужінні самої потерпілої або її родини (§480) [12, с. 80].

Відповідно до Зводу Законів Кримінальних за зґвалтування заміжньої жінки, вдови та насильницьке розтління повнолітньої або малолітньої дівки, винні підлягають позбавленню всіх прав стану, покаранню батою та засланням на каторжну працю (ст. 675 вид. 1832 р.; ст. 787 вид. 1842 р.) [139, с. 567]. Такому ж покаранню підлягають селяни та дворові тієї особи, над якою вчинено зґвалтування, якщо вони не захищали її та допомагали гвалтівникові (ст. 676 вид. 1832 р.; ст. 788 вид. 1842 р.) [150, с. 568]. Цікавим, на нашу думку, є факт притягнення до відповідальності осіб, які безпосередньо не здійснювали цей злочин, але своїми діями чи бездіяльністю сприяли його скоєнню.

Досить поширеним злочином проти моралі уцей історичний період є кровозмішення. Певну особливість стосовно цього злочину має ще петровське військове законодавство. Ця особливість полягає в тому, що закон

вводить та санкціонує відмінність між кровозмішенням у висхідній та низхідній лініях, а також кровозмішенням у бічних лініях. Першому присвячено ст. 173 Артикулу Воїнського: «Блуд, еже двое из близких свойственников, которым по правам в супружество вступить невозможно для свойства, телесно смешаются, правда в восходящей и нисходящей линии, смертью казнен бывает» [188, с. 203]. Ця сувора міра покарання мала широке застосування на практиці. Так, в 1727 р. Микиту Аратова за зґвалтування неповнолітньої дочки було покарано на смерть [58, арк. 11]. В 1736 р. Миколу Лебединцева за зґвалтування та розтління своїх малолітніх падчерок було також покарано на смерть [59, арк. 13]. В 1743 р. за указом Єлизавети Петрівни вдову Анну Олексіївну Павлову, за кровозмішення зі своїм батьком Олексієм Баскаковим було заслано в один з монастирів Сибірської єпархії, де вона, ставши черницею, повинна була нести вічне покаяння [60, арк. 6].

Про кровозмішення у бічних лініях говорить ст. 174 Артикулу Воїнського: «Ежели же учинится в побочной линии и между близкими свояками, то, по разсуждению судейскому, наказаны и виновные явное церковное покаяние принести имеют» [87, с. 205].

Указана відмінність знайшла своє відображення і в Зводі Законів Кримінальних. За кровозмішення у прямій висхідній або низхідній лінії винні родичі підлягають позбавленню всіх прав стану, покаранню плітьми та засланням на поселення (ст. 667 вид. 1832 р.; ст. 779 вид. 1842 р.) [139, с. 577]. У бічних лініях покарання визначалося на розсуд суду. При цьому в усіх випадках світський суд, встановлюючи ступінь провини, співрозмірну із ступенем спорідненості, приймає рішення разом із духовним керівництвом (ст. 668 вид. 1832 р.; ст. 780 вид. 1842 р.) [139, с. 577].

Дещо особливим чином правову регламентацію кровозмішення здійснено у Проектах 1754 р. та 1813 р. Проект 1754 р. не містить суворого розмежування видів кровозмішення, яке передбачено Статутом Воїнським. До першої групи він відносить кровозмішення батька з дітьми; брата з рідною сестрою та родичів у висхідній лінії (ст. 1 гл. 39). Щодо другої групи, то частково цьому виду кровозмішення присвячено ст. 2 гл. 39: «А ежели кто

ученится с побочной линии и между близкими родственниками, которым по правилам вступить в супружество не можно, таких наказывать по разсуждению судейскому и по состоянию особ, знатных и состоящих в классах – тюремным арестом и денежным штрафом, а подлых – кошками или батоги, а сверх того для принесения церковного покаяния отсылать их в монастыри» [31, с. 200].

Проект 1813 р. вимірює суворість караності кровозмішення за допомогою ступенів. За кровозмішення в перших трьох ступенях спорідненості винні каралися за §40; а в інших ступенях спорідненості винні підлягали церковному покаянню та засланню у монастир від 2 до 6 місяців (§ 482). За кровозмішувальний шлюб, який розглядався як один із видів підроблення при здійсненні шлюбу, Проект призначав позбавлення волі, але без ганебних покарань за §§60–62 (§ 282) [12, с. 83].

Крім того, досить важливим для цього дослідження видається аналіз епітимії, передбаченої за кровозмішення та кровозмішувальні шлюби. Практика Св. Синоду у XVIII ст. стосовно ступенів спорідненості та свійства, в яких шлюби вважалися дійсними та законними, не була одноманітною. Але щодо призначення епітимії за шлюби у близьких ступенях спорідненості та свійства сказати те ж саме неможливо, тому що церковна епітимія призначалася незалежно від визнання шлюбу дійсним або недійсним. Звідси церковне покарання інколи супроводжувало розірвання шлюбу, інколи призначалося таким особам, шлюб яких, хоча й укладений у заборонених ступенях спорідненості та свійства, залишався Св. Синодом у силі.

Дуже часто Св. Синод призначав епітимію за кровозмішення під наглядом духовного отця. Інколи вказувався термін епітимії – два роки, сім років як за перелюбство.

Накладалися й інші покарання. Так, в одному випадку за укладення недозволеного шлюбу винним було визначено церковну епітимію, за розглядом єпархіального архієрея, і замість заслання їх у монастир на 2 роки, на підставі узаконення, указанного в Кормчій книзі на 562 аркуші, було прийнято рішення стягнути з них на утримання священо- та

церковнослужительських вдів та сиріт 100 рублів [141, с. 293]. Використовувалися й тілесні покарання як епітимії за ці злочини. Так, один селянин Харківської єпархії одружився на двоюрідній сестрі. Харківська консисторія, за затвердженням Митрополита Платона, 18 листопада 1751 р. розірвала шлюб, а селянина та жінку, що вийшла за нього заміж, жорстоко покарала батогами та зобов'язала їх дати підписку про неможливість їхнього подальшого співжиття та взагалі проживання в одному будинку. За цим було доручено спостерігати духовним отцям з накладенням епітимії на їхній розсуд [64, арк. 7].

Іноді за кровозмішення осіб карали засланням у монастир. Так, в 1816 р. було послано з Катеринославської Палати Кримінального Суду до Катеринославської Духовної Консисторії Іллю Іванова та його невістку Варвару Петрову за статевий зв'язок та для накладення церковного покарання. Їх було засуджено до річного ув'язнення, його – до Царевококшайської Мироносицької обителі, а її – до Свіяжського дівочого монастиря [54, арк. 11].

Відповідно до «Уложення...» 1845 р. кровозмішення тягне іноді кримінальне, іноді церковне покарання. Цікаво, що в усіх випадках кровозмішення церковне покарання призначається обов'язково, а кримінальне – лише у деяких ситуаціях. На караність кровозмішення також впливає ступінь спорідненості, в якому знаходяться винні особи. Найбільш суворо карається кровозмішення з родичем або родичкою у висхідній чи низхідній лініях. Винні підлягають засланням у віддалені місця Сибіру для їхнього подальшого там ув'язнення в тюрмі на 6 років 8 місяців. Після цього чоловіки засилаються у монастир на все життя для виконання тяжких робіт (ст. 1593), а жінки відправляються до найвіддаленіших районів Сибіру (ст. 1595). Якщо ці особи є християнами, то вони підлягають, крім указаних покарань, церковному покаянню [84, с. 271].

За кровозмішення у другому ступені спорідненості призначається таке ж саме покарання, як і за кровозмішення з висхідними та низхідними родичами, тільки тюремне ув'язнення в Сибіру зменшується до 3 років та 4 місяців (ч. 1

ст. 1594). За кровозмішення у третьому ступені спорідненості або у першому ступені свійства винні з числа православних людей підлягають засланням на життя до Сибіру або відданню до арештантських виправних відділень на строк від 1,5 до 2,5 років (ч. 2 ст. 1594). За кровозмішення у четвертому ступені спорідненості або першому свійства винні з числа православних людей караються засланням у монастир на строк від 4 до 8 місяців (ч. 3 ст. 1594). Усі ці особи, крім указаних покарань, підлягають церковному покаянню. За любодійство в таких ступенях спорідненості та свійства, в яких шлюби не заборонено законом, винні караються за ст. 994, як за незаконне співжиття неодруженого з незаміжньою (ст. 1597) [29, с. 72].

Усі вищенаведені положення належать до позашлюбного кровозмішення. Що стосується шлюбного кровозмішення, то, за виключенням шлюбів у першому та другому ступенях спорідненості, в усіх інших випадках за укладення незаконного шлюбу винні у цьому православні люди підлягають ув'язненню в тюрмі строком від 4 місяців до 1 року і 4 місяців, а також церковному покаянню (ст. 1559). За укладення шлюбу в першому чи другому ступенях спорідненості винні православні особи караються як за позашлюбне кровозмішення (ч. 2 ст. 1559).

Особи інших християнських віросповідань, крім православного, за кровозмішення у першому та другому ступенях спорідненості та в першому свійства підлягають тим самим покаранням, як і православні (ст. 1594). Причому, якщо в Сибіру не було монастирів відповідного віросповідання, то покарані особи після закінчення строку тюремного покарання підлягають засланням як засланих поселенців-селян без права листування до віддалених округів Східного Сибіру (ст. 1593). За кровозмішувальний шлюб особи інших християнських віросповідань караються тюремним ув'язненням від 2 до 4 місяців та церковним покаянням на розсуд свого духовного керівництва (ст. 1560).

Вагоме місце в системі злочинів проти моралі на українських землях за законодавством Російської імперії займає перелюбство. Перелюбство – єдине з усієї категорії злочинів проти моралі діяння, яке ще з часів Петра I

залишилося у віданні церковного суду [102, с. 107]. Протягом усього XVIII ст. не виникало жодних колізій із цього приводу. Стосовно непорозумінь, що виникли на початку XIX ст., Державна Рада постановила: «подтвердить указом, чтобы светские присутственные места по делам о прелюбодеянии мужа и жены отнюдь не входили ни в какое суждение, а отсылали бы оные в духовные правительства, как непосредственно суду их принадлежащие» [102, с. 108].

Звід Законів Кримінальних справи про перелюбство також зараховує до відання духовного суду (ст. 775 вид. 1842 р.; ст. 664 вид 1832 р.) [139, с. 579].

Які ж саме покарання накладалися духовним судом за перелюбство, можна побачити з аналізу архівних матеріалів. Так, 16 лютого 1728 р. Полтавська Дикастерія засудила дружину гобоїста Вельямінова Параску за перелюбство «в наказание отослать по указу 723 года на прядильный двор чрез Полтавскую Губернскую Канцелярию» [55, арк. 9]. У тому ж 1728 р. Св. Синод засудив Симакова за перелюбство з дружиною Алексеєнцеву до покарання батогам при Синодальній Канцелярії, а потім до передання їх обох духовним отцям для епітимії. Тілесне покарання Алексеєнцевої було відмінено за рішенням її чоловіка, який виявив бажання щодо продовження з нею подружнього життя [56, арк. 11].

В 1730 р. у Св. Синоді було прийнято рішення щодо перелюбства дружини теслі адміралтейського відання Єгора Пачуєва Маври, яка чотири рази бігала від чоловіка та зраджувала йому з трьома чоловіками. Було встановлено: «оной жене Мавре, за показанные ею прелюбодейства по 45 та 59-му Закона Гражданского пунктам, вместо публичного гражданского наказания, облегчая то, по силе напечатанного в Воинском Уставе на 170-й артикул толкования, для мужа прощения, учинить при Духовном Правлении жестокое плетью наказание и велеть впредь жить по закону благочестно и у мужа своего быть в послушании» [57, арк. 16].

Продовжуючи аналіз системи злочинів проти моралі за «Уложенням...», слід сказати, що п'ять статей другого відділення четвертої глави передбачали відповідальність за дії, пов'язані з розповсюдженням будь-яких творів, яких

спрямовано на заподіяння шкоди моральності. Так, згідно зі ст. 1301: «Если кто-либо будет тайно от цензуры печатать или иные образом издавать в каком бы то ни было виде, или же распространять сочинения, имеющие целью развращение нравов или явно противные нравственности и благопристойности, или клонящиеся к сему соблазнительные изображения, тот подвергается за сие денежному взысканию от ста до пятисот рублей или аресту на время от семи дней до трех месяцев» [185, с. 529]. Закріплення цього складу злочину також є певною новелою кримінального законодавства. На нашу думку, це можна пояснити фактом посилення контролю з боку абсолютистської держави за суспільною моральністю на даному історичному етапі.

Схожим видається склад злочину за ст. 1302, яка передбачає аналогічну, як і в попередній статті, відповідальність за виробництво та продаж або розповсюдження іншим чином фабричних, мануфактурних або заводських виробів, які містять непристойні зображення. Аналогічні дії, вчинені вчителями або опікунами в навчальних закладах стосовно малолітніх та неповнолітніх осіб, каралися звільненням з посад та позбавленням звань, а також ув'язненням у тюрмі на строк від трьох до шести місяців. Крім того, «Уложення...» передбачало відповідальність за певні непристойні слова або вирази, а також публічні рухи тіла, які ображають добрі звичаї та благопристойність [177, с. 399].

Слід зазначити, що Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р. та Кримінальне Уложення 1903 р. ще не знали терміна «порнографічні предмети». Спочатку мова йшла про розповсюдження творів, «имеющих целью развращения нравов или явно противных нравственности и благопристойности» (ст. 1001 Уложення 1885 р.), а пізніше – про зберігання, продаж, публічний показ або інше розповсюдження «заведомо бесстыдных сочинений или изображений» (ст. 281 Уложення 1903 р.) «Признание какого-либо описания или выражения в сочинении неблагопристойным зависит от свойства сочинения. Так, например, не подлежит сомнению, что изображение женщины в циническом положении, в сочинении чисто литературном, может

быть признано неприличным; но в сочинении специальном и вообще ученом, то же самое изображение приведенное для цели научной, не может заключать в себе ничего нарушающего чувства благопристойности и приличия», – зазначав М. Таганцев [186, с. 299]. Стаття 1001 Уложения 1885 р. «преследовала сочинения двоякого рода: во-первых, те которые имеют целью развращение нравов, и, во-вторых, те, которые явно противны нравственности и благопристойности. Поэтому напечатание статьи, содержащей в себе места цинические, следовательно бесстыдные и неприличные, подходит под действие ст. 1001, хотя бы оно и не имело целью развращение нравов. Точно также, если в сочинении есть места, признаваемые циническими и неприличными, то какими бы словами они ни были выражены, они должны быть признаны противными благопристойности и подведены под ст. 1001» [186, с. 300]. Цікавим є той факт, що ст. 1001 Уложения 1885 р. пов'язувала відповідальність тільки з розповсюдженням творів, які підлягали цензурі. Але кримінально-правова теорія того часу вважала за можливе застосування цієї норми і в тих випадках, коли розповсюджувалися твори, які не підлягали попередній цензурі [186, с. 300].

Кримінальне Уложения 1903 р. уже не пов'язувало відповідальність за вказані дії, ні з творами, які підлягають цензурі, ні з метою розбещення моральності. Використовувався термін «бесстыдные сочинения и изображения». «Определение «бесстыдности» сочинения или изображения не может быть установлено а priori; таковая должна быть признаваема или отвергаема судом, смотря по обстоятельствам каждого дела, причем, разумеется достаточно, если такой характер будет иметь лишь одна часть инкриминируемого сочинения или изображения» [178, с. 481].

Злочин вважався закінченим при встановленні хоча б однієї з перерахованих у ст. 281 дій: зберігання, продаж, публічний показ, інше розповсюдження [94, с. 43].

Розповсюдження розглядалося як закінчений злочин з моменту випуску в обіг хоча б одного екземпляру. Караним визнавалося і «распространение

соблазнительных сочинений, произведенное не раздачею экземпляров этого сочинения, а сообщением нескольким лицам одного и того же экземпляра для просмотра и прочтения» [186, с. 301]. Стаття 281 Уложення 1903 р. охоплювала собою не тільки друковані, але й механічні засоби виготовлення творів, оскільки «возможны такие случаи, когда присоединение определенного текста к рисунку, представляющему снимок с какого-либо классического произведения искусства, в котором красота и строгость художественного стиля преобладают над безнравственностью сюжета, может сделать такое изображение явно соблазнительным, каковым без текста, оно не может быть признано. И с другой стороны, присоединение хотя бы, например, к историческим мемуарам известного рода иллюстраций способно сделать из исторического памятника предмет соблазнительного чтения» [178, с. 482].

Разом із тим, аналіз деяких положень, які містилися в інших розділах та главах «Уложення...» 1845 р., дозволяє зробити висновок, що не всіх діянь, безпосереднім об'єктом яких була моральність, було зібрано в четвертій главі восьмого розділу. Безсумнівно, до кола таких злочинів могли бути віднесені: ст. 256 («разрытие могил для ограбления мертвых тел или для поругания над погребенными, а также для суеверных действий»); ст. 257 («истребление или повреждение надгробных памятников или наружное повреждение могил»); ст. 303 («поругание или искажение с злобным умыслом, публичных, воздвигнутых по распоряжению или с разрешения правительства, памятников»); ст. 349 («учреждение тайных обществ, противных нравственности и воспрещенных особыми постановлениями или распоряжениями правительства»); ст. 1199 («растление девицы, недостигшей четырнадцатилетнего возраста, учиненное без насилия, но по употреблению во зло ее невинности и неведения»); ст. 2006 («обольщение несостоявшей в замужестве торжественным обещанием на ней женится»); ст. 2079 (вовлечение родителями своих несовершеннолетних детей в какое-либо преступление); ст. 2080 («умышленное развращение нравственности детей, а равно и за потворство, также с намерением, их разврату, родителями»). Але

норми про ці злочини було розташовано в інших розділах та главах Уложення, що свідчить, на нашу думку, про відсутність у законодавця чітких уявлень про моральність як об'єкт кримінально-правової охорони.

Однак, на нашу думку, видається цікавим більш докладний аналіз такого складу злочину, як надруга над могилою або тілом померлого. Норма про відповідальність за цей злочин пройшла досить складну еволюцію [94, с. 45]. За Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1885 р. це діяння розглядалося як злочин проти віри й уст. 234 глави четвертої «О святотатстве, разрытии могил и ограблении мертвых тел» розділу II «О преступлениях против веры, и о нарушении ограждающих оную постановлений». Таке вирішення питання обумовлювало і певні теоретичні уявлення щодо кваліфікації цього злочину. Так, І. Фойницький зазначав: «Деяние это ныне на Западе запрещается как оскорбление чувств почитания к усопшим; в своей постановке, следовательно, оно не зависит ни от вероисповедания, к которому принадлежал усопший, ни от соблюдения различных правил, которыми по данному исповеданию обставляется обряд погребения. Иначе относится к нему действующее наше законодательство. Помещая деяние это в разделе втором, предусматривающем преступления против веры христианской, уложение сообщает ему тесный объем неуважения тех религиозных обрядов, которыми сопровождается христианское погребение; поэтому сенатом разъяснено, что закон этот не применяется вовсе к разрытию могилы ребенка некрещеного, зарытого в земле без установленного церковью напутствия, возможность же применения его к разрытию могил нехристианских весьма сомнительна» [193, с. 211]. Згідно з приміткою до ст. 235 Уложення 1885 р. «постановления сей статьи не относятся к разрытию старинных могил или курганов, предпринимаемому для отыскания древностей, или же с целью обрабатывания земли, на коей они находятся, или иною равно непротивозаконною» [186, с. 303]. З точки зору об'єктивної сторони це діяння могло бути вчинено у трьох формах: 1) «для ограбления мертвых или поругания над погребенными» (каралося каторгою на строк до 12 років); 2) «для суеверных действий» (каралося висиланням до

Сибіру); 3) «по шалости или в пьянстве» (каралося тюрмою на строк до 8 місяців). Як підкреслював М.Таганцев: «Вырытие из земли тела, с тем, чтобы удостовериться в его нетленности, для распространения суеверия относительно святости покойника, вполне подходит под 2-ю часть ст. 234, а разрытие могилы ребенка, зарытого без церковных обрядов, сопровождавшееся отрезанием рук и ног ребенка, совершенное для подкрепления ложного доноса, может быть подводимо только под действие 3-и части ст. 234» [186, с. 303].

Уложения 1885 р. передбачало самостійну норму (ст. 235) про відповідальність «за истребление или повреждение надгробных памятников и за наружное повреждение могил, когда сие сделано по злобному против погребенных в сих могилах или против семейств их чувству», яке каралося тюрмою на строк від 4 до 8 місяців. Вчинення цього діяння «по легкомыслию» тягло штраф до 50 крб. [186, с. 303]. Але незважаючи на те, що цю норму теж було розташовано у розділі злочинів проти віри, кримінально-правова теорія того часу розглядала цей злочин як «вид повреждения чужого имущества» [193, с. 213]. Ситуація змінюється у Кримінальному Уложенні 1903 р. Будь-які дії, що пов'язані з пошкодженням могили або пам'ятника, який встановлений на могилі, у разі вчинення їх без мети «поругания умершего» розглядаються як майновий злочин, тобто пошкодження майна (ст. 554 міститься у главі XXX «О повреждении имущества, путей сообщения, предостерегательных, граничных и тому подобных знаков или иных предметов») [176, с. 255]. Але найбільш важливим є те, що відповідальність більше не пов'язується виключно з християнським віросповіданням. На думку М. Таганцева, предметом цього злочину могли бути: «во-первых, могила, т.е. место погребения усопшего, избранное и устроенное согласно существующим по этому предмету узаконениям, хотя бы и с отступлением от некоторых установленных правил, например, о глубине; безразлично, к какому исповеданию принадлежал погребенный и в каком месте устроена могила; повреждение ее происходит посредством разрытия могилы или разметании ее наружной части; но при

этом от могил, охраняемых в видах почитания умерших, должны быть отличаемы исторические курганы; во-вторых, надгробные памятники, поставленные на могилах в объясненном смысле, причем наказуемость не ставится в зависимость ни от вероисповедания погребенного, ни от места погребения, ни от формы самого памятника» [178, с. 211]. Що ж стосується дій, пов'язаних з «поруганням умершого», то вони, як і раніше, утворюють злочин проти віри (ст. 79 було розташовано у главі II «О нарушении ограждающих веру постановлений»), хоча відповідальність вже не пов'язується виключно з тілом померлого християнина. Однак, при цьому вважається, що таке діяння завжди завдає шкоди перш за все релігійним (будь-яким) почуттям. Злочин, передбачений ст. 79 Кримінального Уложення 1903 р. міг бути вчинений у трьох формах: 1) «похищение или поругание действием умершего, преданного или непреданного земле»; 2) «учинение над умершим оскорбляющего нравственность действия»; 3) «учинение указанных в сей статье деяний по суеверию, неразумию, невежеству или в состоянии опьянения» [178, с. 211].

Найбільш небезпечною вважалася саме друга форма глумління над трупом, яка каралася утриманням у виправному домі на строк не нижче трьох років. «Действия, коими выражается поругание, могут быть весьма разнообразны: учинение над трупом какого-либо унижительного действия; одевание его в срамной костюм, или же более тяжкое — учинение над ним злободейных или любострастных действий. Особое же присутствие департамента Государственного Совета нашло нужным распространить усиленную ответственность на учинение виновным вообще действий, оскорбляющих нравственность, ибо такие действия над умершим представляются в равной мере особенно возмутительными. Деяние должно быть учинено умышленно, но при этом безразлично, из каких побуждений действовал виновный: руководился ли он злобою или ненавистью к покойному, или ненавистью к его семье и близким, которым он желал нанести оскорбление, сделать неприятность, или же только хотел удовлетворить какие-либо иные свои личные интересы, напр. любострастие.

Ответственность за сие деяние – исправительный дом не свыше трех лет, но наказание усиливается, как скоро при похищении трупа или при поругании его было учинено что-либо оскорбляющее нравственность, т.е. какое-нибудь злободейное или любострастное или иное действие; в этих случаях назначается исправительный дом не ниже трех лет. С другой стороны, как уменьшающее вину обстоятельство, учинение этих деяний по неразумению, невежеству, суеверию или в состоянии опьянения, которые наказываются заключением в тюрьме на срок не свыше шести месяцев», – писал М. Таганцев [178, с. 212]. Таким чином, законодавство і кримінально-правова теорія останніх років існування Російської імперії розглядали дії, пов'язані з глумом над трупом, як злочин проти віри.

Відповідальність за «искажение публичных памятников» уперше було встановлено Статутом про покарання, які накладалися мировими судьями від 20 листопада 1864 р. і пов'язувалася з відсутністю «намерения виновного оказать неуважение властям» (ст. 33) [190, с. 167]. Норму було розташовано у главі II «О проступках против порядка управления». Як злочин проти порядку управління розглядалися ці дії і в Уложенні про покарання 1885 р. Однак, по-перше, відповідальність пов'язувалася з «намерением оказать неуважение властям», по-друге, з'явилася нова форма об'єктивної сторони – «поругание». Каралися такі дії тюрмою на строк від 8 місяців до двох років, а при пом'якшуючих обставинах – на строк від двох до чотирьох місяців.

Проте в теорії кримінального права пропонувався інший підхід. Так, І. Фойницький зазначав: «Законодательство наше продолжает еще выделять из повреждения имущества повреждение многих предметов, даже обнимаемых понятием имущества, как-то: публичных памятников и т.д. Но, несомненно, что повреждение этих предметов без наличности особых обстоятельств (напр. священного изображения непублично) и по смыслу действующего законодательства обнимается общим постановлением его о повреждении чужого имущества, так что выделение их из рассматриваемой группы обуславливается лишь признаками дополнительными, которые, при

всем огромном их значении для определения размеров наказуемости, не могут, однако, изменять самую природу деяния» [193, с. 220].

Із цією думкою повністю був згоден і С. Познишев [138, с. 278], цим шляхом пішло і Кримінальне Уложення 1903 р., ст. 550 якого передбачала утримання у тюрмі винного у пошкодженні: «1) публичного памятника, поставленного с разрешения правительства»; «2) предмета наук или искусств, принадлежащего Императорским дворцам или публичным библиотекам, музею или иному государственному или общественному хранилищу» [178, с. 221]. До речі, аналогічна позиція висловлюється і в сучасній українській кримінально-правовій літературі. Так, наприклад, В.Женунтій і Л.Шестопалова пропонують розглядати діяння, передбачене ст. 298 КК України, як кваліфікований склад знищення або пошкодження майна, в основу конструкції якого покладено особливу цінність предмета посягання [70, с. 56].

Але не можна не помітити, що в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1885 р. мова йшла не тільки про пошкодження пам'яток, але й про їх «поругание». Слід погодитися з Л. Білогриць-Котляревським, який пропонував класифікувати види пошкодження майна, виходячи з важливості предмета посягання. «С этой точки зрения можно различать предметы в следующих отношениях: 1) в этическом: сюда принадлежат предметы религиозного почитания: церкви, могилы, надгробные памятники; посягательство на них будет или квалифицированным повреждением, или религиозным преступлением, смотря по тому, направлено ли было намерение виновного на повреждение чужого имущества, или на оскорбление святыни ...» [14, с. 411].

Подвійність юридичної природи діяння, що аналізується, обумовила і дуже суперечливий висновок М. Таганцева, який при коментуванні ст. 550 Кримінального Уложення 1903 р. відзначив таке: «В таком деянии, кроме посягательства на общественное имущество, заключается неуважение к народному чувству. Однако цель деятельности для состава этого деяния не имеет решающего значения» [178, с. 222].

Цікаво також прослідкувати ставлення тогочасного законодавця до такої форми аморальної суспільної поведінки як проституція. Незважаючи на те, що Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р. проституція визнавалася кримінально-караним діянням, ця норма або залишилася «мертвою», або на практиці не спрацьовувала, оскільки, як зазначав В. Набоков, її було введено скоріше «для успокоєння совести законодателя» [117, с. 129]. В. Набоков наводить приклад, який свідчить про те, що норма не працювала: нижча інстанція засуджувала жінку за проституцію («непотребство») до певного покарання, губернатор не затверджував цього вироку та подавав клопотання міністрові внутрішніх справ про звільнення засудженої від покарання; міністр внутрішніх справ завжди такі клопотання задовольняв [117, с. 130]. Саме така ситуація обумовила появу 6 квітня 1853 р. «Высочайше утвержденного мнения государственного совета», яким передбачалося «что публичные женщины, состоящие подъ врачебно полицейским надзоромъ, и содержательницы публичныхъ домов, имеющіе ихъ съ разрешения правительства, не подвергаются определенному собственно за непотребство наказанию даже и в техъ случаяхъ, когда они привлекаются к суду во второй, третій и следуюцій разъ, если только не изобличаются ни въ какомъ другомъ преступленіи. Въ техъ же случаяхъ, когда означенные женщины будут изобличены, въ совершении другого какого либо, кроме непотребства преступленія, они подвергаются наказанію и за это преступление и за развратъ по установленным в законе правиламъ о совокупности» [117, с. 180].

Таким чином, склалося досить суперечливе ставлення кримінального законодавства до проституції, яке проіснувало до прийняття Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями від 20 листопада 1864 р., стаття 44 якого замінила низку статей Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., що діяло на той час у редакції 1857 р. [189, с. 65]. Із цього моменту зареєстрована проституція визнається «ремеслом дозволенным», а проститутки зобов'язані лише дотримуватися встановлених

правил, порушення яких може тягнути покарання за ст. 44 Статуту про покарання у вигляді арешту на строк до одного місяця або штрафу до 100 карбованців [189, с. 78]. Так само вирішувалося питання і стосовно таємних проститутток, тобто жінок «хотя и признаваемых подлежащей властью промышляющими развратом, но не подчинившимся, несмотря на предъявленное требование, надзору» [117, с. 129]. При цьому під проституцією («непотребством») згідно з роз'ясненнями «Правительствующего сената» 1892 р. № 7 розумілася «торговля своимъ теломъ, предложеніе плотской связи или согласіе на таковую, за известное вознаграждение, съ кажды́мъ, того пожелавшимъ» [130, с. 416].

Стаття 44 Статуту про покарання, які накладаються мировими судьями, фактично декриміналізувала не тільки проституцію, але й деякі інші діяння, які за Уложенням про покарання кримінальні та виправні редакції 1857 р. визнавалися злочинами проти моралі. Так, у роз'ясненнях до рішень кримінального касаційного департаменту значилося, що «стаття 44 вполне применима к случаямъ допущенія непотребства въ номерахъ гостинницъ, такъ какъ статья эта заменила 1388 ст. улож. изд. 1857 года, въ которой именно была определена ответственность содержателей гостинницъ за доставленіе заведомо способовъ къ непотребству въ ихъ заведеніяхъ. Статья 44 вполне применяется къ лицам, обвиняемымъ въ сводничестве, такъ какъ она заменила собою ст. 1354 и 1355 уложенія изд. 1857 года, изъ которыхъ по последней подлежали наказанію лица, занимающіеся сводничествомъ по ремеслу» [190, ст. 44; 154, с. 23]. Таким чином, поряд із проституцією перестало бути кримінально караним звідництво.

Крім цього, Статут про покарання передбачав відповідальність «за появленіе въ публичномъ месте пьянымъ до безпамятства, или въ безобразномъ отъ опьяненія виде» (ст. 42); «за безстыдныя, или соединенныя съ соблазномъ для другихъ действія въ публичномъ месте» (ст. 43); «за устройство запрещенныхъ игръ въ карты, кости и т.п. однако не въ виде игорного дома» (ст. 46); «за публичное выставленіе или распростаненіе явно соблазнительныхъ изделій и изображеній» (ст. 45).

23 листопада 1871 р. статтю 43 Статуту про покарання було доповнено нормою, яка передбачала відповідальність «за причиненіє домашнимъ животнымъ напрасныхъ мученій».

Згодом всі ці діяння як злочини проти моральності увійдуть до складу глави тринадцятої Кримінального Уложення 1903 р.

Що ж стосується Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885 р., то тут позиція законодавця, щодо регламентації відповідальності за злочини проти моралі, концептуальних змін не набула, хоча глава четверта «О преступлениях против общественной нравственности и нарушении ограждающих постановлений» і піддалася суттєвому коригуванню, яке торкнулося скорочення числа розташованих тут складів злочинів, редакційних уточнень тощо. [88, с. 23]. Так було декриміналізовано діяння, які передбачалися ст. ст. 1281, 1290, 1291, 1292 та ін. Уложення 1845 р. Але найбільш суттєвим було те, що згідно з Уложенням 1885 р. не визнавалися злочинами: проституція, утримання будинків розпусти та звідництво (крім звідництва батьками своїх дітей (ст. 998), чоловіками своїх жінок (ст. 999) та звідництва особами, що здійснюють нагляд за малолітніми і неповнолітніми, суб'єктів, які знаходяться під наглядом (ст. 1000)). Це було цілком зрозуміло, оскільки в Російській імперії другої половини XIX ст. звідництво, проституція та утримання будинків розпусти було повністю легалізовано.

Новим етапом у розвитку вітчизняного кримінального законодавства стало Кримінальне Уложення 1903 р. Воно, як і попередні законодавчі акти, теж передбачало самостійну главу тринадцяту «О нарушении постановлений о надзоре за общественной нравственностью», де містилося десять статей. Кримінальне Уложення 1903 р. знов криміналізує дії, пов'язані з появою у громадських місцях в нетверезому вигляді, якій загрожує «безопасности, спокойствию и благочинию» (ст. 284), вживанням спиртних напоїв у публічних місцях (ст. 285 – 286); зберігає норму про відповідальність за розповсюдження «заведомо бесстыдных сочинений и изображений» (ст. 281), а також передбачає нові склади злочинів, які Уложенню 1845 р. були невідомими: жорстоке поводження з душевнохворими (ст. 282), домашніми

тваринами (згідно зі ст. 287 «виновный в причинении напрасных мучений домашним животным, наказывался арестом на срок не свыше семи дней, или денежной пеней не свыше 25 рублей»), несанкціоноване створення розважальних установ (ст. 288), а також установ для гри в карти, кості тощо, надавання для цих цілей свого приміщення чи створення ігрового дому (ст. 289).

Відповідальність за розпусту, на відміну від Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., у цьому законодавчому акті передбачалася самостійною главою XXVII «О непотребстве»[127].

Ця глава, об'єднує в собі усі карані посягання на статеву сферу особистості під назвою «непотребство». Слід сказати, що досить гостро критикував позицію законодавця щодо відокремлення злочинів, які об'єднувалися терміном «непотребство» у самостійну главу Кримінального Укладення 1903 р. В. Набоков, який пропонував взагалі відмовитися від цього терміна: «В такой системе трудно уловить основную мысль. Если мы скажем, что под «непотребством» следует понимать всякое противозаконное удовлетворение половой похоти, то независимо от формализма подобного построения, противоречащего основным принципам проекта, можно спросить: почему прелюбодеяние отсюда выделено, а кровосмешение сюда отнесено?» Став на принципіальну точку зрення, положенну в основание системы проекта, мы не будем в состоянии отыскать то единое правовое благо, которое нарушается непотребством. Ибо таких благ несколько: прежде всего – целомудрие, т.е. нравственная нетронутость, чистота в половом отношении: благо это охраняется совершенно независимо от воли его носителя, чем и объясняется, что согласие пострадавшего здесь не имеет никакого значения; затем – половая неприкосновенность (свобода), т.е. право каждого по собственному усмотрению служить или не служить предметом удовлетворения чужой похоти; право, которым каждый и может распоряжаться по своему усмотрению; далее – чистота семейных отношений, охраняемая не в интересах личных, а в интересах общественных, и безусловно относящаяся к другому разряду благ; наконец, мужеложство,

сводничество, сутенерство, вербовка и другие виды «примыкающие» преследуются главным образом не столько в интересах личности, сколько в интересах общественной нравственности. Объединение всех деяний, посягающих на эти блага, одним наименованием «непотребство» есть прием произвольный, формалистический, по существу неправильный» [117, с. 156].

Таким чином, позиція І. Фойницького, яка знайшла відображення в законодавстві, не тільки викликала критику з боку інших фахівців, але й стимулювала інтенсивний науковий пошук об'єктивних критеріїв, які дозволили б розмежовувати суто статеві злочини та злочини проти моральності, особистої свободи або сімейних відносин.

На початку XX ст. кримінально-правова теорія впритул наблизилася до вирішення цієї проблеми. Так, наприклад, ще в 1912 р. С. Познишев пропонував усі так звані «плотскія» злочини класифікувати на дві категорії: «одни заключаются в совершении виновным или виновными наказуемых действий полового характера или в соучастии в таковых, другие – в вовлечении других людей в половой разврат или в содействии их разврату, при чем сам содействующий или вовлекающий преступных действий полового характера может не совершать и соучастником таковых не быть. К первой подгруппе относятся: изнасилование, растление, обольщение, наказуемые блудные (любострастные) половые сношения. Ко второй подгруппе принадлежат: принуждение заниматься проституцией, вовлечение в проституцию обманом или через поставление в затруднительное или беспомощное положение; сутенерство, сводничество и развращение детей и подростков, недостигших известного возраста, а также торг женщинами в целях разврата» [138, с. 289].

Але подальший розвиток вітчизняного кримінального права було перервано Жовтневою революцією 1917 р. і він пішов дещо іншим шляхом.

На нашу думку, необхідним видається проведення більш докладного аналізу положень цієї глави, що передбачала відповідальність за ці посягання. Перші три статті цієї глави (ст. ст. 513–516) передбачають відповідальність за «любострастные действия». Уложення не

надає визначення поняття «любострастных действий», але, виходячи зі змісту статей, можна припустити, що під ними розумівся любовний зв'язок із певною категорією осіб, який не містив статевих зносин. Отже, відповідно до ст. 513, об'єктивною стороною цього злочину визнавався любовний зв'язок з:

дитиною, яка не досягла 14 років;

неповнолітньою особою віком від 14 до 16 років без її згоди або за її згодою, але «по употреблению во зло его невинности» [127, с. 76]. Як видно, важливою ознакою цього злочину є факт завдання певної фізичної або моральної шкоди для потерпілої особи внаслідок такого зв'язку. Санкція статті передбачає покарання у вигляді відправлення особи до виправного будинку на строк до 3 років або тюремного ув'язнення.

Наступна стаття Уложення (ст. 514) встановлює відповідальність за любовний зв'язок із жінкою, яка досягла 16 років, без її згоди. Важливою ознакою об'єктивної сторони цього злочину є вік та стать потерпілої особи, що виключає можливість притягнення злочинця до кримінальної відповідальності за попередньою статтею. За цей злочин законодавець встановлює покарання у вигляді тюремного ув'язнення. Цікавим видається той факт, що стаття не вказує на конкретний строк цього ув'язнення, залишаючи це питання на розсуд судового органу, враховуючи обставини справи.

Кримінальну відповідальність за дії, передбачені цими статтями, але за наявності певних обтяжуючих ознак, встановлює ст. 515 Уложення. Отже, в ній йдеться про вчинення цих дій:

з особою, що знаходилася під владою або у підпорядкуванні злочинця;

за допомогою певного фізичного або психічного примусу, погрози вбивством або завданням тяжких чи особливо тяжких тілесних ушкоджень потерпілій особі або члену її родини, якщо така погроза могла викликати у потерпілої особи певні побоювання щодо здійснення цієї погрози;

з особою жіночої статі, якщо ця дія супроводжувалася її розбещенням, але не містила плотських зносин. За дії, передбачені ст. 513 з указаними обставинами, законодавець встановлює санкцію у вигляді відправлення

особи до виправного будинку на строк від 3 років, а за дії, передбачені ст. 514 з указаними обставинами, – відправлення особи до виправного будинку без зазначення конкретного терміну, знову залишаючи це питання на розсуд судового органу.

Наступним видом злочину, передбаченим у цій главі, є мужолозтво. Цей склад є досить традиційним для цієї категорії злочинів, але Уложення 1903 р. має певні особливості та відмінності у кримінально-правовій регламентації мужолозтва та встановленні відповідальності за нього. Аналіз цього складу злочину можна здійснити на підставі ст. 517, яка вказувала, що особа, винна у мужолозтві, карається тюремним ув'язненням на строк від 3 місяців.

Стаття містить також певні кваліфікуючі склади мужолозтва, встановлюючи за них більш сувору міру покарання. Так, мужолозтво, вчинене з неповнолітнім від 14 до 16 років без його згоди або за його згоди, але «по употреблению во зло его невинности» [127, с. 77]; завідомо з особою, позбавленою можливості розуміти значення вчиненої над нею дії, або особою, яка не могла керувати своїми діями внаслідок певної душевної хвороби, несвідомого стану або недостатнього розумового розвитку через тілесні недоліки або хворобу; з особою, позбавленою можливості здійснити опір злочинцеві, – карається відправленням особи до виправного будинку на строк від 3 років.

Крім того, мужолозтво, вчинене з дитиною, яка не досягла 14 років; з особою, яка знаходилася під владою або в піклуванні злочинця; за допомогою певного фізичного або психічного примусу, погрози вбивством або завданням тяжких чи особливо тяжких тілесних ушкоджень потерпілій особі або члену її родини, якщо така погроза могла викликати у потерпілої особи певні побоювання щодо здійснення цієї погрози; з особою, що знаходилася в несвідомому стані, і якщо злочинець призвів її до такого стану, – карається каторгою на строк до 8 років. Стаття передбачає також покарання за замах на мужолозтво, але не встановлює конкретної санкції за це. Як видно, Уложення 1903 р. містить більш детальну характеристику мужолозтва, порівняно з попередніми джерелами права, встановлюючи

диференціацію кримінальних покарань за цей злочин у залежності від певних обставин та категорій потерпілих осіб. На нашу думку, це свідчить про певний прогресивний розвиток системи кримінального законодавства стосовно цього складу злочину. Але, в той же час, законодавець не конкретизує санкцію за замах на цей злочин, віддаючи це на розсуд суду, що, на нашу думку, є негативним фактором, який впливав на неупередженість та об'єктивність судових вироків у справах про мужолозтво.

Цікавою для аналізу видається ст. 517 Уложення, яка регламентує кримінальну відповідальність за «любодеяние». Уцьому аспекті важливим є не лише дослідження складу цього злочину, алей розмежування понять «любодеяние» та «любострастные действия». Виходячи зі змісту цієї статті, можна стверджувати, що під терміном «любодеяние», на відміну від «любострастных действий», законодавець розумів не лише спокусливі дії стосовно конкретної особи, але і статевий зв'язок з нею. Отже, ст. 517 вказує, що особа, винна в «любодеянии» із спокушеною для цього дівчиною у віці від 14 до 21 року, яка знаходилася під владою або піклуванням винного, карається тюремним ув'язненням. Як видно, ще однією важливою відмінністю між наведеними складами злочину є вік потерпілої, який підвищено до 21 року.

Слід також зазначити, що Уложення передбачає і певні кваліфіковані склади «любодеяния». Так, відповідно до ст. 520, «любодеяние» з неповнолітньою особою від 14 до 16 років без її згоди або з її згоди, але «по употреблению во зло его невинности» [178, с. 674]; завідомо з особою, позбавленою можливості розуміти значення вчиненої над нею дії, або особою, яка не могла керувати своїми діями внаслідок певної душевної хвороби, несвідомого стану або недостатнього розумового розвитку через тілесні недоліки або хворобу; з особою, позбавленою можливості здійснити опір злочинцеві, – карається відправленням особи до виправного будинку на строк від 3 років. Стаття 521 говорить про «любодеяние» з неповнолітньою особою від 14 до 16 років «без употребления во зло ее невинности» [178, с. 678]. Міра покарання за цей злочин – тюремне ув'язнення.

Відповідно до ст. 522, особа, винна в «любодеянії» з дитиною, яка не досягла 14 років; з особою, яка знаходилася під владою або у піклуванні злочинця; за допомогою певного фізичного або психічного примусу, погрози вбивством або завданням тяжких чи особливо тяжких тілесних ушкоджень потерпілій особі або члену її родини, якщо така погроза могла викликати у потерпілої особи певні побоювання щодо здійснення цієї погрози; з особою, що знаходилася в несвідомому стані, і якщо злочинець призвів її до такого стану, – карається каторгою на строк до 10 років.

Певною обтяжуючою обставиною щодо «любодеянія» є родинний зв'язок з потерпілою. Правові наслідки цього злочину передбачає ст. 523, відповідно до якої, «любодеяние» з родичем по нисхідній або висхідній лінії, а також з особою, що знаходилася під владою чи піклуванням злочинця, – карається каторгою на строк до 8 років або каторгою до 20 років за наявності складу злочину, передбаченого ст. 522 Уложення.

Крім того, слід зазначити, що кримінально-правова теорія періоду дії цих законодавчих актів різницю між «любострастием» і «любодеянием» визначала наступним чином: «Посягательства на целомудрие совершаются или естественным совокуплением лица одного пола с лицом другого или иными действиями, в основании своем имеющими тоже стремление к удовлетворению половой похоти. Наказуемые случаи первого рода образуют понятие блуда или любодеяния (*stuprum*); из случаев второго рода современная доктрина стремится создать общее понятие любострастия (*attentats a la pudeur*)» [193, с. 311]. Таким чином, «любодеяние» означало протизаконне природне злягання особи однієї статі з особою іншої статі і класифікувалося на добровільне та недобровільне (згвалтування). Вирішуючи питання про обґрунтованість кримінальної відповідальності за добровільне перелюбство, І. Фойницький зазначав: «Добровольное любодеяние предполагает свободное и непринужденное на него согласие женщины. Так как благо целомудрия принадлежит к числу отчуждаемых, то противозаконность нарушения его отпадает при согласии на то его носителя.

Но из этого общего правила в истории законодательств встречаются изъятия, в основании которых лежат или религиозные взгляды и нравственные потребности общежития, или то обстоятельство, что на целомудрие женщины признаются права третьих лиц, и любодеяние, по ее воле учиненное, запрещается как нарушение таких прав. Мотив первого рода проявляется уже в истории римского законодательства, но самую широкую постановку его предлагало каноническое право, по которому всякое внебрачное совокупление рассматривалось как заслуживающее кары нарушение святости брака. Многие светские законодательства усвоили этот взгляд, и всякое любодеяние, особенно же обращенное в ремесло, признавали наказуемым; появилась целая группа плотских преступлений (*delicta carnis*), очень высоко поставленных в системе кодексов. Но в конце XVIII в., под влиянием Беккариа, направление это существенно изменяется; нравственность людей сама по себе или как требование религии выходит из области возможных предметов наказуемой неправды и на плотские преступления, если ими не нарушается ничьего субъективного права, устанавливается взгляд как на нарушения полиции нравов, подлежащие наказуемости лишь при нарушении общественной благопристойности, если они соединены с соблазном для других» [193, с. 344]. Из цих позицій зрозуміло, чому Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. добровільне перелюбство визнавало караним лише у випадках: 1) «обращения его в ремесло»; 2) «нарушения блудом благопристойности»; 3) «конкубината»; 4) «кровосмешения»; 5) «обольщения». Що ж стосується третіх осіб, то відповідальність наставала тільки за умови звідництва.

Погляди І. Фойницького щодо диференціації понять «любодеяние» і «любострастие» поділяв і М. Таганцев «Под понятие любострастия подойдут, во-первых, все случаи удовлетворения половой похоти за исключением естественного совокупления лиц разных полов; во-вторых, возбуждение половой похоти прикосновениями детородными частями к телу другого лица или к детородным частям другого лица, хотя бы и не

обнаженным, а иногда даже обнажением детородных частей другого лица.

Во всех же других случаях, могущих оскорбить чувство стыдливости или целомудрия, виновный может быть наказан только как за обиду или за принуждение, если все другие условия, требуемые законом для наказуемости обид или принуждения, находятся налицо; или же при известных условиях за публичное нарушение благопристойности. Любострастие предполагает умышленность, т.е. сознательность совершения таких действий, которые подходят под понятия любострастных; при этом, большею частью, их выполнение будет определяться исключительно эротическими целями, желаниями удовлетворить половую похоть» [178, с. 522].

До спеціальних випадків «любострастия», які іменувалися «противоестественными порками» було віднесено мужолозтво та скотолозтво [193, с. 288].

Разом із тим, слід відмітити і той факт, що в теорії кримінального права тих часів взагалі ставилася під сумнів обґрунтованість віднесення цих діянь до кола злочинів проти моралі. Так, на думку І. Фойницького, «целомудрие следует рассматривать как благо совершенно самостоятельное, и нельзя поэтому признать правильною систему действующего права, усматривающего в нем вид женской чести. Но еще менее уместно объединение относящихся сюда деяний понятием преступлений против нравственности, выдвигаемым в германском праве, частью потому, что нарушением целомудрия не исчерпывается область безнравственности, частью же и потому, что нравственность сама по себе не составляет правового блага и не может быть речи о субъективном праве частного лица на нравственность» [193, с. 288]. Якщо пригадати, що поряд з М. Таганцевим основним розробником Кримінального Укладення 1903 р. був І. Фойницький, стає зрозумілим, чому у цьому законодавчому акті «непотребство» було відокремлено від злочинів проти моральності, а відповідальність за ці дії передбачалася самостійною главою XXVII.

Однак існувала в кримінально-правовій літературі й інша, на наш погляд, більш слушна, позиція. Наприклад, Л. Білогриць-Котляревський зазначав таке: «Любострастие, подобно другим видам половых посягательств, запрещается не только для ограждения чьего либо целомудрия, но и по соображениям общественным, как деятельность, деморализующая нравы, подрывающая этические устои общества. В первом случае любострастие предполагает виновное поведение только активного субъекта, жертвой которого является другое лицо; во втором – оно допускает взаимную виновность необходимых соучастников или даже одностороннюю, но с нарушением объективных интересов общества, таковы: мужеложство, публичный онанизм, скотоложство. Как мужеложство, так и скотоложство, очевидно могут совершаться, что чаще всего и бывает, непублично и притом первое – по взаимному согласию педерастов, тем не менее их нельзя оставить без наказания, особенно первое, в видах ограждения общественных нравов, ибо оба эти порока, как показывает опыт, способны к распространению, вызывая, таким образом, соблазн, требующий пресечения. Сводничество преследуется не как посягательство на целомудрие данной женщины, т.е. не как нарушение чьего-либо личного права или блага, а как нарушение этических основ общежития, как деятельность, глубоко развращающая общество. В виду такого характера сводничества, последнее преследуется, несмотря на безнаказанность в виде общего правила самого любодейния» [14, с. 420].

Цю ідею поділяв і С. Познишев: «В виду того, что беспрепятственное развитие полового разврата seriously угрожает духовному прогрессу общества и, вследствие тесной связи половой жизни со всеми отправлениями человеческого духа, понижает уровень культурного развития общества, в виду губительного влияния некоторых проявлений половой жизни на потомство и, наконец, в виду особенной необходимости возможно уберечь от полового разврата детей и подростков, – уголовное законодательство вынуждено коснуться некоторых нарушений половой этики с целью

возможно обеспечить соблюдение в обществе хотя бы необходимого в общественных интересах минимума этой этики» [138, с. 277].

Досить традиційним складом злочину, який передбачено в тому числі і цим нормативним актом, є кровозмішення. Кримінально-правова характеристика цього злочину міститься у ст. ст. 518, 519 Уложення. Так, відповідно до ст. 518, винний у кровозміщенні з нисхідним або висхідним родичем карається засланням на поселення (за кровозмішення з висхідним родичем) або ув'язненням у виправному будинку (за кровозмішення з нисхідним родичем). Стаття 519 вказує, що особа, винна у кровозміщенні з бічним родичем другого ступеня або з нисхідним чи висхідним родичем одного з подружжя, карається ув'язненням у виправному будинку на строк від 3 років. Цікаво, що в цій статті законодавець встановлює мінімальний вік особи, як ознаку суб'єкта цього злочину, а саме – 14 років.

На думку Л. Кучанської: «Майже не викликало сумнівів віднесення дій, пов'язаних з жорстоким поводженням з тваринами, до кола злочинів проти моралі» [94, с. 42]. Тому в усіх проектах Кримінального Уложення 1903 р. цю норму було розташовано у главі «О нарушении постановлений о надзоре за общественною нравственностью». При конструюванні цієї статті суперечливими були два моменти: по-перше, пов'язувати чи ні кримінальну відповідальність за заподіяння мордувань тваринам тільки з публічним характером цих дій; по-друге, що вважати предметом цього злочину – тільки домашніх тварин чи зараховували сюди і диких тварин. Розробники Уложення 1903 р. обмежували відповідальність за ст. 287 тільки випадками, коли завдання, наприклад, мордувань тваринам було публічним, оскільки саме в цьому і полягає головний мотив встановлення караності за порушення, що розглядається. Однак, як зазначив М. Таганцев «особое совещание нашло, что всякое причинение напрасных мучений животным, хотя бы оно происходило непублично, как скоро станет явным, несомненно оскорбляет нравственное чувство лиц, до сведения которых, путем, например, крика или стога животного, дойдут претерпеваемые им мучения;

самый вид ран, следов побоев или истязаний их может возбудить справедливое негодование очевидцев. В виду сего, особое совещание полагало карать как публичное, так и непубличное учинение обсуждаемого проступка» [178, с. 276]. Врешті-решт, ст. 287 Укладення не зв'язала відповідальність за передбачені тут дії з публічним характером їх вчинення. Не погодилося «особое совещание» і з висновками редакційної комісії стосовно предмета цього злочину. «Находя, что разграничение домашних и не домашних животных крайне произвольно, за отсутствием соответственных в законе определений по сему предмету, а весьма часто даже трудно проводимо, так как и заведомо хищные животные могут быть приручаемы, особое совещание сочло возможным одинаково наказывать причинение напрасных мучений животным вообще» [178, с. 276]. Разом із тим «особое присутствие» знайшло за необхідне дещо обмежити застосування цієї статті для того, щоб караними були тільки випадки мордувань домашніх тварин, а не взагалі всіх тварин, включаючи хижих, знищення яких у багатьох місцевостях є не тільки бажаним, але й необхідним. Остаточна редакція ст. 287 Уложення 1903 р. була досить компромісною: відповідальність обмежувалася завданням мордувань тільки домашнім тваринам, а публічний характер цих дій не вимагався.

Окрема стаття Уложення регламентує кримінальну відповідальність за звідництво. Відповідно до ст. 524, особа, винна у звідництві для розпусти, з дівчиною від 14 до 16 років без «употребления во зло ее невинности» або з дівчиною від 16 до 21 року, завідома цнотливою, карається тюремним ув'язненням. Якщо ж винний займався звідництвом своєї дружини, дочки або особи, що знаходилася під його владою або піклуванням, то в такому разі передбачалося покарання у вигляді ув'язнення у виправному будинку.

Стосовно юридичної характеристики звідництва, якої було прийнято в теорії кримінального права кінця XIX початку XX століття, особливий інтерес викликають декілька ключових положень [94]. По-перше, під звідництвом розумілося «умышленное содействие добровольному

любодеянию» [14, с. 421]. Як зазначав А. Щипилло, «Сводничество ни в каком случае не может быть самостоятельным проступком при насильственном или соединенном с употреблением во зло невинности жертвы любодеянии, а признается в таких случаях соучастием» [220, с. 56]. Цю думку поділяли майже всі представники вітчизняної кримінально-правової доктрини того часу: І. Фойницький [193], М. Таганцев [178], Л. Білогриць-Котляревський [14], С. Познишев [138], В. Набоков [117] та ін.

По-друге, наука виходила з необхідності існування самостійної норми про відповідальність за звідництво, аргументуючи це так: «В иных случаях содействие наказуемым половым отношениям представляет такую явную опасность для общества, что оставлять его безнаказанным невозможно, а между тем, оно не могло бы быть наказуемо по правилам о соучастии, ибо соучастие в непреступном деянии ненаказуемо. В некоторых случаях преступных половых отношений содействие таковым, в виду, например, незнания содействующего об известных обстоятельствах, не может рассматриваться как соучастие; надо помнить, что плотские преступления предполагают умысел и заведомость для виновных известных обстоятельств» [138, с. 266]. Ці, безсумнівно, справедливі міркування знову набувають сенсу в умовах, коли проституція більш не розглядається як кримінально-каране діяння.

По-третє, звідництво пов'язувалося тільки з «оказанием содействия любодеянию, т.е. совокуплению мужчины с женщиной» [178, с. 577]. На боротьбу зі звідництвом було спрямовано дві норми Кримінального Уложення 1903 р.: спеціальна (ст. 524), де йдеться про звідництво з особою жіночої статі, що не досягла 16 або 21 року, та загальна (ст. 528), де говориться про невиконання встановлених правил для попередження «непотребства» та присікання його шкідливих наслідків. Термін «непотребство», як було показано вище, охоплював не тільки «любодеяние», але й «любострастие». Під останнє підпадало і мужолозтво. Мабуть, ця обставина дала змогу С. Познишеву стверджувати, що «сводничеством

является содействие плотской связи безотносительно к тому, будет ли эта связь заключаться в совокуплении мужчины с женщиной, в мужеложестве или только блудных действиях» [138, с. 253]. Однак і він, врешті-решт, зробив висновок про наявність цього злочину тільки у випадках звідництва чоловіка і жінки [138, с. 253]. Між тим західна кримінально-правова доктрина того часу, вважаючи звідництво посяганням на громадську моральність, взагалі дійшла інших висновків: «понятие сводничества распространяется и на содействие любострастию без совокупления, главным образом у видах ограждения от разврата малолетних, и не только женского, но и мужского пола» [193, с. 211]. Слід зазначити, що деякі представники вітчизняної кримінально-правової теорії пропонували взагалі відмовитися від криміналізації мужолозтва, якщо воно не було пов'язане з насильством або іншими обставинами, які передбачала ст. 516 Уложення 1903 р. Відповідальності за скотолозтво Кримінальне Уложення 1903 р. уже не передбачало [94, с. 42].

По-четверте, зміст звідництва в законі не визначався, що обумовлювалося будь-якою різноманітністю цих дій. На початку ХХ ст. газета «Одесский листок» писала: «Сводничество в Одессе проявляется столь различно и многообразно, что исследовать все виды его является делом почти невозможным. Эта гнусная профессия маскируется подчас такими благонамеренными и ничего предосудительного в себе не заключающими видами занятий, что никому и в голову не придет заподозрить лицо, занимающееся сводничеством, в его подлинной профессии» [149]. Це діяння вчинювали «гостиничные комиссионеры», «торговцы живым товаром», «сутенеры», «подруги совратительницы», «профессиональные сводни», «портнихи-модистки», «модные салоны», «тайные дома свиданий», «явные дома свиданий», «хипесные организации» тощо. [149].

Разом із тим, як зазначав М. Таганцев: «Сводничество может заключаться и в склонении кого-либо к любодеянию ухищрениями, уговором, или в простом доставлении лица для любодеяния, или в

приискании необходимого для того места, подходящего условия, одним словом — в разнообразном оказании помощи и содействия, но, во всяком случае, внешняя сторона сводничества должна иметь характер положительный, а не отрицательный, должна заключаться в создании необходимых для любоддеяния условий, а не в одном только попустительстве; на этом основании, не может считаться сводником хозяин квартиры, знающий, что в комнате его жильца совершается любоддеяние, и не воспрепятствовавший этому» [178, с. 233].

По-п'яте, звідництво визнавалося злочином із формальним складом і вважалося закінченим «как скоро виновный склонил кого-либо к любоддеянию или доставил лицо, достал или устроил помещение, хотя бы самое любоддеяние по каким-либо причинам и не произошло» [178, с. 233].

Вельми цікавими для аналізу складами злочинів, передбаченими Уложенням, є «потворство несовершеннолетнему к непотребству» (ст. 525), «склонение женщины к непотребству» (ст. 526), «нарушения правил о домах терпимости» (ст. ст. 528, 529). Так, відповідно до ст. 525, один із батьків, опікун, піклувальник або особа, що має нагляд над неповнолітнім, винний у «потворстве к непотребству» такого неповнолітнього, карається тюремним ув'язненням. Стаття 526 встановлює, що особа, винна у «склонении женщины к непотребству» за допомогою певного фізичного або психічного примусу, погрози вбивством або завданням тяжких або особливо тяжких тілесних ушкоджень потерпілій особі або члену її родини, якщо така погроза могла викликати у потерпілої особи певні побоювання щодо здійснення цієї погрози; з особою, що знаходилася в несвідомому стані, і якщо злочинець призвів її до такого стану, карається тюремним ув'язненням на строк від 3 місяців. Цікавим відається положення цієї статті, яке містить відповідальність за вказані дії, але поєднані з виїздом потерпілої особи за межі держави з метою зайняття розпусною діяльністю. Це діяння карається ув'язненням у виправному будинку на строк до 3 років.

Досить новим складом злочинів проти моралі, передбаченим Уложением 1903 р., є «нарушения правил о домах терпимости». Так, відповідно до ст. 528, винний у порушенні правил для попередження розпусти та припинення її шкідливих наслідків карається арештом або грошовим штрафом від 500 рублів. Стаття 529 встановлює, що особа, винна у прийнятті до притону розпусти особи жіночої статі молодше 21 року карається тюремним ув'язненням. Зі змісту цієї статті логічно зробити висновок, що прийняття до притону осіб від 21 року та утримання притонів взагалі злочинним діянням не вважалося.

Крім того, відповідальність за деякі діяння такого роду передбачалася в главі XIX Уложення (ст. 408 – 419), де йшлося про посягання проти прав сімейних. Слід сказати, що за Кримінальним Уложением 1903 р., як і за Уложением про покарання кримінальні та виправні 1885 р., проституція не визнавалася кримінально-карним діянням.

У цьому контексті цікаво прослідити основні етапи кримінально-правової регламентації проституції в Російській імперії та на українських землях, які належали до її складу, починаючи від її заборони і закінчуючи легалізацією, а також встановити основні причини цього. Ще у XVII ст. патріарх Філарет викривав служивих людей, які їхали на віддалену службу, в тому, що вони закладали своїх дружин і замість відсотків надавали право користування закладеними. Якщо боржник вчасно не викупував свою дружину, то позичальник міг продавати її для розпусти усім підряд. Чоловіки торгували своїми дружинами. У свята напівроздязнені п'яні повії вільно розгулювали по вулицях [115, с. 41]. Московським Наказом благочиння 1649 р. Князь Олексій Михайлович приписав начальникові варту вдень і вночі стежити, щоб на вулицях і в провулках міста «блядні», тобто непотрібних дівчат, не було [28, с. 85].

Ідеї західництва і слов'янофільства не могли не вплинути на оцінки впливу петровських реформ на моральність: «Начало проституции появилось, надо думать, от тех иностранцев, которые переселились в Россию,

но не желали бросить своих приобретенных в отечестве порочных привычек, вследствие чего они и завели по примеру своей родины проституцию в России, а от них проституция проникла уже в русское общество... Превратившись из грузной боярыни в великосветскую даму, русская знатная женщина, познакомившись с европейскими модами и кокетством, одновременно с этим получила познание и различных сладострастных привычек с Запада» [40, с. 3]. Німецька слобода була справжнім притоном людей, які шукали будь-яких розваг. Проституція проникла в монастирські келії, на вулицях зустрічалися напівп'яні монахи, які вдавалися до розврату. Регулярна армія, чиновництво, маса селян, відірваних від дому, що працювали на будівництвах, породжували попит на жіноче тіло.

Жоден із петровських указів не сприяв утвердженню легальної проституції. У військових артикулах 1715 р. згадується про зґвалтування неповнолітніх, скотолозтво, мужолозтво, кровозмішення. За ці діяння погрожували вічна служба на галерах або смертна кара. Артикули вимагали від профосів, солдат, що стежили за чистотою приміщень, виганяти роздягненими знайдених у розташуванні полків розпусти. Якщо холостяк звабить дівчину обіцянкою одружитися, і вона стане матір'ю, йому погрожували виплати на користь матері і немовляти, тюремне ув'язнення і церковне покаяння. Імператорською резолюцією від 12 квітня 1722 р. ведення справ про перелюбство, що знаходилося раніше під церковною юрисдикцією, передавалося світському суду [76, с. 13].

Укази Петра II 1728 р. і Анни Іоанівни 1736 р. наказували всім господарям будинків і торговцям оголосити під підпис, «чтобы впредь непотребных жен и девок держать не держали под жестоким страхом и наказанием».

Положення петровських військових артикулів увійшли до Зводу законів 1832 р. у вигляді ст. 669 і ст. 670 кримінальних законів про блуд, за якими винний в розбещенні зобов'язаний був забезпечити утримання матері і

немовляти, піддавався тюремному ув'язненню і церковному покаянню. Від покарання звільняло одруження.

Проектом кримінального уложення, складеним за Єлизавети Петрівни, посилювалася боротьба зі звідництвом [19, с. 29]. Указ від 1 серпня 1750 р. зобов'язував головну поліцейську канцелярію організовувати розшук і затримання по різних островах і місцях Петербурга непристойних дівчат і жінок, а потім із супровідною запискою відправляти їх на огляд до Калінкінської лікарні [216, с. 76]. Ця лікарня виникла на великому прядильному дворі, де в 1718 – 1727 рр. ткали полотно «на голандський манер» і куди пізніше направляли для виправлення «непотрібних» жінок.

Укази 1743, 1760 и 1782 рр. стосувалися, крім іншого, заборони чоловікам відвідувати громадські бані разом із жінками [36, с. 3].

З огляду на поширення в армії венеричних хвороб, сенатський указ від 20 травня 1763 р. наказував допитувати військовослужбовців, одержимих «франц-венерією», про джерело зараження, вводив розшук повій за показаннями осіб, які заразилися від них, і примусове безоплатне лікування, а викритим у «розпусті» жінкам погрожував засланням до Сибіру. Після лікування солдатських дружин пропонувалося повертати чоловікам, кріпаків – власникам, а солдатських вдів засилати на Нерчинські рудники. Приводом до видання указу послужило виявлення, в результаті відвідування начальством с.-петербурзького головного госпіталю, 40 хворих «франц-венерією», як тоді називали сифіліс та інші венеричні інфекції. За поясненнями старшого доктора і головного лікаря, заразилися вони не інакше як від «непотрібних» жінок [146, с. 50].

Катерининським указом 1765 р. підлягали засланням на поселення в супроводі варті вдови і дівки за «неробство» і «безладну поведінку». А з 1771 р. за розпорядженням Сенату поліція стала відправляти «непотрібних дівок» на фабричну роботу. У поліцейському Статуті благочиння 1782 р. уперше було сказано про розпусту як про промисел, тобто добування засобів для існування шляхом «непристойним» (а значить – проституції), за що

встановлювалося покарання у вигляді відправлення на півроку в гамівній будинок. Такому ж покаранню, а також штрафу, піддавалися звідники, у тому числі які надавали для розпусти свій дім [159, с. 77]. Переконавшись, що посилення заходів не веде до скорочення проституції, Катерина II допустила існування легальних повій, зобов'язавши їх підкоритися періодичним медичним оглядам. У Петербурзі навіть відвели спеціальні місця для публічних будинків [42, с. 14].

На початку правління Павла I під страхом тюремного ув'язнення публічних жінок зобов'язали носити одяг жовтого кольору як відмінну рису їхнього ремесла. Указом 1800 р. було наказано всіх «розпусниць» обох столиць засилати «прямо на Нерчинські фабрики». У Москві поліція відшукала таких 139, з яких близько половини були солдатками [9, с. 66]. При Павлові I і Олександрі I положення Статуту благочиння про «розпусту» і звідництво залишалися діючими [69, с. 105].

При Миколі I традиції колишнього законодавства зберігалися. Про це свідчать ст. 218 і ст. 223 Статуту про попередження і припинення злочинів Зводу законів Російської імперії 1832 р. Наказ чинам і служителям земської поліції від 3 червня 1837 р. нагадував становим приставам про неприпустимість «всілякої розпусти». Стаття 182 Сільського поліцейського статуту для державних селян 1839 р. наказувала «холостых и вдовых мужчин, равно незамужних и вдовых женщин, уличенных в непотребстве, употребляют в общественные низкие работы: на метение и очищение улиц от грязи и сора, на мытье полов в общественных домах и т.п.» [182, с. 337]. За ст. 781 Зводу законів кримінальних редакції 1842 р. «винні в блуді» піддавалися «тюремному ув'язненню і церковному покаянню». Згідно зі ст. 1286 Уложення 1845 р. винний у відвідуванні «непотрібних» жінок «явним і спокусливим чином» підлягав грошовому штрафу від 1 до 10 руб.

4 березня 1843 р. міністр внутрішніх справ Л.А. Перовський доручив особливому комітету при міністерстві зайнятися пошуками заходів проти «любострастной болезни» і складанням правил нагляду за публічними

жінками. 10 серпня він отримав найвищий дозвіл на заснування в Петербурзі лікарсько-поліцейського нагляду за проституцією. Комітет Міністрів зі свого боку схвалив введення запропонованої Міністерством внутрішніх справ і санкціонованих імператором системи заходів нагляду у вигляді експерименту тільки в Петербурзі і строком не менше, ніж на два роки.

У разі вдалого досвіду передбачалося представити твердження штату Лікарсько-поліцейського комітету і штату лікарні для повій законодавчим порядком через Державну Раду. Це положення Комітету Міністрів від 6 жовтня 1843 р. було схвалено Миколою І.

Однак ніяких змін в законах про покарання за «розпусту» не відбулося. Отже, діяльність Лікарсько-поліцейського комітету мала би будуватись у рамках існуючої суворо заборонної системи заходів проти «непристойного». Протиріччя між суворо заборонною правовою системою і необхідністю підконтрольної легалізації проституції намагалися компенсувати адміністративними розпорядженнями. Початок цієї практики поклав усе той же Перовський. Циркулярний припис начальникам губерній від 4 грудня 1846 р. говорив про звільнення від суду тих жінок, що займалися розпустою, які суворо дотримувалися правил нагляду, що не ухилялися від медичного огляду, і не були викриті в іншому злочині. В іншому випадку вони повинні були відповідати за розпусту за законом. 8 березня 1848 р. міністри внутрішніх справ і юстиції клопотали про звільнення піднаглядних повій, не обвинувачених в інших злочинах, від покарань та стягнень за «розпусту» на підставі розпоряджень міністерств губернським і повітовим поліцейським управлінням. Микола І погодився.

За височайше затвердженим, але не оприлюдненим рішенням Державної Ради від 6 квітня 1853 р. жінки, що знаходилися під лікарсько-поліцейським контролем, осуду саме за «розпусту» не підлягали, але переслідувалися за інші злочини, а за сукупністю з ними звинувачувалися і в розпусті. Механізм звільнення піднаглядних повій від кримінальної відповідальності діяв так:

нижчі інстанції засуджували винних у «розпусті» до покарань, установлених статтями законів, губернатор цих вироків не затверджував і клопотав перед Міністерством внутрішніх справ про звільнення засуджених, міністр же задовольняв подібні прохання [91, с. 50].

Стаття 44 Уложення про покарання, що накладаються мировими судьями, 1864 р., яка виключала покарання за проституцію на умовах підпорядкування лікарсько-медичному контролю [91, с. 52], замінила ст. 1287 і 1288 Уложення про покарання 1845 р., і ст. 1342 і 1343 Уложення про покарання 1857 р. За порушенням Міністерством юстиції питанням про межі дії ст. 44 щодо таємних повій загальними зборами 1-го і Касаційного департаментів Сенату 3 лютого 1892 р. було роз'яснено, що жінок, які промишляли розпустою без зарахування в списки публічних, слід засуджувати за цією статтею за таємну розпусту. При цьому заборонна система проституції не руйнувалася, оскільки ст. ст. 223 і 230 Зводу статутів про попередження і припинення злочинів 1832 р., а також ст. ст. 155 і 158 Статуту про попередження і припинення злочинів 1890 р. категорично забороняли «відкривати вдень і вночі будинок свій чи найманий для розпусти і входити в нього» [210, с. 44].

Таким чином, в умовах офіційної заборони, ст. 44 Уложення про покарання, що накладаються мировими судьями, 1864 р., по суті, легалізувала проституцію в Російській імперії, висунувши повіям як умову повне підпорядкування вимогам організованого за ними контролю. Патерналістська політика верховної влади імператорської Росії стояла на сторожі традицій і не могла допустити явного визнання відкритого «непотребства», але в інтересах турботи про здоров'я народу влада була змушена зробити крок до терпимості [72, с. 2].

Продовжуючи встановлену із цього питання практику, ст. 528 Кримінального Уложення 1903 р. передбачала відповідальність лише за невиконання встановлених «для предупреждения непотребства и пресечения вредных отъ оногo послeдствій» правил [52, с. 204]. Причому до

відповідальності притягалися як жінки, які займалися проституцією, так і особи, які утримували будинки розпусти.

Як відомо, Кримінальне Уложення 1903 р. повністю було введено в дію тільки в Латвії, Литві та Естонії. На решті території Російської імперії, у тому числі і в Україні, було введено в дію тільки дві глави: «О смуте» і «О бунте против Верховной власти и о преступныхъ деяніяхъ противъ священной особы императора и членов императорского Дома». Норми загальної частини в дію не вводилися. Тому майже до Жовтневої революції 1917 р. застосовувалось Уложення про покарання кримінальні та виправні в редакції 1885 р., Статут про покарання, які накладалися мировими судьями 1864 р. та деякі інші акти.

Разом із тим, силу діючого закону, поряд із двома главами, про які йшлося, набули ще декілька десятків норм Особливої частини Кримінального Укладення 1903 р. Цей процес торкнувся і деяких злочинів проти моральності. Так, Законом від 25 грудня 1909 р. «О мерах к пресечению торга женщинами, в целях разврата» було введено в дію ч. 1 п. 2, ч. 2 і 3 ст. 500 («лишение личной свободы задержанием или заключением в притоне разврата — лица женского пола, не внесенного в список публичных женщин»), а також ст. ст. 524 — 529 (звідництво, примушування до проституції, втягнення до проституції, сутенерство, невиконання встановлених правил щодо попередження «непотребства» та присікання його шкідливих наслідків, прийняття до притону розпусти осіб, які не досягли 21 року, утримання у притоні розпусти жінки, яка виявила бажання залишити свій промисел) [138, с. 255]. Саме цим законом уперше у вітчизняній історії було встановлено кримінальну відповідальність за сутенерство (ч. 1 ст. 527).

4.2. Юридичне відображення системи злочинів проти моралі в кримінальному законодавстві Австро-Угорської імперії

В 1772 р. за результатами першого поділу Речі Посполитої Галичину було анексовано Австрією. Остаточне входження Галичини до складу Австрії було юридично оформлено договором між Австрією, Пруссією та Росією від 3 травня 1815 р. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р., укладеним між Росією та Туреччиною, до складу Австрії було приєднано також і Буковину. У складі Габсбурзької монархії з 1526 р. перебувала Угорщина, яка ще 1326 р. захопила населене українцями Закарпаття. Австрійський уряд штучно об'єднав українські та польські землі в єдиний адміністративний край під назвою Королівства Галичини та Володимерії. Західну частину Королівства становили польські землі, із центром у Кракові. Ця частина іменувалася Західною Галичиною, східна його частина була зазвичай населена українцями з центром у Львові та іменувалася Східною Галичиною. До 1848 р. у складі Королівства Галичини і Володимерії перебувала також Буковина, однак уже 1849 р. її було виокремлено у коронний край. Відразу після приєднання Галичини австрійський уряд розпочав активні дії щодо організації на її території австрійських органів державної влади та крайового самоврядування. Значну увагу австрійського двору було зосереджено також і на нормативно-правовому забезпеченні їхньої організації та діяльності. Це було зумовлено, насамперед, тим, що на території Галичини у другій половині XVIII ст. продовжували діяти норми польського права, які не відповідали тогочасним історичним та суспільним реаліям, містили значну кількість феодальних та напівфеодальних пережитків і були відмінними від джерел австрійського права. Запровадивши в Галичині подібну до австрійської систему державних органів влади та крайового самоврядування, австрійський уряд обмежив компетенцію та повноваження польської шляхти, а також поширив дію австрійського права на територію всієї імперії [23, с. 299].

Починаючи з 1772 р., на західноукраїнських землях поступово запроваджується австрійське законодавство [92, с. 46]. Спочатку укладалися спеціальні збірники, де містилися закони, накази, мандати та інші правові акти для застосування в Галичині. Офіційним виданням Австрійської монархії, в якому друкувалися австрійські закони, був «Імперський лист законів», а в Галичині такі ж функції виконував «Провінціальний звід законів», який згодом було перейменовано на «Загальний вісник місцевих законів». Австрійський уряд у законотворчій сфері прагнув використати Галичину у своїх цілях. Це виявлялося, зокрема, у тому, що територія Галичини була законодавчим полігоном, місцем випробування багатьох нових нормативно-правових актів австрійського двору, і лише після такої їх апробації та за умови позитивних результатів дія цих нормативно-правових актів поширювалася й на інші коронні краї австрійської імперії.

У середині XVIII ст. в Австрійській імперії виникла гостра необхідність систематизації права. Робота над кодифікацією кримінального права розпочалася у другій половині XVIII ст. У грудні 1768 р. австрійською імператрицею Марією Терезією було затверджено Кримінальний кодекс, який отримав назву Терезіана. Цей кодекс містив норми матеріального і процесуального права. Кримінальний кодекс 1768 р. містив точне визначення поняття злочину та його класифікацію. Усі злочини цей кодекс поділяв на публічні та приватні. Саме до приватних злочинів було віднесено статеві злочини, злочини проти моралі та сімейного укладу тощо. Обмежуючи церковну юрисдикцію, австрійський кримінальний кодекс 1768 р. значне місце відвів сексуальним злочинам і злочинам проти моралі та сімейного укладу. Нововведенням австрійського кримінального кодексу було передбачення покарання за злочини, скоєні шляхом друку (пасквілі, карикатури тощо) [217, с. 96]. Об'єктом посягання цих злочинів також вважалася суспільна мораль. Кодекс скасовував найжорстокіші види покарань (утоплення, розірвання кінцями, поховання живим), які раніше передбачалися за вчинення злочинів проти моралі, проте зберігав такі покарання, як спалення, четвертування, колесування, повішення,

відрубання голови, що було ще пережитком середньовіччя. Поряд зі смертною карою до осіб, що вчиняли цю категорію злочинів, застосовували обтяжуючі покарання, зокрема, проганяння крізь стрій, тюремне ув'язнення, заслання, громадські роботи. Ще одним видом покарань, передбаченим за злочини проти моралі, були штрафи. Кодекс передбачав також покарання, що накладалися на розсуд судді: усунення з посади, позбавлення деяких прав тощо; додатковою мірою покарання була конфіскація майна – повністю або частково.

У другій половині XVIII ст. в Австрійській імперії відбулися значні соціально-економічні та політичні зміни, які зумовили необхідність перегляду кримінального кодексу 1768 р., адже збереження архаїчної тяганини в судочинстві, суворості покарань свідчило про феодальний характер тогочасного кримінального закону, що засуджувалося передовою австрійською правовою думкою. З метою удосконалення кримінального законодавства 13 січня 1787 р. цісар Австрії Йосиф II затвердив новий кримінальний закон про злочини і покарання (Кримінальне уложення), який був повною мірою результатом австрійської кримінальної політики «освіченого абсолютизму». Значним позитивом було те, що кримінальний закон про злочини і покарання 1787 р. містив лише норми кримінального (матеріального) права, на відміну від кримінального кодексу 1768р., а процесуальні відносини регулювалися окремим актом – судовою інструкцією від 23 лютого 1786 р., яку в подальшому, а саме 1 червня 1788 р., було замінено на загальний кримінальний судовий порядок[122, с. 14]. Уперше в історії австрійського кримінального права Кримінальний кодекс 1787 р. поділив злочинні дії на кримінальні злочини, що розглядалися судами, і т.зв. політичні злочини, тобто менш серйозні правопорушення, що розглядалися адміністративними органами. Крім того, імператор Йосиф II значною мірою пом'якшив більшість санкцій саме за злочини проти моралі. Перше, що дійсно дивує, – це те, що п'ята глава кодексу, яка називається «Злочини, які призводять до пошкодження моралі» (§ 61–82), належить до другої частини «Про політичні злочини і політичні санкції» та фактично

присвячена підробці грошей і цінних паперів, а також покаранню за втечу з місць позбавлення волі [217, с. 96].

Наступник Йосифа II – Леопольд II намагався пом'якшити суворість Кримінального закону про злочини і покарання 1787 р. В 1790 р. він скасував публічні покарання, у тому числі і за скоєння злочинів проти моралі, а також дав завдання розробити новий кримінальний кодекс. Його підготував австрійський криміналіст Зонненфельс. 17 червня 1796 р. його оприлюднив уже імператор Франц II та запропонував запровадити у Західній, а в 1797 р. і в Східній Галичині.

Розвиток капіталістичних відносин в Австрії призвів до продовження кодифікації кримінального права, наслідком якої було прийняття Кримінального кодексу 1803 р., в основу якого було покладено Кримінальний кодекс 1797 р., але суттєвих змін стосовно системи злочинів проти моралі цей документ не ввів.

В 1848 р. в Австрії відбулася буржуазно-демократична революція, яка привела до перегляду кримінального законодавства в імперії. Але хоча пізніше видавалися нові кодекси, вони зберігали жорстокість першого кодексу 1768 р. Введення принципів буржуазного права постійно зустрічало опір панівного класу феодалів-кріпосників, які, використовуючи імперську владу, прагнули зберегти не тільки економічні, але й політичні та правові основи свого привілейованого становища. Утвердження капіталістичних відносин в Австрії привело до того, що кримінальний кодекс 1803 р. було переглянуто та видано у новій редакції в 1852 р. Тому після довготривалої перерви в законотворчості, у сфері регулювання питань кримінального права в 1852 р. було прийнято новий Кримінальний кодекс (Загальний кримінальний кодекс Францишка-Юзефа) [217, с. 42]. Він був чинним у Галичині і Буковині у складі Австрії та Австро-Угорщини, а після її розпаду був основним кримінальним законом у Галичині аж до введення там польського Кримінального кодексу 1932 р. Особлива частина цього кодексу передбачала відповідальність за 10 основних складів злочинів, у тому числі і за злочини проти моралі (статеві злочини) [218, с. 74].

Слід зазначити, що Кодекс 1852 р. залежно від виду порушених інтересів поділяв усі злочини на суспільні злочини (злочини проти безпеки суспільства або злочини проти безпеки товариств) та приватні злочини (злочини проти безпеки окремих осіб). Саме до останньої групи належали злочини проти моралі (статеві злочини), такі як зґвалтування жінки (§ 125), перелюб (§ 502), зганьблення неповнолітньої родички домашніми (§ 504); розпуста (§ 505); закорінене п'янство (§ 524); вчинення неморальних дій (§ 525), збезчещення (§ 128), кровозмішення (§ 131), сутенерство (§ 512); допомога в розпусті, якщо її було надано шинкарями, корчмарями або їх прислугою (§ 515); позичання дітей для жебракування (§ 521); закорінене п'янство (§ 524) тощо [229, с. 50].

Цей Кодекс передбачав досить розвинену систему кримінальних покарань за вчинення злочинів проти моралі. Відповідно до § 125, особа, винна у зґвалтуванні жінки, підлягала кримінальному покаранню у вигляді тяжкого ув'язнення терміном від 5 до 10 років [172, с. 211]. Застосування цієї норми на території українських земель підтверджується матеріалами судової практики. Так, 20 травня 1880 р. у кримінальному відділі Крайового суду у Львові слухали справу про обвинувачення Юзефа Ганцата, жителя м. Тарнів (тепер Малопольське воєводство Республіки Польща) у зґвалтуванні (§ 125). Юзефа Ганцату звинувачували в тому, що 12 квітня 1880 р. на одній із вулиць м. Львова за допомогою сили змусив Схеву Шпінадель до статевих відносин із ним. Потерпіла зазначала, що у цей день вона пішла до магазину за молоком. Купивши його, вона вийшла з магазину. При виході Схева зустрів Юзеф і відтягнув її за магазин, де нікого не було, та там зґвалтував її. Свідок Марія Шевчинська говорила, що Схева розказувала їй про цей випадок та питала її, чи у неї не буде дітей, бо щось дуже болить живіт. Вона також зазначала, що потерпіла своєю поведінкою завжди провокувала оточуючих чоловіків. Свідок Йозеф Шіпта підтвердив слова пані Марії Шевчинської. Свідок Йозеф Чепка зазначав, що Юзеф Ганцата йому ніколи про цей випадок не розказував, хоча він із ним ділився усім, бо вони були близькими друзями. Схева Шпінадель підтвердила, що вона часто заводила з чоловіками непристойні розмови. За

вчинення цього тяжкого злочину кримінальним кодексом 1852 р. було передбачено покарання у вигляді тяжкого ув'язнення терміном від 5 до 10 років. Враховуючи вищенаведене суд присяжних виніс вирок про невинуватість Юзефа Ганцата. На підставі ст. 334 кримінально-процесуального кодексу 1873 р., враховуючи рішення суду присяжних, суд визнав обвинуваченого невинним у вчиненні цього кримінально караного діяння та виніс виправдувальний вирок [204, арк. 11].

Цікавим видається аналіз § 128 Кодексу, який передбачає кримінальну відповідальність за збезчещення. Під цим злочином законодавець розумів дії особи стосовно потерпілої, яких було спрямовано на задоволення своїх статевих потреб, але які не містили ознак зґвалтування [78, с. 34]. Це положення підтверджується також матеріалами судової практики. Зокрема, 9 грудня 1869 р. у кримінальному відділі Крайового суду у Львові слухали справу про обвинувачення Максимінюка Федора, жителя с.Вижлів (тепер Львівська область) у збезчещенні (§ 128). Максимінюка Федора звинувачували в тому, що 14 березня 1869 р. він закрився у своїй стайні в с. Вижлів (тепер Львівська область) з Хабкою Зазубняк і силою поклав її на ліжко. Потім зняв з неї спідницю та сорочку і ліг на неї. Після цього почав її обмацувати та запхав палець руки їй у піхву. Обвинувачений повністю визнав свою вину. Вироком суду Максимінюка Федора було визнано винним у збезчещенні (§ 128). За вчинення цього тяжкого злочину кодексом було передбачене покарання у вигляді тяжкого ув'язнення терміном від 1 до 5 років. З урахуванням наявних у справі пом'якшуючих обставин: винний визнав свою вину, та до цього він бездоганне життя, йому було призначено покарання у вигляді тяжкого ув'язнення строком на 1 місяць з посиленням у вигляді обмеження в їжі один раз щотижня впродовж усього терміну тривання ув'язнення [205, арк. 5].

Досить цікавим видається склад злочину, передбачений § 305 – публічна зневага інституту шлюбу, сім'ї, власності, вихваляння протиправних або неморальних діянь, якщо вищеперелічені кримінально карані діяння було вчинено за допомогою друкованих засобів. За вчинення цього злочину було передбачено покарання у вигляді арешту. Строки тривання арешту було

передбаченоу § 247 кримінального кодексу 1852 р. Згідно з приписами цієї статті, за загальним правилом, найкоротший строк арешту – двадцять чотири години, а найдовший – шість місяців [114, с. 12]. Проте і в кодексі, і в спеціальних кримінальних законах було передбачено випадки, коли максимальний строк тривання арешту міг бути й один рік.

Досить поширеним видом злочинів проти моралі, який також містився в кодексі 1852 р., було кровозмішення (§ 131). Під кровозмішенням законодавець розумів статевий зв'язок з особою, яка знаходилася у спорідненості з виним. Цей параграф передбачав кримінально-правову санкцію за кровозмішення у вигляді арешту на певний термін, залежно від ступеня спорідненості і наявності обтяжуючих чи пом'якшуючих обставин. Так, 30 липня 1884 р. у кримінальному відділі Крайового суду у Львові слухали справу про обвинувачення Бурбила Никифора, жителя м. Львова, у кровозміщенні (§ 131). Бурбила Никифора звинувачували в тому, що він живе статевим життям із своєю дочкою Марією Бурбило, якій було 17 років. Оскільки Марія відмовилася свідчити проти свого батька, а інших доказів, що підтверджували вину Никифора, у суду не було, то відповідно до положень § 259 ч.3 Кримінально-процесуального кодексу 1873 р., у зв'язку з відсутністю доказів Никифора було звільнено від обвинувачення у вчиненні кровозмішення (§ 131). Проте судом було встановлено, що Никифор спить зі своєю дочкою в одному ліжку. Це було підтверджено свідченнями сусідів обвинуваченого: Катерини Чапор та Анастасії Фалішлей, які зазначали, що вони не раз говорили Никифору, що це неприпустимо, щоб він спав з дочкою в одному ліжку, на що він нічого їм не відповідав. Рішенням суду Бурбила Никифора було визнано винним у порушенні моралі (§ 516). За вчинення цього злочину кодексом було передбачено покарання у вигляді посиленого арешту терміном від 8 днів до 6 місяців. Йому було призначено покарання у вигляді посиленого арешту терміном на 8 днів [206, арк. 8].

Слід також зазначити, що певні категорії злочинів проти моралі містилися не в особливій частині кодексу, а в інших нормативно-правових актах. Зокрема, австрійське законодавство передбачало кримінальну відповідальність за

пияцтво, відносячи його до протиправних діянь, які посягають на суспільну мораль. Кримінально-правову кваліфікацію та міру відповідальності за цей злочин було передбачено § 1 Закону «Про боротьбу з п'янством в Галичині, Буковині та Великому князівстві Краківському» від 19 липня 1877 р. Так, 27 січня 1898 р. у кримінальному відділі Крайового суду у Львові слухали справу про обвинувачення Томаша Бігуша, жителя с.Солонка (тепер Львівська область) у пияцтві. Вироком суду Томаша Бігуша визнали винним у злочині пияцтва. Відповідно до § 1 Закону «Про боротьбу з п'янством в Галичині, Буковині та Великому князівстві Краківському» від 19 липня 1877 р. за появу п'яним у публічному місці передбачалося покарання у вигляді арешту строком до 1 місяця або покарання у вигляді штрафу в розмірі до 50 гульденів [207, арк. 11].

Вельми поширеним видом злочинів проти моралі, передбаченим австрійським законодавством, було зайняття проституцією. Відповідальність, за цей злочин було передбачено § 1–6 Закону «Про прийнятність тримання у виправному будинку та будинку примусової праці» від 24 травня 1885 р. Так, утримання в будинку примусової праці могло бути визнано допустимим щодо зайняття проституцією жінкою, яку вже раз було покарано за це органами поліції; невиконання поліційних приписів, виданих для жінок, затриманих у зв'язку із зайняттям проституцією; зайняття проституцією жінкою, яка знала про те, що вона хвора на венеричну хворобу; зваблювання молодих осіб та спричинення сімейного конфлікту у зв'язку з виявленням факту зайняття дружиною проституцією [228, с. 265].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено нове вирішення наукового завдання, яке полягало у виявленні закономірностей та особливостей розвитку законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.). Результати дослідження мають вираження у таких висновках:

1. Поняття та зміст системи злочинів проти моралі отримали своє розуміння у примітивному вигляді ще в додержавний період. В історії розвитку людства важливим завданням ще в первісну епоху було регулювання статевих відносин, шлюбу та сім'ї, які являли собою систему моральних норм. Саме в цей період виникла статева мораль, яка була важливим об'єктом суспільного контролю та захисту. Сексуальні заборони не виникли в один день. Вони з'явилися у результаті тривалих спроб і помилок, проте були дуже раннім надбанням людства. Саме вони відображали первісну мораль, яка й досі відлунує у поведінці людей.

Свобода статевих відносин первісного періоду була безмежною: мали місце прояви проміскуїтету, гомосексуалізму, статевого фетишизму, інцесту, інших видів статевих збочень, однак одне залишалось сталим майже в усіх суспільних формаціях – це заборона перелюбства, яке вже у первісну епоху вважалося найбільш поширеним і певною мірою небезпечним злочином проти моралі.

Моральні вимоги, які у цьому плані пред'являлися до чоловіків, були однозначно більш м'якими. Безумовно, перелюбство, вчинене чоловіками, також не схвалювалося, але за архаїчних часів такі дії, як правило, вважалися крадіжкою жінки, яка була власністю іншого чоловіка, а тому посягати на неї заборонялося.

2. Важливу роль у житті суспільства відігравала правова регламентація злочинів проти моралі за доби Київської Русі, коли головне місце у цьому процесі посідала церква. Особливо вплив церковного права та

канонічного соціального контролю стосовно цього питання почав відчуватися після прийняття християнства в 988 р. Злочини проти моральної чистоти у переважній більшості було визначено Статутом Володимира Великого, але в той історичний період суто аморальні вчинки дуже часто ототожнювалися з діями, що протирічили певним церковним канонам або правилам сімейного співжиття. Тому в період існування Київської Русі було б логічним виокремити злочини проти релігії, моралі та сім'ї. Це обумовлюється також і схожістю санкцій, що накладалися за ці злочини в Київській Русі, і єдиною системою органів, що здійснювали судочинство у справах про ці злочини.

3. Процес становлення і розвитку інституту злочинів проти моралі на українських землях тривав за доби Королівства Польського. Підтвердженням цього стали норми Віслицького статуту 1347 р., Повного зводу статутів Казимира Великого 1420 р., Вартського статуту 1423 р. й інших нормативних актів, що передбачали відповідальність за правопорушення, яку встановлювали від імені держави королівські чиновники. У досліджуваний період поняття злочинів проти моралі суттєво відрізнялося від сьогодення, і до цієї категорії злочинів нерідко зараховувалися аморальні дії, які посягали не лише власне на моральні устої суспільства, але й на честь та гідність представників привілейованих станів, зокрема шляхти. Тому особливу групу злочинів за законодавством Польського Королівства становили злочини проти честі та моралі. З формуванням поняття шляхетської честі образу гідності почали вважати тяжким аморальним злочином. Образа гідності виявлялася у приниженні образливим словом або в обмові гідності людини. Якщо обвинувачення не спростовувалося, обмовник підлягав покаранню, зазвичай такому ж, яке належало за злочин, що інкримінувався.

4. На українських землях у складі Великого князівства Литовського було виокремлено три шари правового регулювання системи злочинів проти моралі: писане польсько-литовське та литовсько-руське право (було

представлено нормативно-правовими польсько-литовського та литовсько-руського походження – Статути Великого князівства Литовського 1529 р. та 1566 р., привілеї, Судебник Казимира IV тощо), міське право (являло собою норми магдебурзького права та інших його різновидів, що діяли на українських землях), право етнорелігійних груп (норми права вірменської, мусульманської, єврейської громад). Всі ці правові підсистеми містили норми кримінального права, але система злочинів проти моралі того періоду отримала своє відображення лише у нормах права етнорелігійних груп і частково в нормах німецького міського права.

Першим писаним джерелом світського права, в якому закріплювалися злочини проти моралі та покарання за них, був Статут Великого князівства Литовського 1588 р., якого було прийнято вже у Речі Посполитій. До цього моменту ця категорія злочинів залишалася в основному предметом церковної юрисдикції та канонічного права.

За Судебником Мхітара Гоша, всі кримінальні справи поділялися на ті, що судяться за церковними канонами, і ті, що судяться за світськими законами. І саме до другої групи належали злочини проти моралі, до яких Судебник зараховував зґвалтування, побиття або образу батька чи матері, поширення пліток про батьків тощо.

У татарських релігійних громадах на українських землях склалася власна система злочинів проти моралі, передбачена мусульманським правом. В умовах общинного існування татар серед християнського населення на українських землях покарання за їхнє скоєння для членів цієї етнорелігійної групи призначалися та виконувалися громадою або родом.

Досить ретельно регламентувалася система злочинів проти моралі та покарання за їх скоєння у джерелах магдебурзького права на українських землях. Норми магдебурзького права до злочинів проти моралі зараховували відьомство, статеві стосунки між представниками різних конфесій, перелюбство, розпускання неправдивих пліток тощо. Вельми поширеним видом покарання за злочини проти моралі за нормами магдебурзького права

було вигнання. Згідно з нормами магдебурзького права вигнанням мали карати звідників і звідниць.

5. Значний вплив на процес розвитку законодавства про злочини пороти моралі за козацько-гетьманської доби мали норми звичаєвого права. Особливого застосування вони набули у Запорізькій Січі. Саме звичаєве право регулювало процес притягнення до відповідальності осіб, які вчиняли злочини проти моралі, і саме звичаєве право найбільшою мірою відображало інтереси більшості населення Січі. Крім того, слід звернути увагу на факт визнання російською владою існування звичаєвого права у сфері кримінального права стосовно злочинів проти моралі, навіть незважаючи на те, що серед норм звичаєвого права запорожців у досліджуваний період зустрічалися й такі, що суперечили діючому російському законодавству.

6. В Україні-Гетьманщині існувала ціла низка різноманітних джерел права, які встановлювали відповідальність за злочини проти моралі. Це мало як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, велика кількість джерел права могла б зробити систему законодавства Гетьманщини про злочини проти моралі більш досконалою. У разі відсутності конкретної правової норми в одному з діючих джерел права, цю норму могло бути замінено на іншу, яка мала місце в іншому джерелі права. Отже, цей стан речей міг би повністю відповідати як інтересам суспільства, так і інтересам держави. З іншого ж боку, не всі з перелічених у дослідженні джерел права мали єдине спрямування при регулюванні відносин, пов'язаних із притягненням осіб до відповідальності за вчинення цієї категорії злочинів.

7. Досить детальній регламентації підлягає система злочинів проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. При цьому цей документ містив досить велику кількість складів злочинів проти моралі і передбачав сувору систему покарань як для жінок, так і для чоловіків, які вчинили злочин. Крім того, «Права...» також захищали і майнові інтереси постраждалих осіб, що є певною новелою вітчизняного законодавства.

8. Найбільша кількість заборон, які стосувалися злочинів проти моралі, були врегульовані в кримінальному законодавстві на українських землях у складі Російської імперії в XIX ст. Нормативні акти Російської імперії містили відповідний еволюційний синтез між канонічним правом та світським кримінальним правом. У ньому було закріплено норми, які передбачали по суті церковні покарання. Це свідчить не про секуляризацію, започатковану Петром I, а про таке щільне зрощення держави і церкви, що вони навіть посилялися одна на одну у своїх одностайних актах. Необхідно підкреслити, що у більшості норм санкції за злочини проти моралі, з огляду на час та природу того суспільства, були не суворими.

9. Нормативна регламентація системи злочинів проти моралі отримала своє відображення і в кримінальному законодавстві Австрійської (Австро-Угорської) імперії на українських землях. Щоправда, вона мала певні особливості. Обмежуючи церковну юрисдикцію, австрійський кримінальний кодекс 1768 р. значне місце відвів сексуальним злочинам і злочинам проти моралі та сімейного укладу. Нововведенням австрійського кримінального законодавства про злочини проти моралі було передбачення покарання за злочини, скоєні шляхом друку (пасквілі, карикатури тощо), що закріплювалися у Кримінальному кодексі 1768 р. Досить своєрідною і дивною є система злочинів проти моралі, передбачена Кримінальним кодексом 1787 р., яка містила підробку грошей і цінних паперів, а також покарання за втечу з місць позбавлення волі. Але найбільш розвинену систему злочинів проти моралі містив Кримінальний кодекс 1852 р., який зараховував до них досить традиційні склади – зґвалтування жінки, перелюб, зганьблення неповнолітньої родички домашніми; розпуста; закорінене п'янство; вчинення неморальних дій, збезчещення, кровозмішення, сутенерство; допомога в розпусті, якщо її було надано шинкарями, корчмарями або їх прислугою; позичання дітей для жебракування; закорінене пияцтво тощо.

10. Протягом більшої частини історії цього питання, визначення того, що є гріхом, проступком, злочином проти моралі, здійснювалося кліром, від

язичництва до християнства. Потужний вплив релігії на те, що має визнаватися злочином проти моралі, відчувається й нині. Але дослідження правових пам'яток надає можливість зробити висновок, що з X по XX ст. вплив церкви на злочинність і караність діянь проти моралі був безпрецедентним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. От родового общества к классовому. Москва, 1974. 577 с.
2. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. Справы поточные 1664 – 1671 годов / ред. и прим. В.Л. Модзалевского. Вып. 1. Чернигов, 1912. 564 с.
3. Акты, относящиеся к истории Юго-западной России. Санкт-Петербург., 1879. 621 с.
4. Андриевский А.А. Материалы для истории южно-русского края в XVIII ст. 1715 – 1774 гг. Одесса, 1886. 366 с.
5. Андрусенко О.В. Систематизация уголовного законодательства Российской империи, первая половина XIX века : дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2000. 221 с.
6. Андрусак Т. Олександр Лотоцький і розвиток науки українського церковного права. *Історія релігій в Україні*: зб. наук. праць. Київ. Львів, 1995. Т. 1. С. 38 – 41.
7. Аніщук Н.В. Гендерне насильство у правовому житті України: монографія. Одеса: Юрид. л-ра, 2007. 232 с.
8. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. Москва: Росс. Право, 1992. 256 с.
9. Ахшарумов Д.Д. Проституция и регламентация. Рига, 1889. 361 с.
10. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пистрчак М. История государства и права Польши. Москва, 1980. 399 с.
11. Бачинин В.А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 607 с.
12. Безверхов А.Г., Коростелёв В.С. Проект Уголовного уложения Российской империи 1813года: монографія. Самара:Изд-во «Самар. ун-т», 2013. 322 с.
13. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва, 1995. 532 с.

14. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Общая и Особенная части. Киев. Петербург. Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф.А.Иогансона, 1903. 618 с.
15. Беляев И.Д. Памятники русского церковного законодательства. *Православный Собеседник*. Казань, 1863. Т. 2. С. 245–269.
16. Беляева Е.В. Метаморфозы нравственности: динамика исторических систем нравственности. Минск: Экономпресс, 2007. 469 с.
17. Бенешевич В.Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого. Вып. 1–2 Сост.: Бенешевич В.Н. Петроград: Тип. АО тип. дела, 1915. 386 с.
18. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства. Москва: РОССПЭН, 1998. 346 с.
19. Блох И. История проституции: у 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1913. 632 с.
20. Бойко І.Й. Держава та право Гетьманщини. Львів : Світ, 2000. 196 с.
21. Бойко І.Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569 рр.): монографія. Львів, 2011. 318 с.
22. Бойко І.Й. Застосування вірменського права на території України (XIV–XVIII ст. ст.). *Вісник Львів. ун-ту внутрішніх справ*, 2002. № 1. С. 4-11.
23. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.): навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.
24. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині в складі Польського Королівства (1519 – 1569 рр.): монографія. Львів, 2009. 395 с.
25. Бойко І.Й. Основні положення вірменського феодального права за Судебником Мхітара Гоша. *Вісник Львів. ун-ту. Серія «Юридична»*, 2002. Вип. 37. С. 159–164.
26. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 1999. 25 с.
27. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі / АН УРСР, Інститут археології. Київ: Наук. думка, 1988. 259 с.

28. Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России: проституция в России до 1917 г. Москва, 1927. 290 с.
29. Брусенцева В.А. Эволюция правового регулирования ответственности за ненасильственные половые преступления против несовершеннолетних. *Закон и право*, 2013. № 1. С. 72–74.
30. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права: у 2 т. Київ, 1929. Т. 1. 398 с.
31. Васильев А.В. Законодательство и правовая система дореволюционной России: учеб. пособ. для вузов / под ред. С.А. Комарова. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 356 с.
32. Ведяхин М.В. Гуманизм как нравственно-этический принцип российского права. *Право и политика*, 2002. № 12. С. 4–13.
33. Вислобоков К.А. Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття. *Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ, Львів, 2004. Т. 2. 463 с.
34. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Санкт-Петербург, Киев, 1909. 411 с.
35. Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. Біла Церква, 2009. С. 159–162.
36. Гальперин С.Е. Проституция в прошлом и настоящем. Москва, 1928. 280 с.
37. Галяутдин И.О. прелюбодеянии. Веб-сайт URL: <http://www.islamhouse.com/231756/ru> (дата звернення: 07.03.2021).
38. Ганжин В.Т. Социалистическая нравственность как система: проблемы, процессы, отношения. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1987. 168 с.
39. Гегель Г. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 546 с.
40. Гене ам-Рин О. Недостатки современного полицейского надзора за общественной нравственностью: проституция и торговля женщинами. Меры борьбы с этим злом. Санкт-Петербург, 1900. 422 с.

41. Геращенко І. Моральність на роздоріжжі. *Віче*, 1995. № 10. С. 58–60.
42. Голосенко І.А., Голод С.И. Социологические исследования проституции в России (история и современное состояние вопроса). Санкт-Петербург, 1998. 277 с.
43. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви: в 3 т. Москва, 1901. Т. 1. 1 полутом. 763 с.
44. Голубинский Е.Е. Обращение всей Руси в христианство Владимиром и совершенное утверждение в ней христианской веры при его преемниках. *Журнал м-ва нар. просв.* Москва, 1877. Т. 190. № 3. Отд. 2. С. 100–163; Т. 191. № 5. Отд. 2. С. 26 – 47.
45. Гончаренко В.Д. Тернистий шлях до незалежності. *Вісник Академії правових наук України*, 1996. № 7. С. 4–6.
46. Гражданский кодекс Украины: Научно-практический комментарий / под ред. Е.О. Харитонов. Харьков: ООО «Одиссей», 2007. 1280 с.
47. Грозовський І. Феномен козацького права. *Вісник Академії правових наук України*, 1997. № 3(10). С. 122–129.
48. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1743 – 1775 рр.) : навч. посіб. Харків : Консум, 2000. 231 с.
49. Демкова М. Характеристика норм кримінального права за Вірменським статутом 1519 р. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні*: матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (Львів, 13–14 лютого 2003 р.). Львів, 2003. С. 71–73.
50. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях. Киев, 1894. 254 с.
51. Денисов С.Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської моралі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1996. 21 с.
52. Дерюжинский В.Ф. Лекции по полицейскому праву. Санкт-Петербург, 1899. 433 с.

53. Державин Н.С. Обычай умыкания невест. Санкт-Петербург, 1905. 287 с.
54. Державний Архів Дніпропетровської області. Ф. 166. Оп. 43. Спр. 19. Арк. 11: Про статевий зв'язок Іллі Іванова та його невістки Варвари Петрової, 1816 р.
55. Державний Архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9: Про перелюбство дружини гобоїста Вельямінова Параски, 1728 р.
56. ДАПО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11: Про перелюбство пекаря Михайла Симакова із дружиною Дмитра Алексеєнцеву Варварою, 1728 р.
57. ДАПО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 16: Про перелюбство дружини теслі адміралтейського відання Єгора Пачуєва Маври, 1730 р.
58. Державний Архів Сумської Області (далі – ДАСО). Ф. 521. Оп. 29. Спр. 52. Арк. 11: Про покарання на смерть Микити Аратова за згвалтування своєї неповнолітньої дочки, 1727 р.
59. ДАСО. Ф. 521. Оп. 29. Спр. 53. Арк. 13: Про покарання на смерть Миколи Лебединцева за згвалтування та розтління своїх малолітніх падчерок, 1736 р.
60. ДАСО. Ф. 521. Оп. 29. Спр. 55. Арк. 6: Про заслання Анни Олексіївни Павлової в монастир Сибірської єпархії за кровозмішення зі своїм батьком Олексієм Баскаковим, 1743 р.
61. Державний Архів Харківської Області (далі – ДАХО). Ф. 40. Оп. 104. Спр. 473. Арк. 6: О состоянии архива консистории за 1783 г.
62. ДАХО. Ф. 40. Оп. 37. Спр. 353. Арк. 7: О благосостоянии архивных дел Харьковской епархии за 1783 год.
63. ДАХО. Ф. 40. Оп. 37. Спр. 350. Арк. 10: Про покарання селянина Василя Орлова за розтління Одарки Кононенко, 1749 р.
64. ДАХО. Ф. 40. Оп. 104. Спр. 480. Арк. 7: Про розірвання шлюбу між селянином Тарасом Онопрієнком зі своєю двоюрідною сестрою Ганною

Переprawкою, покарання їх батогами та накладання церковного покаяння, 1751 р.

65. Древнерусские письменные источники X – XIII вв. / под ред. Я.Н. Щапова. Москва, 1991. 80 с.

66. Дробницкий О.Г. Понятие морали: историко-критический очерк. Москва: Наука, 1974. 388 с.

67. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности. Москва: Наука, 1977. 333 с.

68. Єпур М.В. Інститут покарання у вірменських общинах на українських землях Великого князівства Литовського. *Правова держава*, 2010. № 12. С. 68–73.

69. Елистратов А.И. Задачи государства и общества в борьбе с проституцией: Из лекций весеннего семестра 1910 г. Москва, 1911. 433 с.

70. Женунтій В., Шестопалова Л. Особливості кваліфікації протиправних діянь, що спричинили знищення або пошкодження майна. *Право України*, 2004. № 3. с. 56–59.

71. Закон України від 20 листопада 2003 р. «Про захист суспільної моралі». *Урядовий кур'єр*, 2003. № 245. С. 4.

72. Законопроект об отмене врачебно-полицейского надзора за проституцией и закрытии притонов: По инициативе Санкт-Петербургского клуба женской прогрессивной партии сост. проф. А.И. Елистратовым и внесен в Государственную Думу депутатом А.И. Шингаревым (внесено за подписью 39 членов Гос. Думы 25 окт. 1913 г.). Санкт-Петербург, 1913. 48 с.

73. Захарченко П.П. Історія держави і права України: підручник. Київ: Атіка, 2004. 254 с.

74. Ивик О. История сексуальных запретов и предписаний. Москва: Ломоносовъ, 2011. 219 с.

75. Історія українського права: посібник / за ред. І.А. Безклубого, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. Київ: Грамота, 2010. 537 с.

76. Канкарович И.И. Проституция и общественный разврат: к истории нравов нашего времени. Санкт-Петербург, 1907. 375 с.
77. Карамзин Н. М. Предание веков. Москва, 1989. 278 с.
78. Кіселичник В.П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 472 с.
79. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі другої половини XIX – початку XX ст. Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2008. 272 с.
80. Кистяковский А.Ф. Исследование «Права, по которым судится малороссийский народ». Киев: Универ. типогр., 1879. 276 с.
81. Кобилецький М.М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідж.: монографія. Львів: ПАІС, 2008. 423 с.
82. Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Санкт-Петербург, 1895. 390 с.
83. Козицький А., Білостоцький С. Кримінальний світ старого Львова. Львів, 2001. 195 с.
84. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : монографія : у 2 т. Т. 1. Освіта, наука, законодавство / Нац. ун-т «Остроз. акад.». Київ; Острог, 2011. 448 с.
85. Корж Н.Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Днепропетровск, 1991. 275 с.
86. Коринфский А. А. Народная Русь. Москва, 1901. 309 с.
87. Костин Ю.В. Особенности развития уголовного права Российской империи в XIX в. *История государства и права*, 2010. № 7. С. 22–25.
88. Косяченко М.І. Система покарань в татарських громадах Великого князівства Литовського: матеріали IV звіт. наук-практ конф. професорсько-викладацького складу (м. Одеса, 9 квітня 2009 року). Одеса: Міжнар. гуманіт. ун., 2009. С. 17–18.

89. Кривоший О. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорозжя у науковому доробку українських істориків (1946–1991 рр.). *Українознавчий альманах*, 2013. Вип. 11. С. 140–145.
90. Кримінальне право України: Загальна та Особлива частини: навч. посіб. / за ред. В.О.Кузнєцова, М.П.Стрельбицького, В.К.Гіжевського. Київ: Істина, 2005. 380 с.
91. Кузнєцов М. Историко-статистический очерк проституции в Петербурге с 1852 по 1869 гг. *Архив судебной медицины и общественной гигиены*. Санкт-Петербург, 1870. Кн. 1. Март. Отд. III. С. 50–61.
92. Кульчицький В.С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування . *Проблеми правознавства*, 1971. Вип. 19. С. 46–47.
93. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII столітті. Львів, 1958. 287 с.
94. Кучанська Л.С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук: Одеса, 2007. 212 с.
95. Лазаревский А. Инструкция гетмана Ивана Скоропадского о переводе «Книг правных» на малорусский язык. Київ, 1887. 965 с.
96. Латкии В.Н. Учебник по истории русского права периода империи (XVIII – XIX ст.). Санкт-Петербург, 1909. 611 с.
97. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. Киев, 1902. 422 с.
98. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 206 с.
99. Летурно Ш. Прогресс нравственности / пер. с фр. 2-е изд., стереотип. Москва: КомКнига, 2007. 421 с.
100. Ливанцев К.Е. История государства и права феодальной Польши XIII–XIV вв. Ленинград: Ленинград. ун-т., 1958. 364 с.
101. Любченко Д.І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 198 с.

102. Макаров В.О. Генеза санкцій за злочини проти моральності у кримінальному праві України. *Держава та регіони*. Серія : «Право», 2013. № 4. С. 107–111.
103. Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648 – 1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
104. Малиновский Б. Избранное: Динамика культуры / пер. с англ. Москва: Росс. полит. энцикл., 2004. 965 с.
105. Малиновский И.А. Учение о преступлении по Литовскому статуту. Киев, 1894. 203 с.
106. Мальцев В. Принцип законности в Уголовном кодексе Российской Федерации. *Уголовное право*, 2003. № 1. С. 37–38.
107. Мальцев Г.В. Месть и возмездие в древнем праве: монография. Москва: Норма-Инфра-М, 2012. 577 с.
108. Маньков А.Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России. Ленинград : Наука, 1980. 340 с.
109. Манштейн Х. Записки Манштейна о России. 1727–744 гг. Санкт-Петербург: Типография В.С. Балашева, 1875. 547 с.
110. Марочкін В.П. Українське місто від XVII ст.: звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Торонто, 1999. 244 с.
111. Мердок Д.П. Социальная структура / пер. с англ. А.В. Коротаева. Москва: ОГИ, 2003. 563 с.
112. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. Киев : ВИНТИ, 1964. 390 с.
113. Моряк-Протопопова Х.М. Галицьке намісництво: створення, структура і діяльність (1849–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 20 с.
114. Мордовцев Д.Г. Живой товар: постыдная международная торговля молодостью и красотой и меры против безнравственных совратителей женщин. Москва, 1894. 376 с.

115. Музыченко П.П., Долматова Н.И. История государства и права Украины в вопросах и ответах: в 2 ч. Ч. 1. Харьков : Одиссей, 1999. 286 с.
116. Набоков ВД. Плотские преступления по проекту Уголовного Уложения. *Вестник права*, 1902. № 9 – 10. С. 129 – 189.
117. Надхин Г.П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. Москва, 1877. 297 с.
118. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид. перероб. та допов. / за ред. М.І.Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Атіка, 2005. 1064 с.
119. Неволин К.А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. Полное собрание сочинений: Ректор. Доктор права и Ординарный Профессор в Ун-те Св. Владимира: в 8 т. Т.6. Исследования о различных предметах законоведения. Санкт-Петербург: в тип. Эдуарда Праца, 1859. 480 с.
120. Некрасов А.И. Этика: учеб. пособ. Харьков: ООО «Одиссей», 2003. 400 с.
121. Никифорак М.В. Джерела кримінального та кримінально-процесуального права на Буковині у 1775 – 1918 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Вип. 91: Правознавство. Чернівці: ЧДУ, 2000. С. 14 – 47.
122. Николай (Ярушевич) митр. Церковный суд в России до издания Соборного уложения Алексея Михайловича: в 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1917. 437 с.
123. Никонов А. Мораль против нравственности – от исхода этой битвы зависит будущее человечества. *Огонек*, 2001. № 41. С. 19–21.
124. Новітній українсько-російський словник / уклад. Л.П.Коврига / за ред. М.І.Степаненко. Харків: Белкар-книга, 2006. 1280 с.
125. Новицкий Я.П. Материалы для истории Запорожских Козаков. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*, 1909. Вып. V. С. 1 – 99.

126. Новое уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. Санкт-Петербург: Изд. В.П.Анисимова, 1903. 250 с.
127. Остапенко Т.О. Джерела права Московської держави на Україні-Гетьманщині в другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст. *Правове життя сучасної України* : тези доповідей Міжнар. наук. конф. проф-виклад. і аспірант. складу, 5–6 черв. 2009 р. Одеса: Фенікс, 2009. С. 172.
128. Остапенко Т.О. Джерельна основа правової системи України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2014. №12. Т. 1. С. 4.
129. Остапенко Т.О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. Одеса, 2014. №51. С. 440–444.
130. Остапенко Т.О. Правова система України-Гетьманщини у другій половині XVII – 80-х рр. XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук Одеса, 2011. 223 с.
131. Остапенко Т.О. Юридичне оформлення системи злочинів проти моралі на українських землях у кримінальному законодавстві Австро-Угорської імперії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». Одеса, 2020. Вип. 44. С. 4–7.
132. Остроумов М.А. Очерк православного церковного права: в 2 ч. Ч. 1. Введение в православное церковное право. Харьков, 1893. 676 с.
133. Ошерович Б.С. Очерки по истории русской уголовно-правовой мысли (вторая половина XVIII века – первая четверть XIX века) : Всесоюз. ин-т юрид. наук. Москва : Юрид. изд-во М-ва Юстиции СССР, 1946. 290 с.
134. Павлов А.С. Источники церковного права. *Богословский вестник*. Сергиев Посад, 1899. Кн. 3. С. 386–433, 538–584.
135. Павлов А.С. Курс церковного права. Сергиев Посад, 1902. 539 с.

136. Паньонко І.М. Звичаєве право запорізьких козаків. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. Вип. 34. Львів, 1999. С. 47–53.
137. Пласкин С.М. Нравственные отношения и нравственная потребность. *Философские науки*, 1972. № 5. С. 150–153.
138. Познышев С.В. Особенная часть русского уголовного права. 3-е изд-е исправ. и допол. Москва, 1912. 499 с.
139. Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи, съ 1649 года. Том XIII (1749–1753): Печатано в типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. № 9789. 1043 с.
140. Полный свод статутів Казимира Великого. *Хрестоматія пам'ятників феодального государства и права стран Европы* / под ред. В.М. Корецького. Москва: Юрид. лит., 1961. 834 с.
141. Попов А.В. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву. Казань, 1904. 417 с.
142. Попович О.С. Органи самоврядування і право вірменських громад в Україні (XIV–XVIII ст.): монографія. Дрогобич: Коло, 2011. 280 с.
143. Постановления общих заседаний высочайше разрешенного съезда по обсуждению мер против сифилиса в России, бывших с 15 по 22 января 1897 г. Нижний Новгород, 1897. 291 с.
144. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Національна Академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ : Глобус, 1997. 547 с.
145. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка / І.Б. Усенко, В.Д. Бабкін, І.В. Музика, Т.І. Бондарук, О.О. Самойленко, М.Д. Ходаківський, К.А. Вислобоков, О.М. Волощенко. Київ : Наук. думка, 2006. 405 с.
146. Приклонский И.И. Проституция и ее организация. Москва, 1903. 394 с.

147. Прус В.З. Джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 22 с.
148. Раєн К., Джета К. Світанок сексу. Київ: Темпора, 2012. 359 с.
149. Развратная Одесса. К съезду по борьбе с проституцией. *Одесский листок*, 1910. № 91. 22 апр. С. 34–35.
150. Резніков А.В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис): монографія. МВС України, Луганський державний університет внутрішніх справ. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 317 с.
151. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и его народе и козаках вообще отколь, из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как то: черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, а от сих яицкие, что ныне уральские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и прочие козаки, как равно и слободские полки: в V ч. / Ч. IV. Москва: Импер. из-во истории и древностей российских, 1847. 490 с.
152. Российское законодательство X – XX вв. / под общ. ред. О.И. Чистякова: в 9 т.Т. 1. Законодательство Древней Руси. Москва: Юрид. лит., 1984. 430с.
153. Российское законодательство X – XX вв. / под общ. ред. О.И. Чистякова: в 9 т. / Т. 3. Акты земских соборов. Москва: Юрид. лит., 1986. 471 с.
154. Российское законодательство X – XX вв. / под общ. ред. О.И. Чистякова: в 9 т. / Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. 548 с.
155. Российское законодательство X – XX вв. / под общ. ред. О.И. Чистякова: в 9 т. / Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. Москва: Юрид. лит., 1988. 481 с.
156. Рукавшинников В., Хелман Л., Эстер П. Мораль в сравнительном измерении. *Социологические исследования*, 1998. № 6. С. 86–89.

157. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва, 1988. 432 с.
158. Рыбакова Н.В. Моральные отношения и их структура. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. 120 с.
159. Сабинин А.Х. Проституция. Сифилис и венерические болезни. Половое воздержание. Профилактика проституции. Санкт-Петербург, 1905. 522 с.
160. Самоквасов Д.Я. Древнее русское право. Лекции 1902/3 академического года. Москва: Унив. тип., 1903. 444 с.
161. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по истории русского права. Москва, 2004. 488 с.
162. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 411 с.
163. Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи Запорожской. *Киевская старина*. Киев, 1886. Т. 14. 786 с.
164. Скрипнюк О.В. Місце і значення церковного права у формуванні правової системи Київської Русі. *Наукові записки: зб. наук. праць*. Вип. 1. Острого, 2000. С. 20–44.
165. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. Одесса, 1911. 494 с.
166. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті. *Український історичний журнал*, 1991. № 5. С. 60–71.
167. Соловьев Э.Ю. Право и мораль в истории: проблемы ценностного подхода. *Гос. и право*, 1998. № 8. С. 114–118.
168. Сосновский А. Лики любви. Очерки истории половой морали. Москва: Знание, 1992. 277 с.
169. Станская А.А. Проституция несовершеннолетних – социальная и правовая проблема общества / под ред С.Ф.Милюкова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005. 326 с.

170. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. 498 с.
171. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 1 за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. л-ра, 2004. 522 с.
172. Стебельський П. Австрійське карне право. Після викладу проф. П. Стебельського. 1902/1903. Львів: Накладом «Кружка правників» в «Акад. Громаді», 1903. 419 с.
173. Суворов Н.С. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву. Санкт-Петербург, 1876. 329 с.
174. Суворов Н.С. Следы западно-канонического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль, 1888. 387 с.
175. Сухицька Н.В. Розвиток українського і російського кримінального права у другій половині XVII – XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Київ, 2011. 20 с.
176. Сухов А.Д. Введение христианства на Руси. Москва, 1987. 302 с.
177. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Ч. общ.: в 2 т Тула: Автограф, 2001. 1488 с.
178. Таганцев Н.С. Уголовное Уложение 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург, 1904. 1122 с.
179. Талалаж Я., Талалаж С. Самые невероятные в мире – секс, ритуалы, обычаи. Москва: Крон-Пресс, 1998. 281 с.
180. Теличенко И. Очеркъ кодификаціи малороссійскаго права до введенія Свода Законовъ. *Кіевская старина*, 1888. Т. XXII. Сентябрь. С. 415–420.
181. Ткач А.П. Про кодифікацію права на Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Вісник Київського університету. Серія «Економіки та право»*, 1961. Вип. 1. С. 231 – 240.

182. Труды Первого Всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, происходившего в С.-Петербурге с 21 по 25 апреля 1910 года: в 2 т. Т. II. Санкт-Петербург, 1912. 587 с.
183. Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий / отв. ред. С.С. Яценко. Киев: А.С.К., 2003. 1088 с.
184. Улёдов А.К. Духовная жизнь общества: проблемы методологии исследования. Москва: Мысль, 1980. 271 с.
185. Уложение о наказаніяхъ уголовныхъ и исправительныхъ 1845 года: Печатано в типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. 872 с.
186. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. Санкт-Петербург: Издано Н.С.Таганцевым, 1895. 892 с.
187. Устав благочиния или Полицейской: Часть первая. Утвержден в Санкт-Петербурге апреля 8 дня 1782 года. Москва: Книга по Требованию, 2012. 79 с.
188. Устав воинский. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года*. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. V. 1713 – 1719. № 3006. С. 203–453.
189. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями / сост. Н.С.Таганцев. Санкт-Петербург, 1873. 153 с.
190. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. / Изд. 1885 года со включением статей по продолжениям 1886 и 1887 годов. Санкт-Петербург, 1890. 385 с.
191. Федоренко Т.М. Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X по 40-ві роки XIII століття: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 190 с.
192. Фельдштейн Г.С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. Репринт. воспр. изд. Москва: СПАРК, 2007. 422 с.

193. Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть Особенная. Посягательства личные и имущественные. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1907. 434 с.
194. Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: монографія. Київ: Атіка, 2005. 398 с.
195. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / пер. с нем. С.В.Шачина / под ред. Д.В.Склядиева. Санкт-Петербург: Наука, 2000. 380 с.
196. Харитонов Е.О., Старцев А.В., Харитонов Е.И. Гражданское право Украины: учебник. Харьков: ООО «Одиссей», 2007. 920 с.
197. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 2 – 5: Про згвалтування писарем Кодацької паланки Лук'яном Порожнім жінки посполитого, 1761 р.
198. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 2, 2зв, 4, 4зв, 5: Про вчинення блуду козаком Шкуринського куреня Омельком з жителькою с. Чернечого Різничкою, 1762 р.
199. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 1 – 5: Про згвалтування романківським попом Щербинівським наймички Явдохи Куцої, 1769 р.
200. ЦДІАК України. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 14 – 18: Про позашлюбний зв'язок священника новокодацької церкви Василя зі своєю наймичкою Варварою Самойловою, 1769 р.
201. Центральний Державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). Ф. 9. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 177 – 178: Про земян белзьких Сіжалковського і Маковського, які заподіяли образу князю Дмитру Сангушкові, 1552 р.
202. ЦДІАЛ. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 88: Про насильство Юрека Тосика з Малехова над Марусею з Рогови, підданої пана Миколая Одновського, чашника воєводи і намісника сандомирського, 1553 р.

203. ЦДІАЛ. Ф. 142. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 397: Про порушення норм моральної поведінки Софії Тулежини та розпуск неправдивих пліток про Дмитра Гречишина, 1598 р.
204. ЦДІАЛ. Ф. 152. Оп. 2. Спр. 14988. 11 арк.: Про обвинувачення Ганцата Юзефа, жителя м. Тарнів, у згвалтуванні жінки, 1880 р.
205. ЦДІАЛ. Ф. 152. Оп. 2. Спр. 14005. 5 арк.: Про обвинувачення Максимінюка Федька, жителя с. Вижлів, у згвалтуванні дівчини, 1869 – 1870 рр.
206. ЦДІАЛ. Ф. 152. Оп. 2. Спр. 15362. 8 арк.: Про обвинувачення Бурбила Никифора, жителя м. Львова, у кровозміщенні, 1884 р.
207. ЦДІАЛ. Ф. 152. Оп. 2. Спр. 16885. 11 арк.: Про обвинувачення Томаша Бігуша, жителя с. Солонка, у пияцтві, 1898 р.
208. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*, 2003. № 40–44. С. 5–326.
209. Цыпин В.А. Церковное право. Москва, 1996. 422 с.
210. Чарыхов Х.М. Учение о факторах преступности: Социологическая школа в науке уголовного права. Москва, 1910. 276 с.
211. Чемеринская В.В. Влияние Византийского права на древнерусское и российское законодательство X–XVII вв.: опыт сравнительного анализа: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 186 с.
212. Чубинский М.П. Очерки уголовной политики: в 3 т. Т. 1–3: понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права. Репринт. воспр. изд. Москва.: СПАРК, 2005. 327 с.
213. Шварцман К.А. Теоретические проблемы этики. Москва: Высш. шк., 1969. 94 с.
214. Шевчук А.В. Перелюбство (адюльтер) – один із найдавніших злочинів проти статевої моралі. *Право і суспільство*, 2014. № 3. С. 279–284.
215. Шимановский В.М. Преступные деяния по Уложению о Наказаниях уголовных и исправительных и Уставу о Наказаниях, налагаемых

Мировыми Судьями, с приведением статей уголовного уложения, высочайше утвержденного 22 марта 1903 г. ... в алфавитном порядке / репринт. воспр. изд. Москва: Спарк, 2007. 648 с.

216. Шперк Э.О мерах к прекращению сифилиса у проституток. *Архив судебной медицины и общественной гигиены*. Санкт-Петербург, 1869. Кн. 3. Сентябрь. Отд. III. С. 76 – 83.

217. Шуп'яна М.Ю. Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII – XIX ст. *Часопис Київського ун-ту права*, 2002. № 1. С. 96.

218. Шуп'яна М.Ю. Поняття та види злочинів за Австрійським Кримінальним кодексом 1852 р. *Часопис Київського університету права*, 2013. № 1. С. 74–77.

219. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. Москва: Наука, 1972. 342 с.

220. Щипилло А.А. Состав преступлений, предусмотренных законом 25 декабря 1909 года «О мерах к пресечению торга женщинами в целях разврата». *Журнал Министерства юстиции*, 1911. № 9–10. С. 56–103.

221. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Санкт-Петербург, 1888. Ч. 2. 303 с.

222. Яворницкий Д. Очерки по истории запорожских казаков и новороссийского края. Санкт-Петербург, 1889. 634 с.

223. Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків: у 3 т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.

224. Яковенко Н. Нариси історії України: з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997. 322 с.

225. Hube R. Prawo polskie w XIV wieku: Sady ich praktuka I stosunki prawa spoleczenstwa w Polsce ku schylkowuy XIV wieku trzynastym. Warszawa, 1865. 295 s.

226. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI – XVIII Jahrhundert. Leipzig, 1942. 532 s.

227. Löffler A. Zwei Novellen zur Strafprozessordnung und zum Strafgesetze. *Österreichische Zeitschrift für Strafrecht*, 1912. Dritter Jahrgang. S. 266–269.

228. Rosenblatt J. Nowe prawo austriackie. *Prawnik*, 1896. T. XXVI. Nr 7, 8. S. 50–60.

229. Statuta Polskiekrola Kazimierzaw Wislicyzlozone / wyd. K.W. Wojcicki. Warszawa, 1847. 256 s.

230. Wojcicki K.W. Statuta Polskiekrola Kazimierzaw Wislicyzlozone. Warszawa, 1847. 376 s.

231. Zwod zupełny statutow Kazimiera Wielkiego. *Starodawne prawa polskiego pomniki* / wyd. A.Z. Helcel. T.1. Warszawa, 1856. 438 s.

ДОДАТОК

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях:

7. Громовий О.О. Злочини проти релігії, моралі та сім'ї в джерелах церковного права Київської Русі. *Юридичний вісник*. Одеса, 2016. № 1. С. 149–154.

8. Громовий О.О., Остапенко Т.О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях польсько-литовської доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2016. Вип. 19. С. 4–7.

9. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. Кишинев, 2016. № 5(21). С. 6–10.

10. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі на українських землях за нормами Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 3–8.

11. Громовой А.О. Система преступлений против морали в источниках права Московского государства на территории Украины-Гетманщины. *Legeasiviata*. Кишинев, 2017. № 1 (январь). С. 45–48.

12. Громовий О.О. Система законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.) в дореволюційній, радянській та сучасній історіографії. *Visegrad journal on human rights*. Братислава, 2021. № 1. С. 202–206.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

14. Громовий О.О. Вбивство жінкою своєї незаконнонародженої дитини як злочин проти моралі за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Верховенство права очима правників-початківців*: матеріали Всеукр. наук. конф. студ. та аспір. (м. Одеса, 3 груд. 2016 р.): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова; НУ ОЮА. Одеса: Юрид.л-ра, 2016. С. 42–43.

15. Громовий О.О. Кримінально-правова характеристика зґвалтування як злочину проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Право і держава: проблеми розвитку та взаємодії у XXI ст.*:

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 27–28 січ. 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 14–17.

16. Громовий О.О. Кримінально-правова характеристика перелюбства як злочину проти моралі за нормами «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Політико-правові реформи та становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 7–8 жовт. 2016 р.). Херсон: Видав. дім «Гельветика», 2016. С. 6–9.

17. Громовий О.О. Мужолозтво та скотолозтво як злочини проти моралі за нормами законодавства Російської імперії: матеріали XX Ювіл. міжнар. звіт. конф. юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяч. 20-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 12 трав. 2017 р.): у 3 т. Т. 1 / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 85–87.

18. Громовий О.О. Розвиток інституту кримінальних покарань за злочини проти моралі на українських землях (X – XIX ст.). *Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави*: зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. Черкаси: Вид. О.Вовчок, 2016. С. 24–27.

19. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі за нормами звичаєвого козацького права Запорізької Січі. *Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14–15 жовт. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 10–14.

20. Громовий О.О. Система злочинів проти моралі у джерелах канонічного права Київської Русі. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2016 р.): у 2 т. Т. 1. / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юрид.л-ра, 2016. С. 173–175.

Стаття у виданні, яке не входить до переліку наукових фахових видань:

14 Hromovyy O.O., Anyshchuk N.V. The system of crimes against morality under customary law of Zaporizhzhya Sich. *Молодий вчений*, 2016. № 10(37) жовт. С. 434–437.